

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXI

Бр. 3-4/1998.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXI

3 - 4

Подгорица, 1998.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ђирковић, Момир Дашић, Бранислав
Ковачевић, Радоман Јовановић, Радоје Пајовић, Чедомир Лучић,
Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Жељко Вујадиновић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ и Републику Српску дин. 120, а за
иностранство 240. Цијена по једном броју у продаји за СРЈ дин. 40.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 50105-603-1-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је оштријећ пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXI

3-4

Podgorica, 1998.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Momir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Radoje Pajović, Čedomir Lučić, Branislav
Marović, Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Željko Vujadinović

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 120 Din. pour la RF de Yougoslavie et de 240 Din. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 40 Din. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 50105-603-1-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

ЈУБИЛЕЈИ

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

РИЈЕЧ НА СВЕЧАНОЈ АКАДЕМИЈИ ПОВОДОМ ПРОСЛАВЕ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ

Поштовани даме и господо, уважене колеге, драги гости
Црна Гора има древну прошлост а младе институције које се њоме баве.

Вјечно инокосна, у борби за слободу и опстанак, она је успијевала да се одржи и одбрани.

Окружена великим и моћним империјама, угрожена њиховим интересима а понекад и непријатељством, раздирана домаћом неслогом, крвном осветом, превјеравањима, сеобама и издајама, Црна Гора је увијек опстајала, учвршћивала своје државне темеље, разрастала се и изграђивала државно биће и институције земаљске власти. Обновљајући изнова славу државе Војислављевића, Балшића и Црнојевића, нововјековна Црна Гора Петровића постепено се територијално ширила, ослобађајући из ропства оне крајеве који су раније припадали њеној дукљанско-зетској претходници, чије је изблијеђеле и потрте међе, у снажном визионарском заносу, далековидо препознао и обновио црногорски владика Василије Петровић Његош.

Иако је задуго била свјетионик слободе у балканском мраку, Црна Гора се, осим оружјем, витештвом и вјером свога народа, није могла као савремене јој државе бранити и институцијама науке и културе, јер није било ни услова ни државне моћи да их на вријеме заснује и развија. Међутим, упркос свим недаћама и та држава бројно малог али слободарског народа, иако покасно, дочекала је да јој се вријеме осмијехне, да обнови своју државност али и да изгради не само сопствене органе власти него и институције културе и науке. Међу њима, свакако, посебно мјесто припада *Историјском институту Црне Горе*, основаном 3. јула 1948. године на Цетињу под именом *Институт за проучавање*

* Аутор је директор Историјског института Црне Горе, и редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

историје црногорског народа.

Ова свечаност је уприличена поводом његовог педесетогодишњег јубилеја, постојања и научног рада.

Оснивање *Историјског института Црне Горе* спада у најзначајније датуме црногорске културе и науке.

Он је у почетку био и знатно више него што му назив казује. У недостатку других научних установа, Институт је био заметак из којег су се, временом, развиле и друге научне институције, неке катедре Универзитета и Научно друштво Црне Горе као претеча Црногорске академије наука и умјетности.

У својој полувијековној повјесници Историјски институт је постигао значајне резултате, уобличио научну мисао о прошлости Црне Горе, ослањајући се на сачувано историографско наслеђе, али и изграђујући критичку историографску свијест и правац, упркос томе што је пролазио између Сциле политике и Харибде национализма, успио је да претраје и опстане. Он је од свога оснивања био и остао, све до данашњег дана, један од стубова не само црногорске науке него и државности. Држава је то напоскон схватила.

Говорити о прошлости Црне Горе која је предмет историјске науке значи оживјети вјекове, изнова усталасати догађаје и збивања, народна страдања и погибије, подвиге појединаца и велике и судбоносне побједи, жалосне поразе и гладне године, слом и народа и државе и њихово поновно васкрснуће, и научно испитати оно појединачно што се стварно десило, сазнати зашто је то тако било и по којим законитостима се одвијало. То је задатак историје Црне Горе и црногорске историографије - то је, истовремено, и најпречи задатак Историјског института који он, уз све тешкоће, испуњава током 50 година.

Као што један неустрашиви син Црне Горе дефинише осим сопствене и судбину земље и народа:

"Ако тамо куд напријед немам
ни натраг се немам куд вратити",

тако и историја, као учитељица живота, указује на могућа изненађења и опасности које се могу ублажити и избјећи ослањајући се на сопствено историјско искуство.

Изучавајући објективни, дијалектички развитак Црне Горе и црногорског народа Историјски институт је за протеклих 50 година акумулирао огромна сазнања, обавио бројна истраживања у земљи и иностранству, сакупио велику архивску грађу, документа, тапије и изворе - обрадио их кроз научне пројекте и публиковао значајне монографије, студије и чланке.

Укупан рад на проучавању и обради историје Црне Горе конституисао је црногорску историографију, која је фактографски скоро увијек била тачна и провјерена а у закључцима све смјелија и самосвојнија. И код нас, као и уопште, историографија једним својим током води поријекло из мита, националних легенди, прича и епских пјесама, а другим из првих домаћих покушаја научног сагледавања сопствене прошлости. Оба ова тока садрже у себи историјско рационално језгро.

Неки рукавци црногорске историографије ни данас се нијесу ослободили легенди и романтичарског приказивања прошлости Црне Горе.

Мада *Regnum Sclavorum* односно *Љеџоџис ѿоѿа Дукљанина* и други стари списи и анали (неки заувјек изгубљени) и многи разбацани фрагменти и трагови наше прошлости представљају незаобилазне изворе, сасвим оправдано се може рећи да је наш *Херодот, оѿац црногорске историографије - владика Василије Пејровић - Њеџош*, писац прве *Историје о Црној Гори* и господар проницљивог пророчког погледа који је у Црној Гори видео универзитет иако у његово вријеме није било ниједне државне школе. Слиједећи једну такву метафорику, не заборављајући ни историописца из гувернадурске куће Радоњића, такође можемо рећи да је, у том смислу, Петар I Петровић Његош црногорски *Тукидид*, који је, за оно вријеме, сачинио прво и у великој мјери критичко историографско дјело о догађајима из прошлости Црне Горе, а својим *посланицама*, као Мојсије, подучавао народ, упозоравао и преклињао, уз црногорску особеност свијести о "борби непрестаној". С друге стране, Петар I је подстакао касније историчаре да напишу значајне историје Црне Горе.

Владика Раде није написао историју своје земље и народа, али их јесте крунисао "Горским вијенцем", знајући да се народ који живи и ствара историју а бори за слободу и опстанак не може бранити само оружјем и историјом. Уздижући своју мисао на Ловћен, а овај претварајући у црногорски Олимп, Владика Раде је сачувао не само себе него и свој народ и државу од таштине над таштинама. С његове трпезе многи су узимали и уз њега духовно расли.

Наравно, не треба заборавити ни допринос страних аутора развоју црногорске историографије који су се, из ових или оних разлога, бавили прошлосћу Црне Горе још у XIX вијеку.

Црногорска историјска наука није имала услова да се брзо уздигне до праве науке нити да се слободно развија, а камоли да рачуна на одговарајуће научне установе. Њу нијесу детерменисале само државна немоћ и оскудица нити одсуство старије историографске традиције и континуитета наслеђа. Она је не само бивала (а дјелимично је и сада) уклијештена између империјалних тежњи великих сила према Црној Гори него и између империјалних тежњи сусједних државних историја и историографија (и не само њих) које су врло агресивно и на штету других успјеле да се конституишу у XIX вијеку а посљедице тога су и данас евидентне.

С друге стране, историјско језгро традиције и поезије, поготово монументално Његошево дјело, дуго се опирало критичкој историјској науци, од Илариона Руварца до наших дана.

Па ипак, већ у XIX вијеку описани су и мање-више критички оцијењени најзначајнији даљи и ближи догађаји и процеси црногорске историје, али и ранија повијест осим, у извјесној мјери, раног средњег вијека црногорске прошлости.

Црна Гора је касно почела да сакупља старе списе и документа из

своје историје. Многи рукописи и документа су неповратно нестали. Црногорска држава није увијек била свјесна значаја сакупљања архивске грађе и извора о Црној Гори по европским метрополама, као што су то радили други свјеснији и далековидији народи, без страха од сопствене прошлости. Али, Црна Гора памти себе и нема од чега да зазира нити да се плаши од истине о себи, па ни историјске.

Ни свјетовни историографи нијесу били сасвим слободни ни од државе, ни од владара а ни од цркве. Ипак, почеци црногорске историографије нијесу сасвим без критичког односа према изворима и чињеницама, јер су тада настала значајна историографска дјела заснована управо на аутентичној грађи и изворима.

Крајем XIX и почетком XX вијека и у црногорској историографији почиње се говорити о узрочности појава и процеса, критиковати митска свијест и романтичарско враћање култу прошлости. Романтизам је дао велики допринос црногорској историографији тежњом да се сакупи, открије и испита историјска грађа у разним архивима, али је својом некритичношћу нанио не малу штету.

Увођењем критичког метода црногорска историографија је кренула новим путем утврђивања објективне, реалне историјске истине, ослобађањем од конзервативизма и увођењем и других помоћних метода анализе историјских појава, догађаја и процеса.

Први Државни архив и библиотека у Црној Гори формиран су тек крајем XIX вијека, за владавине Николе I. Знамо да су црногорски господари, као живе институције, били први писци историја Црне Горе а онда и њихови први сарадници, државни секретари и чиновници. Отуда и назив дворска историографија.

Значајна историографска остварења и у Црној Гори и на југословенском простору настала су тек са доласком генерације школованих историчара крајем XIX и почетком XX вијека. Велики допринос изучавању Црне Горе и развоју историјске науке у њој имала је и црногорска периодика (Његошева Грлица, Орлић, Црногорац, Глас Црногорца, Црногорка, Зета, Нова Зета, Књижевни лист, Просвјета, Луча, Дан, Цетињски вјесник, Оногост, Невесиње, као и часописи и новине у претходне двије Југославије). Од изузетног значаја је и долазак таквих ауторитета као што су Ровински, Богишић, Ердељановић, Цвијић и други странци и извањци, када је црногорска историјска наука добила не само значајна дјела него и велике узоре.

Али, тек је оснивањем *Историјског института Црне Горе* историјска наука у Црној Гори добила неопходну подршку и могућност поступне научне обраде и интердисциплинарне ширине и објективности у посматрању сопствене прошлости, њеном просуђивању, промишљању, систематизовању и ревалоризовању. Па ипак, ни дандас се историјска наука о Црној Гори није сасвим ослободила неких својих старих заблуда и илузија и, надам се, грешака које се понављају као истине.

Историјски институт је у свом дјеловању имао двије фазе развоја: почетну, која обухвата првих 10 година (1948-1958), када је његово сједиште било на Цетињу и другу (1958-1998), након пресељења Института

у Титоград, односно Подгорицу.

У првој фази развоја Институт, осим директора, није имао сопствени научни кадар, већ је своје програме реализовао преко спољних сарадника.

Послије пресељења у Титоград (1. јануара 1959), осим рада на проучавању историје црногорског народа и Црне Горе у цјелини, Институт добија задатак да развија научну сарадњу са одговарајућим институцијама и организацијама и да ради на усавршавању стручног кадра и стварању научног подмлатка.

У току посљедњих 40 година из Института је магистрирало 13, а докторирало 28 његових чланова. Готово сви су завршили специјализације у земљи и иностранству. Кадар створен у Институту дијелом је прешао у наставу, у Академију наука и друге институције из области науке, културе и образовања. Неки научни прегаоци, афирмисани у Институту постали су успјешни професори универзитета, академици, декани, ректори и предсједници ЦАНУ. Велики број њих добили су висока друштвена признања.

Сам Институт је одликован Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима, а *Историјски записи* Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Преласком у Титоград са Институтом се интегрисао Архив за историју радничког покрета, који се до тада налазио при Централном комитету СКЦГ. Архив је као посебна организациона јединица дјеловао у саставу Института до краја 1992, када је припојен Државном архиву Црне Горе.

У другој фази свога развоја и научног рада Институт је приступио планском и организованом изучавању црногорске прошлости. Донесен је дугорични план научно-истраживачког рада, при чему је посебна пажња посвећена изучавању друге половине XIX вијека, периоду 1918-1941. и периоду НОБ-а (1941-1945).

Временом, оспособљен је кадар и за друга раздобља, тако да су данас "покривене" све области и сви периоди историје Црне Горе од средњег вијека до савремених дана. Међутим, због сталне флукуације кадрова, Институт никад није имао довољно стручњака, тако да је био оријентисан и на спољне сараднике.

Институт је реализовао преко 200 пројеката на око 65.000 страница. Више од три четвртине је објављено. Већина пројеката је из политичке историје, мада никада нијесу запостављани ни шири друштвено-економски односи, као ни привредна, правна и уопште културна историја.

Посебна пажња је била посвећена спољнополитичким, међународним односима, нарочито односима са Србијом и великим силама Русијом, Аустријом, Турском, Италијом, Француском, Енглеском и Њемачком у чему је била и суштина црногорске дипломатије, која је посебно обрађена.

У току је међународни макро-пројекат у четири књиге, од чега је једна књига већ објављена (Црногорско-руски односи 1711-1918).

Институт је објавио петнаестак зборника докумената, а у плану је

систематско објављивање извора за свеукупну историју Црне Горе.

Он је, такође, био ангажован на више општинских, међуопштинских, републичких, међурепубличких и савезних пројеката.

У сарадњи са Институтом реализовано је неколико десетина југословенских пројеката.

У протеклих 50 година Историјски институт Црне Горе се афирмисао као научна установа не само у Црној Гори и у претходној Југославији него и у свијету. Институт је сарађивао са свим сродним институцијама у Црној Гори и Југославији, а био је и члан Заједнице за изучавање новије и најновије историје Југославије. Истовремено је сарађивао са сродним институцијама у свијету, нарочито са Институтом за славистику и балканистику у Москви, затим са Институтом за славистику у Паризу, и другим. Преко разних међудржавних и стручних комисија остварена је сарадња са свим значајним европским земљама. Институт је то чинио организацијом научних скупова, округлих столова, међународних конгреса историчара и др.

Посљедњих 15 година основна научна активност Института одвија се преко два макро-пројекта који више значе дугорочну орјентацију Института: 1. Развитак друштва и државе у Црној Гори и 2. Црна Гора у међународним односима.

У оквиру њих је већ реализовано неколико десетина тема односно потпројекта.

Али, све до сада није завршена цјеловита интегрална историја Црне Горе, њеног историјског развитака. Разлози су познати - ваннаучни. Истина, Историјски институт је још прије 28 година био покретач и организатор рада на вишетомној *Историји Црне Горе*. На жалост, тај посао је прекинут и поред свих настојања није настављен. Тако данас Црна Гора спада у ријетке земље, које, упркос часним покушајима, немају написану своју цјеловиту историју.

Зато у посљедње вријеме нашу пажњу посебно заокупљују два пројекта који имају капитални значај не само за Институт већ и за културу Црне Горе у цјелини. То су завршетак вишетомне историје Црне Горе и Извори за историју Црне Горе.

Иако је историјска наука о Црној Гори и у Црној Гори настала много прије своје матичне установе, она по много чему данас не заостаје за историјама других држава и народа.

На овој свечаности нећемо детаљно ишчитавати *љейоџис* Института нити причати његову полувјековну историју нити набрајати све или најистакнутије историчаре из четири генерације које су се у њему и око њега формирале, нити говорити о историографским школама које су они заступали или су их сами својим радом и дјелом инаугурисали, ни о њиховим појединачним пројектима и књигама, о њиховим згодама и незгодама, о њима у причи и анегдоти. О њима говоре њихова дјела. Неких више, на жалост, нема - али данас су овдје сви заједно око *духовног оџњивања* - Историјског института Црне Горе.

Тakoђе, нећемо детаљније говорити ни о финансирању, издавачкој дјелатности, организацији, програмима и пројектима. А нећемо ни о

посебним издањима нити о архивској грађи, нити засебно о Библиотеци са архивом Историјског института која је упркос неадекватном финансирању израсла у једну од богатих научних библиотека, али ни о Институтовој просторној и техничкој опремљености. Данас нећемо да говоримо о проблемима ове установе.

Институт има много пријатеља и у земљи и у иностранству али, осим што их поздрављамо, нећемо говорити ни о њима.

Данас, чак, нећемо говорити издвојено ни о "*Зайисима*" и њиховом уреднику, чија је идеја у темељима Института, нити о огромној архивској грађи коју су објавили на скоро 9.500 страница; нити о њиховом природном наставку "*Историјским зайисима*" (једној од ријетких публикација која је прошле године обиљежила 70 година излажења), нити о њиховим уредницима, угледним историографима, о часопису који је окупљао и окупља велики број еминентних сарадника тако да спада међу најугледнија историографска гласила. Заиста, *Историјски зайиси* са преко 60.000 страна представљају "својеврсну историју Црне Горе".

Нећемо више говорити ни о развоју историографске мисли о Црној Гори нити о томе колико је и како она обрађивана и у ширим прегледима историја југословенских народа.

Данас је овдје искључиво ријеч о слављенику - *Историјском институту Црне Горе*, који овим јубилејом потврђује не само своје постојање и успјешан рад, научну и друштвену оправданост већ и велику улогу у ширењу научне мисли о Црној Гори и њеној прошлости. Уз све то иде и изузетан успјех у научноистраживачком раду, сакупљању и публиковању архивске грађе у зборницима докумената и периодици. Незаобилазно је не само истицање систематизовања црногорске прошлости, него и бављење истинама које се не односе само на Црну Гору већ и на шире балканско и европско подручје.

Може се посебно нагласити инсистирање на помјерању граница сазнања и изузетан допринос наших научних скупова и *Округлог стола*, као сталне трибине. Посебно истичемо стално усавршавање научног кадра и његово запажено учешће на научним скуповима у земљи и иностранству.

Не би било право посебно не поменути оне колеге који су руководили Институтотом, усмјеравали његов рад, одболовали његове проблеме, радовали се успјесима и колектива и појединаца. Зато с посебним поштовањем наводимо имена директора и вршилаца дужности директора Историјског института: др Ника Симова Мартиновића, др Јагоша Јовановића, др Андрију Лаиновића, др Димитрија Дима Вујовића, Славка Станишића, др Јована Р. Бојовића, (др Радоја Пајовића) и др Божићара Николића.

С пијететом се сјећамо наших заслужних чланова: др Ђока Пејовића, др Новице Ракочевића и др Ђура Вујовића а не заборављамо ни академике, универзитетске професоре, научне савјетнике који су радили у Историјском институту и друге сараднике.

Ово је прилика да се помене и *Друштво историчара Црне Горе* које нашу струку окупља широм Републике. Такође ово је и ријетка

прилика да се присјетимо наших бивших секретара, библиотекара, дактилографа - и тако свих оних знаних и незнаних и свега што је чинило и чини *Историјски институт Црне Горе*.

Историјски институт је, гледајући са ове 50-годишње дистанце, установа без које Црна Гора не може, нити он може опстати без Црне Горе.

Иако је превасходни задатак Историјског института Црне Горе наука, историјска наука и критичко промишљање прошлости, независно од политике и политичких промјена, у овим критичним временима није посрнуо већ је остао на страни научне истине и достојанства историјске науке.

Институт је установа која се борила и увијек знала да сачува свој реноме, углед и професионалну част.

Даме и господо,

Данас је културни празник, *50-годишњица* оснивања, постојања и рада *Историјског института Црне Горе*.

Хвала вам што сте се одазвали да заједнички обиљежимо овај за све нас и Црну Гору велики јубилеј.

На крају, желим да вас срдечно поздравим и захвалим што сте својим учешћем увеличали нашу свечаност, с надом да ћете почетком следећег вијека, чији праг само што нијесмо прекорачили, имати прилике да нам дођете у срећнијем времену, бољим условима за рад у Историјском институту Црне Горе, у нашу заједничку кућу испред које би вас дочекала *биста* првог писца историје Црне Горе владике Василија Петровића - Његоша а у њој нове књиге, зборници докумената и, наравно, коначно довршена и публикована вишетомна *Историја Црне Горе*.

Хвала.

Branislav KOVAČEVIĆ

*THE SPEECH DELIVERED AT THE MEETING CELEBRATING
THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE HISTORICAL INSTITUTE
OF MONTENEGRO*

Summary

The founding of the Historical Institute of Montenegro is one of the most significant events in the cultural and scientific life of Montenegro. Due to the lack of other scientific institutions, the Institute was a germ from which later on many other scientific institutions developed. Some of those are the departments of the University of Montenegro, or the Scientific Society of Montenegro, which in a way preceded the Montenegrin Academy of Science and Arts.

During the fifty years of its history, the Institute has achieved significant results. It has made a science out of the Montenegrin history, taking into account the preserved historical heritage, and forming the critical-historical consciousness and directions.

ГОДИШЊИЦЕ

Др Новак РАЖНАТОВИЋ*

ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА ЦРНЕ ГОРЕ И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

Збјег народа српскога који се пред навалом Турака у XIV и XV вијеку склањао у брдско-планинске области Црне Горе, Брда и горње Херцеговине, а да колико-толико избјегне непосредну зависност турском господару, окупљао се у мање заједнице или племена. У мјери уобличавања у племена, непрекидно је овај дио српског народа тежио да се отме превласти Турака. Током XVI и XVII вијека у млетачко-турским ратовима та племена, особито брдска и херцеговачка, значајно су се ангажовала у борби на страни Млечана. Примјетно мање ангажовање племена старе или нахијске Црне Горе у тим ратовима објашњава се, поред осталог, и тиме што је овај крај у значајној мјери заплуснула исламизација. Природно, потурчењаци су представљали кочницу анти-турским акцијама.

Племена око Никшића била су на мјесту више средишњем, па би изгледало у бољој позицији за могуће државно окупљање. Међутим, последице устанка војводе Грдана крајем XVI вијека Турци су ова племена разбили, а Никшић је постао јако турско крајиште.

Зато се дио племенске области назван "земља Црна Гора", мада географски периферан, нашао у бољој позицији за перспективу стварања државе, већ и стога што се овај крај наслањао на приморски појас којим су владали Млечани. Под врховном влашћу Турске у XVI и XVII вијеку, нахијска Црна Гора је имала статус слободних сељака филуруција, обавезних на плаћање годишњег данка филурије. Наспрам те поволжности, сталну тежњу да се ослободе турске превласти отежавало је, као што рекосмо, присуство доста бројног муслиманског елемента, апсолутно преданог турској државној идеји.

Али природну брану од пуније исламизације овога дијела српског народа представљала је Цетињска митрополија Српске православне цркве, која од краја XV вијека трајно резидира на Цетињу. По своме поз-

* Аутор је доктор историјских наука, научни савјетник у пензији, Подгорица.

вању, у светосавској православној вјери, у традицији Немањића, Косова и Црнојевића, које је чувала и снажила српска црква, Цетињска односно Црногорско-приморска митрополија била је духовни вођа а све више и политички старјешина свога народа.

Неки ослонац и излаз у свијет, Црној Гори била је Млетачка Република, односно њен посјед Боке Которске и уски приморски појас до Чања. Али тај ослонац био је све мање поуздан, што се најбоље показало у Морејском рату Млетачке републике и Турске 1684-1699. године. Наиме, на почетку овог рата 1685. године, Црногорски збор са владиком Висарионом Бориловићем збацио је турску а признао млетачку власт. Млечани су прихватили одлуку Црногораца и послали један мањи одред војске на Цетиње. Али, када је турска војска 1692. године напала и прегазила Црну Гору, Млечани су у одступању само успјели да минирају Цетињски манастир.

Шта су хтјели разарајући један српски православни манастир, Млечани су убрзо показали, настојећи да на упражњену митрополитску столицу на Цетињу намјесте једног католичког свештеника. Тај покушај, иначе, био је само посљедњи у слиједу многих прозелитских акција Римске цркве, од када је Млетачка Република загосподарила нашим приморјем 1420. године.

Народ Црне Горе се побунио и на збору 1697. године за владика изабрао Данила Шћепчевића названог Петровић-Његош. Са владиком Данилом на челу, Црна Гора је постала непријепорна трдиња српског православља, и сви даљи прозелитски науми которских бискупа остали су пушта илузија.

Морејски рат је донио велике промјене у животу Црне Горе. Турска је била уздрмана, али релативно још увијек јака, док је слабост Млетачке Републике била све очигледнија. Турска централна власт слабила је, а њен феудални поредак попримао је вид феудалне анархије. Продубио се јаз између хришћанске раје и муслимана као припадника турске феудалне класе; вјерска супротност сасвим се подударила са социјално-економском - уз дубоко непријатељство хришћана а апсолутну приврженост муслимана исламској државној идеји и турском цару.

Ослободилачка борба коју су Црногорци започели у Морејском рату продужила се и интензивирала током XVIII вијека. У оформљеним племенима Црне Горе, уз ограничену екстензивну земљорадњу, сточарство је у планинској области била главна привредна грана. Ловћен са подгоринама и низијски појас при Скадарском језеру били су идеални терени за полуномадско сточарство. Али у све дубљем непријатељству са Турцима, и већ доста поремећеним односима са Млечанима, Црногорци су били принуђени да се одају четовању или отимачини. Будући у највећој економској нужди, најупорнија су била катунска племена, усмјеравајући четовања на сусједну турску територију према Никшићу и Грахову. Узимала су маха и четовања према обалама Скадарског језера, Ситници и Морачи. Али иста економска нужда која је подстицала "четовања на крајину" стимулисала је и локалну подвојеност и међуплеменске сукобе. Релативна самосталност локалних заједница била је

озбиљна препрека стварању чвршћих органа власти за цијелу земљу, па је и негативно утицала на развој ослободилачке борбе Црне Горе.

Објективни услови у црногорском друштву наметали су ослободилачку борбу као питање живота. Главни политички чинилац, способан да тај процес покреће, била је Цетињска митрополија. На тој оријентацији показала се сва енергија и способност младога владике Данила. Његова иницијатива за "истрагу потурчењака" из Црне Горе била је далековида. У вријеме појачане ослободилачке борбе против Турака, муслиманима у Црној Гори објективно више није било мјеста. До тада у братствима и племенима мислиници су били исправни и солидарни братственици и племенници. Није им било тешко да са својим братственицима и племенницима друге вјере иду у плијен на млетачку и дубровачку територију. Али када се четовање све више усмјеравало на турску територију, није им се ишло у отимачине од својих истовјерника муслимана. Муслимани нијесу прихватили православног владика, а још мање његову бескомпромисну противтурску оријентацију, какав је особито био владика Данило. "Истрага" је прилично мистификована и том ријечју се даје доста нетачна слика ствари. Муслимани у старој Црној Гори заиста су се нашли под тешким притиском, натјерани су да се покрсте или иселе, а по правилу нијесу убијани. У својој пјесничкој стилизацији у "Горском вијенцу" Његош је то као догађај смјестио у једноме дану, а то је био процес који је трајао неколико деценија. "Истрага потурчењака" била је дјело једне натплеменске политике, у чему је Цетињска митрополија била руководећи фактор.

Развитком ослободилачке борбе, спољашњи фактор у животу Црне Горе имао је све већи значај. До почетка XVIII вијека спољнополитичко интересовање Црне Горе кретало се само у релацији Цариград-Венеција. Владика Данило је успоставио везе са Русијом - од највећег значаја због њене материјалне помоћи и још више њене моралне и политичке подршке ослободилачкој борби Црне Горе. Ослонац на Русију пружао је Црној Гори добру алтернативу и потпору за балансирање односа са католичким државама које су владале нашим Приморјем: у XVIII вијеку била је то Млетачка Република, а у XIX вијеку биће то Аустрија, односно Аустро-Угарска.

Ослободивши се "домаћих Турака", чете Црногораца и такође Брђана и Херцеговаца устремљују се на сусједне Турке ка Никшићу и Грахову, према Колашину, Спужу, Морачи и Ситници, као и према Скадарском језеру. Крварили су са Турцима, догонили плијен у стоци, дијелили међу собом и сиротињи и понешто продавали у Приморју. Стална четовања односно "борба непрестана" имаће и плодносније исходе, не мање од оних великих бојева у којима су Црногорци, Брђани и Херцеговци више пута одолијевали вазда бројно надмоћнијим турским војскама. Плијењене су овце и волови, падале главе на обје стране, али су те чете испред себе све чистиле, а Турци се повлачили у своје градове и касаве. На напуштена земљишта насељавају се Црногорци. Мисао цетињских владика усмјеравала је Црногорце да надјачавају племенске међусобице, а да се окрену на непријатеље Турке. Па када су Турци

потиснути са пространих пашњака Трешњева, тамо су се населили Цуци и Бјелице. Очишћене су од Турака и насељене Црногорцима Рудине Никшићке. Катуњани се насељавају у Тупану, Голији, Опутиним Рудинама, као и у Новом Селу према Спужу. Име Ускоци по себи казује како је настало то племе. Дуге и крваве борбе водиле су се око Крнова док су Турци и са ове простране и богате висоравни отјерани. Црногорцима је насељено и Луково. У склопу борбе против сусједних Турака било је и то како су поједина племена стицала планинске испаше, као Пипери Лукавицу, Бјелопавлићи Пониквицу, Кучи и Васојевићи Комове, Морачани и Ровчани сабили Турке до у сами Колашин итд.

На другој страни племена Ријечке нахије запосјела су читав слив Ријеке Црнојевића са ненастањеним острвима у Фучкоме блату, населили Врањину и Додоше са копном и плавним пољем до надомак зидина Жабљака Црнојевића. Црмничка нахија захватила је и населила доста дугу обалу Великога блата, планину Суторман и највећи дио Созине и Врсуте. Љешанска нахија сишла је до у равнице села Бери, Фармаке итд.

Углавном та, условно речено хајдучка, четовања битно су проширила геополитичку матрицу Црне Горе, Брда и Горње Херцеговине. Племена су се властитим прегалаштвом ослобађала непосредног надзора турске власти. Као резултат процеса четовања, комуникације између племена старе Црне Горе, Брда и Горње Херцеговине постају много лакше и проходније. У истој мјери отежане су комуникације Турцима између Подгорице, Никшића, Колашина итд. До краја XVIII вијека потискивање Турака у сусједне градове са малим равницама у њиховој околини увелико се остварило. Тако се већ више деценија у Црној Гори и добрим дијелом у Брдима и Горњој Херцеговини ингеренција турске власти фактички гасила.

Крајем XVIII вијека сазрели су објективни услови за уједињење Црне Горе и Брда, за стварање црногорско-брдске државе. Изазов је пружио скадарски Махмут-паша Бушатлија, настојећи да угуши ослободилачку ујединитељску акцију Црногораца и Брђана под вођством владике Петра I. Али под вођством непоновљиве личности владике Петра I светог у бојевима на Мартинићима и Крусима 1796. године удружени Црногорци и Брђани сломили су Махмут-пашу. Са Црногорцима уједињују се најприје Бјелопавлићи и Пипери, затим Морача и Ровца итд. Побједи на Мартинићима и Крусима означиле су потпуни престанак сваке ингеренције турске власти у Црној Гори и дијелу Брда.

Процес сређивања и изградње државе Црне Горе и Брда трајаће око 80 година. Међуплеменски сукоби углавном око граничних међа потрајали су још неколико деценија. Неуморно их је сузбијао владика Петар I, снажним личним ауторитетом, духовним упливом, посредовањем, клетвама.

Међутим, код убоге економске основе и крајње скученог унутрашњег тржишта, са главним пазарима у туђим државама, црногорско-брдска држава градила се путем једног својеврсног саживљавања или стапања органа државне власти са племенском структуром друштва. Племена опстају са својим колективним власништвима и уредбама. У

државној управи, главарства по правилу остају у истим главарским породицама и искључиво у племену; нико из једнога племена није се могао као главар наметнути другом племену. Племенску структуру и природу државе Црне Горе у суштини је изражавала и централна власт, која је била натплеменска. Живи симбол и гарант натплеменске природе врховне власти у Црној Гори били су митрополити, а потом књажеви из куће Петровић-Његош.

Управо таква, племенска Црна Гора природно вођена српском национално-политичком идејом показала је виталност одолијевајући многим искушењима XIX вијека, да најзад извојевује пуну државну афирмацију. Већ убрзо пошто је Црна Гора Петра I сломила скадарског Махмут-пашу, у сусједном приморју вјековну владавину давно оронуте Млетачке Републике смијенила је 1797. године Аустрија. У конфликти Наполеонових ратова, Аустрију ће 1807. у нашем приморју замијенити Француска, да би се коначно након слома Наполеонова царства у Боки и Приморју 1814. утврдила Аустрија. Приликом смјена тих империјалних царстава, 1806-1807. па 1813-1814, прегнућима изузетне личности Петра I и његових Црногораца, у оба маха Бока и Приморје били су уједињени са Црном Гором. Али је Конгрес европских сила у Бечу 1814. године, уз пристанак Русије, Боку и наше приморје додијелио Аустрији.

Нови јаки сусјед Аустрија постао је господар Боке, Грбља, Побора, Маина и Паштровића. Интерес Црне Горе био је да са сусједном Аустријом одржава стабилан мир. Чиновнички уређена Аустрија од почетка је инсистирала да са Црном Гором утврди и формално прецизира граничну линију. Било је покушаја разграничења још за владавине Петра I, али су се они разбили о отпор црногорског становништва у граничном појасу. Петар II је, уз велике напоре, то ријешити захваљујући томе што је у земљи успоставио и учврстио неопходне органе државне власти. Мјестимично је Црна Гора попустила Аустрији, како би за ову граница била "природнија", остављајући јој неке висове и подесније положаје да на њима изгради стражарске куле. У начелу је, при том, ипак примијењено црногорско схватање да се за границу има утврдити она линија која дијели атаре сусједних црногорских и приморских села. За манастире Маине и Стањевиће Петар II је добио новчану накнаду од Аустрије, као и Црмничани за нешто земљишта које им је остало иза границе при Паштровићима. Његуши и Цуци остали су пак власници и уживаоци свога земљишта које им је остало у аустријској граници. Владика је, дакле, реално оцијенио и прихватио неопходност да са моћним сусједом Аустријом мирно регулише гранично питање.

Другачијег смјера и природе били су односи Црногораца са сусједним Турцима. Истина, владавина Петра I последије бојева на Мартинићима и Крусима протекла је углавном у знаку узајамног подношења са пашалуцима скадарским и босанско-херцеговачким. Није, дакле, било већих ослободилачких акција са црногорске стране, као ни озбиљнијих реговања од стране Турака. Такав однос, углавном, продужиће се и за владавине Петра II. Таквом стању одговарала је, а на неки начин га и условљавала и образлагала, метерниховска политика неинтересовања

за Турску. Слично је и Русија, већ традиционални заштитник и на одређени начин покровитељ Црне Горе, била заинтересована, па је Црногорцима стално савјетовала мир са сусједним Турцима. Било је то сагласно не само са мотивима очувања поретка рестаурације и легитимизма "Свете Алијансе" већ и са жељом да се одређена ангажовања Русије и других сила у Источном питању током овог периода не би евентуално ширила изван просторно ограничених досега тих појединих проблема (грчки устанак, египатска криза). Али при свему томе, она "четовања на крајини" никако нијесу престајала.

У доба Петра II почео се снажније ширити утицај Црне Горе, особито преко Грахова у правцу Херцеговине. Проблем границе на овој страни актуелизовао се услед сталних сукоба, упада, пљенидаба, заваатања испаша и имања од црногорске стране. Тиме је фактички слиједило замјењивање турске власти црногорском. Иако су поједини појасеви земљишта и даље формално били под суверенитетом Порте, сусједни везири морали су рачунати са чињеницом да тамо практично дјелује власт Црне Горе. У уговорима о миру између црногорских владика и сусједних турских везира понекад је фиксиран термин "црногорска граница". Али та граница никад није била одређивана или прецизирана на терену. Извршавање тих уговора није гарантовано ни од стране Порте нити од великих сила, па нијесу у строжем смислу ни сматрани међународно признатим актима. Тако се у уговору између владике Петра II и босанско-херцеговачког везира 1838. године утврђује мир "међу независним областима црногорским с једне стране и међу пашалукима босанскијем и херцеговачкијем с друге стране, то јест почињући од врха Кома кучког до Драгаља". У уговору Петра II и Али-паше Ризванбеговића из 1842. такође је стојала фраза о "граници између независне области Црне Горе и пашалука Херцеговачког". Неку важност имали су ти уговори као извјесно, ограничено, признање и потврда међународно-правног субјективитета Црне Горе. Њихов практични домаћај, међутим, могао је бити само привремен; јер ослободилачка борба Црне Горе и револуционарни устанци сусједног српског становништва природно су се сједињавали у процес ширења и афирмисања црногорске државе. Војнички табор Црна Гора имао је онолико резона и перспективе колико је био у стању да прерасте у државу колико-толико уобличену и способну за самостални живот и развитак.

Доласком на власт у Црној Гори књаза Данила Петровића-Његоша (1851) нагло се интензивирао процес њене ослободилачке борбе. Ради интереса и циљева те борбе требало је дубље афирмисати и даље развити и учврстити органе државне власти. Племенски гласарски слој добио је државне функције и идентификовао се са њима. Тако је, на темељу породичних традиција, личних вриједности и донекле имовинске диференцијације, битно ојачала улога главара. Афирмација тога процеса диктирала је даљу борбу за проширење државне територије и уједно потребу међународног признања независности Црне Горе. Зато је читав политика Црне Горе, како унутрашња тако и спољна, у наредном периоду концентрисана на ослободилачку борбу против Турака. Мора-

ло је тако бити, јер би Црна Гора иначе губила битне услове за даљи друштвени економски и државни развој, за вршење своје значајне улоге у револуционарном нардоноослободилачком покрету српског народа уопште; укратко: она би, иначе, брзо изгубила смисао за даљи политички опстанак.

Међутим, како се од средине XIX вијека ослободилачка борба Црногораца и Брђана и сусједних Херцеговаца распламсавала, готово још у већој мјери је тај покрет постајао објектом мијешања, утицаја и интервенција страних сила. Међу спољним факторима особито се запажају улога и активност Аустрије, касније Аустро-Угарске. Од револуције 1848/49. Аустријом је владао страх да устанци у неослобођеном дијелу Турске могу запалити револуцију у јужнословенским дјеловима Монархије и у Мађарској. Тај страх је одређивао смјер односа Аустрије према Турској и покретима у њој од 1849. па све до отприлике 1866, када су се мотиви и циљеви бечке политике почели доста брзо мијењати. У томе периоду Аустрија се старала да смири покрете међу Јужним Словенима, а особито у Турској да ствари остану какве јесу.

А оријентација Црне Горе била је: бескомпромисна ослободилачка борба с Турцима. Зато је књазу Данилу као поручен дошао устанак сусједних херцеговачких племена под вођством Луке Вукаловића 1851-1852. године. Црна Гора се свестрано ангажовала и помагала тај устанак: дотурала је оружје и муницију, а многи Црногорци су пошли у Херцеговину и сврстали се у редове устаника.

Услиједио је општи турски напад на Црну Гору под командом Омер-паше Латаса са 25.000 војника. Црногорци су им могли супротставити само 9.000 војника. Након два мјесеца махом упорног отпора, али понегдје и дефетизма, Црној Гори је запријетила смртна опасност. Интервенисала је Русија, али је одлучнији значај имала интервенција сусједне Аустрије. Омер-паша је крајем фебруара 1853. обуставио операције и убрзо повукао војску. Беч се умијешао из предострожности - да се пламен револуције не пренесе на аустријске државне посједе у Далмацији, Мађарској, Сјеверној Италији.

Кримски рат Русије са Турском и западном коалицијом Велике Британије, Француске и Сардиније (1853-1856) доводио је у искушење књаз Данила. Он је наставио да енергично подстиче и потпомаже ослободилачки покрет у сусједству, особито у Херцеговини, јасно га усмјеравајући путем уједињавања тих крајева са Црном Гором. Русија је књазу ипак препоручивала мир са Турском. Аустрија је, пак, свим силама утицала да Црну Гору одврати од рата са Турском. Књаз Данило је почетком 1854. обећао Аустрији да ће се уздржати од рата против Турске. Било је то веома тешко, јер је добар дио главара око њега инсистирао да се ступи у рат на страни Русије.

У вријеме пред париски Мировни конгрес Аустрија је имала муке да онемогући нарастање утицаја Француске на балканске државе и покрете; Беч је у Француској и даље гледао главу европске револуције - непријатеља "сваког божанског и људског поретка". У случају Црне Горе, Аустрија је сматрала да може онемогућити јачи утицај Француске

на тај начин што ће преко својих емисара посредовати у смиривању устаничког покрета на турским границама.

Западна коалиција у Кримском рату нанијела је пораз Русији. Као исход, између осталог, Русија више није могла сама да рјешава Источно питање: ако би убудуће Русија ратовала са Турском, резултат се не би могао спровести без сагласности концерта европских сила потписница Париског мира 1856. године.

Књаз Данило се надао да ће на Париском конгресу бити међународно-правно призната фактичка независност Црне Горе. Када до тога није дошло, он је ради тога 1857. године пошао у Париз. Пошто је утицај Русије након пораза у Кримском рату прилично ослабио, књаз се оријентисао на подршку Француске. Такав заокрет олакшало је то што су се Русија и Француска убрзо међусобно зближиле - уочи ангажовања Француске у Сјеверној Италији против Аустрије. Изузев Русије и Француске, друге европске силе нијесу прихватиле захтјев књаз Данила.

Вративши се из Француске, књаз Данило је наставио да подстиче устанак у Херцеговини, са циљем да путем стварања заплета изнуди од европске дипломатије признање независности Црне Горе. Подстицање и отворено помагање херцеговачког устанка изазвало је Турску да предузме нови поход на Црну Гору. Све се завршило тиме што је црногорска војска од 6.500 војника маја 1858. на Граховцу тешко потукла турску босанско-херцеговачку војску од 10.000 војника. Послије граховачког боја борбе Црногораца и Турака прекинуте су на интервенцију европских сила.

Црногорска побједа на Граховцу имала је велики одјек у европском јавном мњењу, веома је подигла углед Црне Горе и уродила изгледима за макар ограничено регулисање њеног међународног положаја. Како би, наимае, онемогућиле даље сукобе између Турске и Црне Горе пред избијање аустро-француског рата, а на посебно инсистирање Француске и Русије, све европске силе извршиле су притисак на Турску да пристане на разграничење са Црном Гором. Француска и Русија, против воље Аустрије, упутиле су своје ратне лађе у Јадранско море - ради притиска на Турску да одустане од намјераваног ратног похода на Црну Гору, а да је принуде на разграничење са њом.

Послије дужег опирања Порта је пристала на разграничење са Црном Гором. Граница је на терену утврђена 1859. године, а протокол о разграничењу потписан је у априлу 1860. године. Разграничење није значило формално, али јесте један вид фактичког међународног признања независности Црне Горе, што је имало крупан позитивни ефекат за њену међународну афирмацију. Битан услов за успјех тога посла била је чињеница да су се владе Француске и Русије саме, као и преко својих представника у Комисији за разграничење, свесрдно и одлучно заложиле за ствар Црне Горе. Аустријски заступник у тој комисији, међутим, чинио је разне сметње и опструкције, нарочито подржавајући турског комесара да се црногорска граница што више одмакне од Херцеговине.

Мотиви таквог става Аустрије налазе се већ у једном разматрању барона Лазара Мамуле из времена уочи граховачког боја. Иако Аус-

трија још није била ослобођена терета у Италији и Њемачкој да би се директно заинтересовала за балканске посједе Турске, Мамула сматра да би ширење Црне Горе у Херцеговини било штетно за Монархију. Проширена и ојачана истородним и ратнички изванредним херцеговачким елементом, Црна Гора би на једној страни обгрлила и угрозила аустријски посјед Боке Которске, а на другој - то би водило савезу Црне Горе са Србијом и тиме већ сагледивим опасностима по Монархију с југа. Зато Мамула препоручује да се ширење Црне Горе упути у правцу Албаније, гдје ће се она сукобити са једним туђим и жилавим елементом. Тај Србин у аустријској служби сасвим добро је антиципирао ону аустријску политику којом ће се гроф Ђула Андраши практично руководити двадесет година касније на Берлинском конгресу.

Од самога разграничења неке директне користи Црна Гора готово да није имала. Узевши за критеријум приближно оно стање граничних односа из марта 1853, изван граница означених од Комисије за разграничење 1859. остало је прилично земљишта на коме је Црна Гора вршила своју власт. То су, на примјер, велики дио Куча, Доњи Васојевићи, Дробњак, Голија. При свему је битно да сама природа ослободилачке борбе Црне Горе није признавала никакве границе са Турском. На тај начин, Црна Гора и даље је стално потискивала формалну власт Порте у српским племенским областима преко те границе.

Нови немири у Херцеговини појавили су се већ крајем 1859. године. Турци су појачавали гарнизоне у Херцеговини, са циљем да спријече устанак. Али, почетком 1861. устанак у Херцеговини, под вођством Луке Вукаловића, жестоко се распламсао. Већ по традицији, Црна Гора се потпуно ангажовала у помагању тога устанка.

Турска је одлучила да војнички сломи Црну Гору. Поново је командовао мушир Омер-паша Латас, најприје са 29.000 војника, да би касније његове снаге нарасле на 55.000 војника. Црна Гора се одупирала са 15.000 војника; помоћ су јој пружили херцеговачки устаници. Након четворомјесечног изванредног отпора Црногораца, турске снаге од Никшића и Подгорице спојиле су се у долини Зете. Реорганизоване, турске трупе су из рејона Подгорице и Зете извршиле продор према Цетињу. Крајем августа 1862. црногорска војска се очајнички тукла на прилазима своје пријестонице. Велики губици, изнуреност и несташница муниције готово су исцрпили снагу иначе надљудског отпора Црногораца. Опет су интервенције Русије и Аустрије спасиле Црну Гору. Ријечким миром 1862. прихваћен је територијални status quo.

Тешки људски и материјални губици нијесу Црну Гору обесхрабрили, него су је чак подстакли да највећу бригу и даље посвећује својој војсци. Она се свим силама припремала за остварење свога плана српске политике. Схватало се да ће се то моћи остварити само уз ослонац и савезништво са неком великом силом, што је практично значило са Русијом, те у повољном исходу једног њиховог рата са Турском. Књаз Никола је живо радио да рехабилитује свој утицај на сусједни српски живаљ, као и да успостави свој уплив међу сјевероалбанским племенима. Бој на Липову 1872. године, у коме су црногорски Брђани потукли један

турски одред од 3.000 војника, значио је нову потврду одлучне оријентације црногорске политике на шире национално ослобођење.

Године 1866. долази до промјене политичких тенденција у Европи, а најприје у политици Аустрије. Поражена и избачена из Италије и Њемачке, Аустрија је битно ојачала своје позиције према Турској. Пошто се из дубине историје помаљала њемачка опасност, Француска се одрекла подржавања народних покрета у Европи, па је чак подстицала Аустрију да окупира Босну и Херцеговину. Нагодбом Аустријанаца са Мађарима 1867. створена је двојна монархија Аустро-Угарска. Наступио је период релативне унутрашње стабилности Аустро-Угарске. Нестало је страха да револуција у турском дијелу Балкана не запали сусједну територију Аустрије. Аустро-Угарска се све више интересује за Балкан и растуће претензије на тој страни.

Слично се може рећи и за Русију, пошто је 1871. повратила свој стари положај на Црном мору и отпочела да гради ратну флоту. Али како је за изградњу флоте потребно доста времена, Русија је била веома заинтересована за балканско копно као полигон на коме је имала да води битку стољећа око рјешавања Источног питања.

Савез три цара 1873, Њемачке, Аустро-Угарске и Русије, којим ове двије обећањем неутралности осигуравају Њемачку од реваншизма Француске, а Њемачка Бечу и Петрограду практично препушта да према својим моћима и интересима рјешавају питања Истока, био је створен такав дипломатски оквир који је сам по себи омогућавао да се сваки мали неспоразум у Турској претвори у велику источну кризу. А пропадање Турске стимулисало је баш у томе правцу.

Код таквог распореда снага, стицаја услова и тенденција избио је српски устанак у Херцеговини 1875. године, запаливши варницу велике источне кризе.

Прохтјеви Аустро-Угарске према Балкану до овога времена били су јако нарасли. У почетку устанка Монархија се привидно држала неутрално, будно пазећи да развој ситуације не запријети стварањем какве јаче државе на словенском југу. Особито је Аустро-Угарска држала под контролом Хрватску, одлучно спутавајући сваку југословенску тенденцију у њој.

Књаз Никола се брзо постарао да херцеговачки устанак стави под своју контролу, да га усмјерава како то најбоље одговара Црној Гори. Црногорски добровољци тајно су одлазили у Херцеговину и њихов број брзо је прешао 1.000, под вођством командира, касније војводе Пека Павловића. На Грахову је књаз поставио војводу Петра Вукотића ради непрекидне везе и управљања устанком. Распламсавање борби у Херцеговини, потом убрзо устанак Срба у Босни, устанци у Доњим Васојевићима и племенима у дурмиторском крају, покренули су на директну акцију Србију и Црну Гору.

Натјеране догађајима, владе Црне Горе и Србије закључиле су споразум јуна 1876. о заједничком ступању у рат против Турске. Истакнут је непосредни циљ заједничке борбе - ослобођење "српског народа у европској Турској". Међутим, свака страна руководила се посебним,

властитим државним интересима и циљевима; у томе је превасходно било интересовање Црне Горе за Херцеговину а Србије за Босну.

Србија и Црна Гора објавиле су рат Турској крајем јуна 1876. године. Али се брзо показало да Србија и Црна Гора саме нијесу у моћи да остваре свој основни циљ - "ослобођење српског народа у европској Турској". Српска војска у сукобу са бројнијом, боље обученом и опремљеном турском војском поражена је у долини Мораве. Црна Гора покушала је офанзиву у Херцеговини, али је њена претходница на Бишини надомак Мостара потучена, и одмах се повукла. Но, у одбрани, побједама на Вучјем долу и Фундини и у низу мањих бојева, Црна Гора је више него издржала. Али с обзиром на постављени циљ, укупни ефекат ратовања наших држава 1876. године значио је потпуни неуспјех.

Када су Црна Гора и Србија ушле у рат са Турском Аустро-Угарска се побојала да се ситуација евентуално не окрене на њену штету. Једини пут био је споразумијевање са Русијом око подјеле интересних сфера на Балкану. У Рајхштату јуна 1876. то је наговијештено, а Будимпештанским конвенцијама јануара 1877. биће утврђена цијена коју ће Русија морати да плати за неутралност Аустро-Угарске у предстојећем руско-турском рату. Русија је одобрила Аустро-Угарској да у погодном моменту може окупирати Босну и Херцеговину и обавезала се да неће стварати велику словенску државу на Балкану. О питању Рашке области, тада називане Новопазарски Санџак, имао се касније постићи споразум између њих.

Рат се, међутим, наставио. У јесен 1876. Србија и Црна Гора закључиле су двомјесечно примирје са Турском, које се продужавало до прољећа следеће године. Почетком 1877. године Србија је са Турском закључила мир на основу *statusa quo*.

Русија је 24. априла 1877. године објавила рат Турској, па је и Црна Гора наставила рат. Турској офанзиви од Херцеговине и Подгорице Црна Гора је упорно одолијевала. Срећом, руска војска је прешла Дунав, па је главнина турских снага окупљених у рејону Подгорице почетком јуна 1877. пребачена на бугарски, односно турско-руски фронт.

Сада је Црна Гора могла да крене у офанзиву. Након двомјесечне опсаде црногорско-херцеговачка војска ослободила је Никшић. Али када су затим Црногорци и Херцеговци ушли у Билећу, аустроугарска влада је упозорила књаза Николу да ће му сви напори да се прошири у Херцеговини бити узалудни. По свему судећи, Руси нијесу били обавијестили књаза Николу какав споразум имају са Бечом о Босни и Херцеговини. Зато су сада Руси упутили књаза Николу да ратна дејства преусмјери на Приморје.

У јесен 1877. црногорска војска се пребацила у Спич, и након двомјесечне опсаде савладала одбрану Бара и Улциња, запосједајући обалу од Чања до Бојане. Преко горњег тока Бојане Турци су задржали стратегијске висове Тарабош, Широке и Облак према Скадру, а ни говора није било о операцијама на тој страни. Послије ослобођења Бара и Улциња, црногорска војска се крајем јануара 1878. године концентрисала да ослободи Подгорицу.

Међутим, напад на Подгорицу предухитрило је руско-турско примирје закључено у Једрену 31. јануара 1878. године, које је морало да важи и за Црну Гору. На глас о примирју књаз Никола је 2.02.1878. године наредио војсци да обустави операције.

Демаркациона линија са Турском остала је тако кривудава и неприродна да би Црној Гори уопште давала икакав прихватљиви геополитички облик и простор. Особито је Подгорица са истуреним тврђавама Спужем и Жабљаком у рукама Турака стршила као клин у саму кичму Црне Горе. Када је умукло оружје, руски дипломатски заступник на Цетињу се присјетио како су турске снаге на овим странама биле тако ослабљене да су Црногорци могли у једном налету заузети не само Подгорицу него и Колашин и Беране. Међутим, књаз Никола је о преговорима за примирје између Руса и Турака био обавијештен тек послје је свршеног чина. Његови покушаји, уз подршку Руса, да се Подгорица третира као енклава унутар црногорских положаја и да је Турци предају Црној Гори, били су глатко одбијени.

Ускоро након закључења примирја књаз и његова влада су се увјерили да око рјешавања питања мира на Истоку глас савезничке Русије неће бити ни близу онако јак како се у Црној Гори до тада доста наивно држало. Аустроугарски канцелар гроф Андраши већ је скренуо пажњу књазу Николи да ће се "можда" одржати један европски конгрес ради коначне одлуке о судбини Турске; наговјестио је како Монархија ненаклоно гледа на "претјерано" увећање Црне Горе, а особито на њен излазак на море. Јако забринути, на Цетињу су схватили да ће то што је Подгорица остала у рукама Турака доћи као поручено у првом реду Аустро-Угарској - као улог за притисак и поткусуривање при наредном територијалном обликовању Црне Горе.

Диктатом Турској "прелиминарног мира" у Сан Стефану Русија је у цртању нове политичке карте Црне Горе формално пошла од њених ратних добитака. Али стварно, нацртом граница у Сан Стефану, Црна Гора имала би да се двоструко увећа у односу на територију коју је у томе моменту посједовала, односно три и по пута више у односу на њену предратну територију. Био је то рачун без крчмара, јер диктат у Сан Стефану као прелиминарни мир није се могао спровести без сагласности концерта европских сила. А већ су Велика Британија и Аустро-Угарска упутиле озбиљна упозорења Русији како неће прихватити никаква рјешења која би погађала њихове интересе на Истоку. Због свега тога Санстефански мир на Цетињу се дојмио као безвриједан папир.

Још прије Сан Стефана књаз Никола је послао представника Сената војводу Божа Петровића у Беч, у циљу да се односи између двије државе "разјасне и поправе", да се тамо "убиједи" како жеље, нужде и интереси Црне Горе "немају ништа неспојиво са интересима Монархије". Ништа се, међутим, за узврат није нудило. И брзо се показала намјера Беча да Црну Гору сасвим одбаци од морске обале и да је што више подруби од сјевера. Андраши је увјеравао војводу Божа како Црној Гори није потребан излаз на море, нудио склапање трговинског уговора и олакшице за транзит преко Котора итд. Одбијајући Црну Гору од

Херцеговине Аустро-Угарска исто тако настоји да је што више потисне од Лимске долине. Намјера Беча је била да осигура што шири прометни пут за Солун и, уједно, да се граница Црне Горе што више удаљи од границе Србије. Укључење Рашке области, односно Новопазарског Санџака, у Србију или Црну Гору, или његова подјела између њих, Андраши је држао као велику опасност за Монархију. "Стварање једне такве словенске групације наспрам наших граничних земаља Далмације, Хрватске и Славоније, довело би нас у једну незгодну алтернативу. Морали бисмо читав тај словенски комплекс анектирати и тако све Словене под један шатор довести, или се изложити опасности да привлачна снага ове нове творевине, која би по природи традиција и интереса водила ширењу на сусједне Словене, грозно узнемирује наш српскохрватски народни слој", писао је Андраши 21.04.1878. своме амбасадору Бојсту у Лондон. У контексту такве политике Монархија је хтјела да Црну Гору, као жижу државне самосталности међу Србима и Југословенима, просто угуши у њеним планинама.

Огорчен вијестима из Беча, књаз Никола је поручио руској влади да ће и у случају да и сами европски Конгрес Црној Гори одузме Приморје - "крваво се потући за њега". Упозорење Цетиња имало је своју тежину у чињеници да је Русија у ствари била морални гарант за постигнути успјех Црне Горе на тој страни. Лично канцелар књаз Горчаков повјерљиво је упитао њемачког канцелара кнеза Бизмарка: "Како ће се осјећати руски цар, који је зауставио побједоносну операцију свога савезника у Херцеговину, да би га, из респекта према Аустро-Угарској, упутио на страну гдје је извојевао једну велику побједу - ако он треба да се и сада покори жељи Монархије да се Црна Гора лиши својих тековина у Приморју". У сваком случају, "поштенем посреднику" Бизмарку крајње непријатни захтјеви Монархије према Црној Гори неће бити вриједни таквог изазивања и понижавања Русије као велике силе. Углавном, Бизмарк је стао на гледиште да се Црној Гори мора оставити једна трговачка лука на Јадрану.

Аустро-Угарска се ипак помирила са тим да Црну Гору не може сасвим одбацити од мора. Уочи конгреса Беч је наговјестио да ће Црној Гори оставити Бар, с тим да за себе осигура извјесну ингеренцију и поморско-полицијску контролу над том луком. Улцињ са територијом до Бојане имао би се вратити Турској. Иницирани су, дакле, обриси једног компромиса.

У односима са Турском Црна Гора је и даље била непријатељски сучељена. Османска империја одржавала се тек у мјери колико европске силе нијесу могле да се нагоде или нијесу имале јединственог интереса да је коначно подијеле. Извјесност да ће Турска задржати Македонију и Албанију била је претпоставка новог сукоба око њене будуће границе са Црном Гором на страни Албаније. Разна договарања међу Албанцима, као и све чешћи инциденти које су они и Турци провоцирали на демаркационој линији са Црногорцима, били су јасни наговјештаји таквог развоја.

С обзиром на тешки притисак Аустро-Угарске, амбиције Црне

Горе у Берлину свеле су се на то да сачува тековину у Приморју, дио источне Херцеговине, да добије Беране, Колашин и наравно Подгорицу. Међутим, црногорски делегати војвода Божо Петровић и војвода Станко Радоњић могли су само да поднесу Конгресу један мемоар - који је стављен ad acta. Једном их је, са србијанским делегатима, примио кнез Бизмарк, стојећи, и само им рекао: "Што год вам буде одобрио Андраши потврдићу и ја и цио Конгрес". Бечу се придружио Лондон, притискајући Петроград око питања црногорских граница. Гроф Андраши и руски заступник гроф Шувалов водили су у кулоарима тешки дуел о црногорским питањима, посебно о Приморју - "црној тачки" цијелог питања. Вербално непопустљив и у питању самог Бара, Андраши је имао за циљ да Црну Гору што више подруби и у континенталном дијелу.

Конгрес у Берлину почео је рад 13. јуна и трајао до 13. јула 1878. године. Представници европских сила Велике Британије, Француске, Њемачке, Италије, Аустро-Угарске, Русије и Турске састали су се да би одлучили о Источном питању након руско-турског рата, о судбини Османске царевине и балканских народа. Наприје су рјешавана питања о Бугарској, Босни и Херцеговини, Јерменији, Србији. Пошто су претходна "усаглашавања" ишла доста тешко, питању Црне Горе Конгрес је приступио тек 1. јула.

У Берлину, као што је јасно, нове границе Црне Горе углавном је скројила Аустро-Угарска, подржавана од Велике Британије, па и Њемачке. Русија се опирала, али се Монархија ухватила баш за онај санстефански принцип који је Русија формално наметнула Турској - да се Црна Гора територијално уобличи у сразмјери са својим ратним тековинама. У најкраћем, за потискивање Херцеговине, тј. одузимање Билеће и дијела Гацка што их је црногорско-херцеговачка војска ослободила, Црној Гори су као накнаде досуђени Плав и Гусиње. Црна Гора је задржала Никшић, а Турска Беране. Турској се враћа Улцињ са територијом до Бојане као и Диноша источно до Подгорице, а Црној Гори додјељују се Подгорица са истуреним тврђавама Спуж и Жабљак и Колашин. Бар са обалом од ушћа потока Жељезница до залива Крући остаје Црној Гори - уз право Монархије да врши одређени поморско-полицијски и санитарни надзор како би лука Бар имала искључиво трговачки карактер. Спич од Чања до потока Жељезнице једноставно је присвојила Аустро-Угарска. На тај начин, иако значајно потиснута од Херцеговине и од Лимске долине, рјешењем у Берлину 1878. године Црна Гора је у континенталном дијелу како-тако уобличена, док је у Приморју тешко осакаћена.

Што се тиче луке Бар, Аустро-Угарска је Црној Гори наметнула извјесно ограничење суверенитета. Одређено је да лука Бар и све црногорске воде буду затворене за ратне бродове свих држава. Црна Гора неће моћи да држи ратну флоту. Аустро-Угарска ће давати конзуларну заштиту поморској трговачкој застави Црне Горе. Аустро-Угарска ће вршити поморско-полицијски и санитарни надзор над луком Бар и црногорском обалом помоћу малих патролних бродова. Црна Гора за своју луку и обалу мора примијенити аустријско поморско законодавств-

во које је на снази у Далмацији. Она ће морати да се споразумије с Аустро-Угарском о праву ове да изгради један пут и (или) жељезницу преко нове црногорске територије у Приморју. На тим путевима биће осигурана потпуна слобода промета. Црна Гора имаће потпуну слободу пловидбе ријеком Бојаном.

На рјешење о црногорској луци и обали само је пуномоћник Италије гроф Лонај приговорио: какви су мотиви и ваљаност прикључења Спича Аустрији. Смјеста је одговорио аустроугарски пуномоћник барон Хајнелере: "Посједовање Спича, који доминира Баром, може само да осигура и олакша циљ Аустро-Угарске, који се састоји у томе да бди како би барска лука и обала сачувале чисто трговачки карактер". Италијанска љубомора имала је дубљи аспект: гледало се ко ће наслиједити Турке у Албанији, ко ће бити господар Јадрана. Италија је у Берлину могла само да се љути.

Спич ће по договору са Црном Гором Аустрија запосјести маја 1879. Око спровођења одредбе о контроли над луком Бар и обалом Беч ће покушати са ригорознијим тумачењем на штету Црне Горе. Али држећи Бар у својим рукама, а ослоњена на Русију и Италију, па већ и на Велику Британију, Црна Гора ће у преговорима са Монархијом крајем 1879. и почетком 1880. успјети да се одбрани, да у основи сачува суверенитет над својом луком и обалом. Иначе, привредно слаба Црна Гора ионако није могла да има ратну флоту.

Од осталих рјешења Конгрес је одредио да сви становници територије присаједињене Црној Гори задржавају своја имања, укључујући и оне који би се иселили дајући их под закуп или под управљање других. Једна црногорско-турска комисија уредиће у року од три године све послове односно начина продавања, коришћења и уживања државних добара и вакуфа за рачун Високе Порте. Према томе, резултати антифеудалне ослободилачке борбе Црногораца у Берлину су верификовани у смјеру начела једног конзервативног легитимизма. Ријеч је прије свега о муслиманима који су свршетком минулог рата емигрирали из крајева које је ослободила Црна Гора. Црногорци ће, међутим, на разне начине успјети да имања муслиманских емиграната - мухаџира углавном експропришу.

На захтјев Аустро-Угарске, у рјешења Конгреса унијета је и одредба о слободи вјероисповијести, и да се вјерским установама у Црној Гори неће чинити сметње да слободно комуницирају "са својим духовним старјешинама" изван земље. Тражећи ову "слободу", Беч је очито имао у виду католичку цркву, и то више из политичких него конфесионалних мотива.

Турци су издејствовали да се Црној Гори припише дио отоманског јавног дуга - сразмјерно приходу оне дотадашње турске територије која јој буде припала. Такође је одређено да се Црногорци који бораве у Турској морају прилагодити законима и локалним властима турским. Ово је заправо озаконење једног устаљеног, иако никада до краја регулисаног, положаја Црногораца који су током XIX вијека у већем броју били на печалби у Турској.

Послије расправе о границама на ред је дошло питање о признању независности Црне Горе, а поводом формулације у санстефанском уговору која је гласила: "Висока Порта дефинитивно признаје независност Црне Горе". Заступник Велике Британије лорд Солзбери примијетио је да његова влада није никада признавала ту независност и затражио да се ријеч "definitivement" избаци. Настала је дискусија. Њемачка је у принципу (en principe) признавала независност Црне Горе. Аустро-Угарска била је већ раније формално признала Црну Гору. На питање кнеза Бизмарка, француски делегат је одговорио да је влада Републике прећутно признавала независност Књажевине. Књаз Шувалов је изјавио да Русија није никада ни "престајала да је признаје", пошто црногорски књажеви нијесу потврђивани од султана нити су Турцима плаћали трибут. Италијан је изјавио да они признају Црну Гору, предлажући да се односни текст не мијења, с тим што би се у протокол унијела појединачна респективна мишљења. Кнез Бизмарк је на крају затражио да се усвоји текст да европске силе "дефинитивно" признају независност Црне Горе без одвојених мишљења, што је прихваћено и тако питање окончано.

У Конгресу се водила расправа и око размјена територија, о евакуацији отоманских и црногорских трупа са територија које по овоме уговору двије државе једна другој морају уступити. Коначно је питање формулисано тако, да је црногорска војска дужна да "најкасније" у року од 20 дана од дана замјене ратификација овог уговора евакуише територију коју има уступити Турској. Турска војска мора у истоме року напустити територију коју по овоме уговору има уступити Црној Гори. Турцима се даје још 15 дана да евакуишу утврђења, извуку тешку опрему и да саставе инвентар предмета које у томе року не могу пренијети. Међутим, ни говора није било о каквим гаранцијама да се размјена тих територија стриктно по Берлинском уговору и изврши.

Велике силе биле су саме себи гаранција, а мала Црна Гора суочила се са једним новим дуготрајним сукобом. Спровођењу одлука Берлинског конгреса о новим границама Црне Горе директно се супротставила Призренска лига, или Албанска лига, коју је свом снагом подржавала и помагала Турска. У најкраћем, пред тим тешкоћама Црна Гора се најприје ограничила да што прије добије Подгорицу, као мјесто од највиталнијег значаја. Подгорицу су Турци предали Црној Гори фебруара 1879. и истовремено Црногорци Турској вратили Улцињ. Затим је услиједио тешки и дуготрајни заплет око предаје Плава и Гусиња. Црна Гора се ослањала само на Русију. Аустро-Угарска је налазила интерес да се ова мала земља и даље сукобљава са Турском, и уједно да се Црногорци и Албанци први пут међусобно директно заваде. Излаз је нађен тек пошто се нова британска либерална влада Гледстона одлучно заложила да се преостала питања из Берлинског уговора окончају у складу са његовим одлукама. Турска је задржала Плав и Гусиње, а у накнаду за то вратила је Црној Гори Улцињ крајем 1880. године.

На Конгресу у Берлину 1878. међу европским силама постигнут је компромис који ће у Европи, и поред неколико локалних ратова и тежих

међународних криза почетком XX вијека, потрајати скоро три и по деценије. Наде Црне Горе започете пуним ангажовањем у херцеговачком устанку и потом гајене у великом рату са Турском морале су се свести на скромнија очекивања. Оно што је од резултата ослободилачке борбе Црне Горе морала респектовати Аустро-Угарска била је крајња граница попуштања Русије. Углавном, у Берлину Црној Гори нико ништа није дао, већ је то само била верификација прегнућа и резултата њене вјековне ослободилачке борбе, укључујући и непосредне резултате ангажовања у херцеговачком устанку, односно рату против Турске 1875-1878 године. Престала је бити војнички табор, и коначно је стекла минималне услове за самосталну државну егзистенцију и развој.

Novak RAŽNATOVIĆ

*LA LUTTE DE LIBERATION DU MONTENEGRO
ET LE CONGRES DE BERLIN*

R é s u m é

La lutte de libération des tribus dites du vieux Monténégro, des Montagnes et de la Haute Hercégovine a débuté d'une manière active à la fin du XVIIIème siècle. Par leurs attaques constantes, en s'emparant du bétail et des pâturages, les tribus, en versant le sang, refoulent les Turcs dans leurs villes. De cette manière s'est formée jusqu'à la fin du XVIIIème siècle une matrice géopolitique pour la création de l'état du Monténégro. En même temps disparaît dans cette région toute ingérence du pouvoir ottoman. Le processus de libération du Monténégro et des Montagnes fut initié et organisé par les mitropolités de l'Eglise orthodoxe serbe à Cetinje, les Petrovici-Njegosi.

Au cours du XIXème siècle, lorsque l'état se consolide, la lutte de libération du Monténégro s'unie de plus en plus à la lutte et aux soulèvements du peuple serbe en Hercégovine. Le Monténégro s'engage pleinement dans les soulèvements des Hercégoviens, ce qui va provoquer des conflits importants avec les Turcs. En 1858 à Grahovac, les Monténégrins mettent en déroute une armée turque bosniaco-hercégovienne. En 1862 la Turquie entreprend une grande campagne de guerre contre le Monténégro ; par l'intervention de la Russie et de l'Autriche la paix est conclue sur la base du status quo.

Le soulèvement hercégovien de 1875 enflamme la grande crise orientale. En 1876 le Monténégro et la Serbie entrent en guerre contre la Turquie. Leurs tentatives d'offensives sont vaines ; le Monténégro résiste dans sa défense alors que la Serbie conclut la paix avec la Turquie. En poursuivant la guerre en 1877 le Monténégro, allié à la Russie, libère la ville de Niksic puis le littoral maritime avec les villes de Bar et Ulcinj. L'armée monténégrine se met en route pour Podgorica, mais l'armistice entre la Russie et la Turquie signé le 31.1.1878 était obligatoire pour le Monténégro aussi.

Par un ordre impératif à la Turquie à San Stefan la Russie avait la prétention d'agrandir le Monténégro trois fois plus. Mais au Congrès de Berlin, à la mi-1878, le Monténégro, sur l'intervention de l'Autriche-Hongrie est agrandie seulement en proportion de ses victoires de guerre. A cause de son refoulement de Hercégovine, les villes de Plav et

de Gusinje sont attribuées au Monténégro. Podgorica et Kolasin sont attribuées au Monténégro, et Ulcinj devait être rendue à la Turquie. L'Autriche s'est appropriée la ville de Spic. Bar, en tant que port exclusif de commerce, est laissé au Monténégro.

La souveraineté de l'état du Monténégro est définitivement reconnue au Congrès de Berlin.

Les problèmes liés à la délimitation entre le Monténégro et la Turquie, à laquelle font obstacle la Ligue de Prizren et la Turquie elle-même, sont résolus de telle sorte que la Turquie gardera les villes de Plav et de Gusinje et que Ulcinj sera rendu au Monténégro à la fin de 1880

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

ПОЧЕЦИ И ФАЗЕ ВЕЛИКОГ РАСКОЛА У КОМУНИСТИЧКОМ ПОРЕТКУ

- прилог питању -

О узроцима и почецима сукоба руководства Свесавезне комунистичке партије бољшевика [СКП(б)] и Комунистичке партије Југославије (КПЈ) објављен је велики број радова југословенских и совјетских истраживача, а посљедњих година и других свјетских научника. Послије великог планетарног лома 1989. године, урушавања Совјетског Савеза и тзв. реалсоцијализма знатно је порасло интересовање руских историчара за сукоб; на свијетло су изашла нова документа а њихова интерпретација је добрим дијелом ослобођена идеолошких и политичких наплава. Иако је од великог раскола у оквиру формираног совјетског блока прошло 50 година, још увијек постоје различити приступи, оцјене и одређења у југословенској и руској литератури о томе који су и у чему су узроци и када је *de facto* сукоб почео. За једне сукоб је био "гром из ведрог неба". Други сматрају да су коријени дубљи и да је раскол био неминовна посљедица односа Стаљин - Тито. Др Бранко Петрановић пише да је почетак сукоба настао 1947. приликом сусрета у Москви и пријема код Ј. В. Стаљина југословенске и бугарске делегације. Милован Ђилас сматра да је "веома тешко утврдити време и набројати узроке сукоба Југославије са Совјетским Савезом", мада су значајнија разликовања почела у рату. Едвард Кардељ је на сједници ЦК КПЈ (12. и 13. априла 1948) рекао: "Ово нико није очекивао". За академика Драгутина Лековића "кључни елемент предисторије сукоба је Титов обрачун са Хебрангом, јер је то у суштини сукоб на линији ЦК КПЈ према бољшевичкој партији и Совјетском Савезу као држави", као "унутрашњи, тј. идеолошко-политички сукоб у партији..." Са југословенске, пак, стране према Лековићу, "кључни елемент историје сукоба 1948. године је седница ЦК КПЈ од 1. марта 1948. године на којој су не само размотрени битни разлази са совјетским руководством, него и на којој је

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

формулисан радикално супротан курс југословенског руководства у односу са совјетским". Са совјетске стране, наводи даље Лековић, пре судан моменат у сукобу представља "подробно обавјештење које је Сретен Жујовић сутрадан после седнице дао совјетском амбасадору Лаврентијеву, који га је одмах доставио Молотову и Стаљину, а затим одлука југословенске владе од 9. марта исте године да се ускрате обавјештења совјетским стручњацима о економским активностима и плановима у Југославији, и да се таква обавјештења убудуће морају тражити искључиво од југословенске владе".

За др Ива Банца напетости у односима између КПЈ и совјетског вођства биле су очите од почетка Другог свјетског рата, који је југословенске народе увео у тешке недаће. Др Ранко Петковић сукоб ситуира у 1948. годину.

Млади руски историограф Татјана Волокитина, на основу најновије руске грађе, као и други руски истраживачи, сматра да је совјетско-југословенски конфликт представљао потпуну неочекиваност и за земље "социјалистичког лагера", међу којима и за СССР и Југославију, и за Запад, али то не значи да је "између двије земље постојала апсолутно потпуна подударност мишљења и ставова". Разлике које су постојале биле су углавном условљене "национално-државним интересима". Оно што је превладало у њиховим односима било је "принципијелно јединство социјално-политичких циљева режима у обе земље, заједништво основних задатака, признање југословенске стране да СССР игра улогу светског комунистичког центра, да представља најзначајнији спољнополитички ослонац КПЈ и другим "братским" партијама и земљама народне демократије". Отуда су повремене компликације у периоду рата и првим поратним годинама између Москве и Београда превазилажене без битнијег заштравања билатералних односа. Леонид Гибијански сматра да су тијесне везе и сарадња између двије земље одржаване све до почетка 1948. године. Совјетски Савез и Југославија су јединствено иступали на међународној сцени (Њемачко питање, перспективе сарадње са Аустријом и Италијом, однос према "Трумановој доктрини" и Маршаловом плану). И по питању Коминформа - нове комунистичке структуре, Југославија је била један од иницијатора.

Совјетско руководство упорно је наметало тезу да се ради о идеолошком сукобу. Југословенско руководство је у сукобу видјело хегемонистичке тенденције Стаљина и његових сарадника. У вези са тим се у литератури на Западу и Истоку испољавају различита виђења и презентирају бројни аргументи о једном времену тешких сукоба и нетолеранције.

У овом раду биће ријечи о генези односа између СКП(б) односно Коминтерне и руководства КПЈ који се могу пратити у дугом временском трајању. КПЈ као секција, заправо филијала Коминтерне, безпоговорно је извршавала њене директиве. Промјене политике у раду Коминтерне биле су честе. Њих је усредсређивао Јосип Висарионович Цугашвили, а Коминтерна је послје Лењинове смрти (1924) постала инструмент Стаљинове хегемонистичке политике у међународном

радничком и комунистичком покрету. Користећи се Коминтерном, као инструментом своје спољне политике, Стаљин је, сходно интересима Совјетског Савеза и својим лично, изненадним потезима мијењао политику и ставове о веома битним питањима у међународним односима и стању у појединим земљама. На тај начин изазивао је забуне и недоумице код руководства комунистичких партија и симпатизера Совјетског Савеза у свијету.

Коминтерна је све до краја двадесетих година 20. вијека имала изричит став да је Југославија вјештачка версајска творевина коју југословенски комунисти треба да растуре. Затим је дијаметрално измијенила свој однос и наложила да се треба борити за јединство југословенске државе и супротстављати се екстремним сепаратизмима који су били најјачи у Хрватској (усташе) и Македонији (вмровци). Југословенски комунисти су ревностно радили на реализацији захтјева Коминтерне.

У времену од 1935. до 1939. односи Коминтерне и руководства КПЈ били су веома усклађени и скоро истовјетни. Потписивањем споразума Рибентроп - Молотов (1939) наметнута је обавеза Коминтерни да напусти народнофронтовску антифашистичку платформу и да своју активност усредсреди против англо-француске "империјалистичке коалиције". Промјена политике изазвала је у демократском свијету, посебно у редовима КПЈ, недоумице, изненађење и збуњеност. Због заокрета у политици Коминтерне појавиле су се извјесне несагласности између руководећег врха КПЈ и Извршног комитета Коминтерне. Док је ИК КИ сматрао да је потписивањем пакта Рибентроп - Молотов престала свака опасност од фашизма и да се центар реакције пренио из Рима и Берлина у Лондон и Париз, дотле је дио руководства КПЈ сматрало да опасност од фашизма није прошла и да тек настаје, јер је послје аншлуса Аустрије (1938) Трећи Рајх стигао на границу Југославије, а 7. априла 1939. дошло је до искрцавања италијанских снага у Албанију, чиме је југословенска граница према Албанији била непосредно угрожена. Пошто су Мађарска, Румунија и Бугарска прихватиле одредбе Тројног пакта, Југославија се нашла опкољена фашистичким снагама, осим према Грчкој.

Нападом Њемачке на СССР (22. јуна 1941) међународна ситуација се битно мијења, распада се пакт Рибентроп - Молотов, а руководство Коминтерне односно СКП(б) поново стаје на позиције антифашистичке борбе. Тада је улиједила циркуларна депеша Коминтерне свим комунистичким партијама свијета па и КПЈ у којој се истиче да се не ради о класној борби већ о ослободилачкој борби против фашизма. Депеша Коминтерне наишла је на изванредан одјек у Југославији, а нарочито у Црној Гори, гдје се развио широки демократски антифашистички народноослободилачки покрет. КПЈ је имала успостављене односе са Коминтерном која је значајно утицала као коректив на политичку платформу НОБ-а. И поред разлика у односу на НОБ и интервенција Коминтерне које су имале и позитивног утицаја на ширину политичке платформе народноослободилачке борбе у Југославији, долазило је до озбиљних неспоразума током четворогодишњих борби (1941-1945). Разлике у

ставовима могу се хронолошки пратити током читавог рата. У питању је, прије свега, однос према партијској организацији и устанку у Хрватској 1941. године, страдањима у Керестинцу, сарадњи са Дражом Михаиловићем, иницијативи Јосипа Броза Тита и ЦК КПЈ (од почетка августа 1941) за формирање политичког представничког органа устанка као могућег репрезента за унутрашњу и међународну јавност, тј. народног комитета ослобођења који је требало да представља централну власт која је настајала из народног устанка. Одступање руководства КПЈ од ове идеје било је условљено чињеницом да је Совјетски Савез успоставио дипломатске односе са избјегличком владом у Лондону и подигао те односе са нивоа посланства на ранг амбасаде.

Неодобравање политике КПЈ од стране совјетске стране показивало се и на примјеру формирања Прве пролетерске ударне бригаде (21. 12. 1941) у Рудом и ознакама које су партизани - борци притом користили.

Коминтерна је у марту 1942. упозорила Тита да се Совјетски Савез налази у уговореним односима са југословенском Краљевском владом и да би отворено иступање против ових створило нове тешкоће у односима СССР-а са САД и Енглеском. Даље се истиче да Тито не треба да посматра НОБ само са националне тачке гледишта него и са интернационалне - енглеско-совјетско-америчке.

Титова порука од 10. октобра 1943. изненадила је Москву од које је тражено да прихвати одлуку руководства партизанског покрета да ће се супротставити евентуалном искрцавању Британаца у Југославији. "Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности и спремни смо се супротставити силом".

Сви ови неспоразуми настајали су превасходно као резултат интереса совјетске политике према западним савезницима, односно њихове заједничке борбе против Њемачке и њених савезника.

Највећи неспоразум, по нашем мишљењу, био је у вези са одлукама Другог засједања АВНОЈ-а (29. 11. 1943) које је Тито донио без консултације са Стаљином, што је овај оцијенио као дрскост "друга Валтера", постављеног чувара секције Коминтерне, да преузме улогу независног дионичара, јер су те одлуке могле да поремете међународну позицију Совјетског Савеза према западним савезницима као и схватање тзв. друге етапе НОБ-а тј. социјалистичке револуције. Наиме, Коминтерна односно СССР су категорички били на становишту да народноослободилачка борба Југославије садржи само ослободилачки карактер, а друга етапа тј. социјалистичка револуција да се почне градити тек после побједе антихитлеровске коалиције. Увјерени смо да је то питање значајно утицало на послјератне односе. Управо се у томе налазе коријени будућег сукоба.

Са успјесима НОП-а, Тито се све више осамостаљивао у доношењу одлука, усваја стил државника и напушта своје ултраљевичарство. Почетком 1944. укинуо је поздрав стиснутом песницом. У августу 1944. у току сусрета са Черчиллом у Напуљу изјавио је да не жели у Југославији да уводи комунизам.

Титово приближавање западним савезницима било је у складу са његовим разочарењем у Москву. Британска помоћ НОП-у у оружју и опреми, као дио савезничке ратне стратегије у подручју Средоземља, била је све већа. Тек крајем фебруара 1944. у Титов штаб стигла је прва совјетска војна мисија.

Тито прави изненађење и Британцима. Ноћу 18/19. септембра 1944. с Виса лети за Москву на састанак са Стаљином "не обавјештавајући о томе Британце".

Коминтерна (односно Стаљин) није трпјела никакво "искакање" из утврђеног реда ствари по коме је њен задатак, прије свега, у успостављању контроле прве земље социјализма над свим комунистичким партијама у свијету. Мада је Коминтерна у току рата формално престала са радом (1943), Стаљин је на истим принципима градио послеријатни концепт политичког дјеловања и монополске улоге Совјетског Савеза. У ту сврху основан је Информациони биро комунистичких и радничких партија - Информбиро, Коминформ (1947), као нова комунистичка структура, нека врста преуређене и донекле маскиране Коминтерне.

Совјетски Савез није пружао конкретну материјалну помоћ југословенском НОП-у све до пред крај рата. Истовремено је интензивно рађено на придобијању за свој политички програм југословенских грађана који су се налазили у СССР-у било као заробљеници (учесници разних формација које су се бориле против Совјетског Савеза), било као политички кривци који су послати на војне радове. Уз то, у Југославији су војне мисије СССР-а радиле на врбовању бораца НОБ-е, па чак и генерала.

До оштрих несугласица између југословенског и совјетског руководства дошло је у октобру 1944. због веома грубог, насилничког, развратничког и злочиначког понашања дијела совјетских војника и старјешина према југословенским грађанима у сјевероисточним предјелима Југославије. Реаговање југословенског руководства изазвало је подозрење совјетске стране која је такво понашање црвеноармејаца минимизирала и сводила на "појединачне случајеве", а протесте Југословена квалификовала као "увреду" Црвене армије, која помаже Југославији и пролива крв у борби против њемачког завојевача. О размјерама таквог понашања совјетских бораца током војних операција у Југославији (крај 1944. и почетак 1945), мр Радоица Лубурић наводи сљедеће податке: 1.219 силовања, 539 покушаја силовања, 111 силовања са убиством, 248 силовања уз покушај убиства и 1.304 пљачке са физичким повредама опљачканих.

Совјетско руководство није пропуштало ниједну прилику да не стави до знања југословенској страни ко је газда у комунистичком свијету. Оштро је реаговало на састав Привремене владе ДФЈ (избор М. Грола за потпредсједника) и њен програм.

Прагматична политика Совјетског Савеза према Југославији потврђивала се током Другог свјетског рата и када је Стаљин прихватио предлог Винстона Черчила на Јалти (4-11. фебруар 1945) о подјели Југославије на двије интересне сфере (50:50), фамозно *fyfti-fyfti* између СССР-а и Енглеске.

Послије завршетка Другог свјетског рата до оснивања Коминформа, СССР је у својој политици настојао да уклопи Југославију у своје сателитске систем и да је доведе у зависан однос, у какав је већ довео остале земље своје сфере. Будући да је југословенско руководство показивало извјестан отпор према политици подвлашћивања, Стаљин је настојао да у КПЈ и југословенској држави створи такве позиције које би му омогућавале да на то руководство остварује притисак изнутра, који би био координиран са притиском споља. На тај начин настојало се створити такво стање да се може по потреби смијенити непослушно југословенско руководство и да власт преузму присталице СССР-а које би беспоговорно извршавале његове захтјеве.

Овај период обиљежен је настојањем да се Југославија прожме совјетским експонентима у свим областима њенога живота. У ту сврху служили су совјетски стручњаци. Они су имали задатак да остварују доминантан утицај на области којима су се занимали у југословенској пракси и да истовремено придобију извјестан број југословенских сарадника који су требали да им послуже за остваривање своје политике. Совјетски стручњаци су дјеловали у свим гранама југословенске економије, у изградњи нове администрације у свим ресорима и у војсци. Совјетски стручњаци су истовремено радили на стварању обавјештајне мреже. Користећи се паролама о социјалистичкој солидарности и о руководећој улози СССР-а у изградњи социјализма, совјетски стручњаци су успјели да придобију један дио југословенских грађана и увлачили их у обавештајну мрежу.

Паралелно са овим радило се и на придобијању југословенских држављана који су се налазили на школовању у Совјетском Савезу. У том смислу нарочито је био интензиван рад на придобијању југословенских младића који су се налазили у разним војним училиштима.

У вријеме објављивања Резолуције Информбироа у Совјетском Савезу се школовало око 6.000 војних лица из Југославије, међу којима и 17 генерала. Њихов повратак у отаџбину ометале су совјетске власти, настојећи да их употребе у антијугословенске пропагандне активности.

Совјетски стручњаци су битно утицали на економски развитак и унутрашња политичка збивања у Југославији. Међутим, СССР је истовремено настојао да утиче и на југословенску спољну политику. Лојалност југословенских руководилаца који су се у креирању спољне политике редовно савјетовали са Москвом, није била довољна СССР-у. Москва је нарочито сметало настојање југословенске спољне политике да оствари тјешње односе и споразумијевање са балканским народима и државама. У СССР-у је то тумачено као покушај Југославије да присвоји један сектор совјетске утицајне сфере. Да би подвластио југословенску спољну политику Совјетски Савез је склопио са Југославијом пакт о консултовању. У примјени тог пакта јасно се показало како Москва то консултовање замишља. Док је Југославија савјесно и лојално обавјештавала СССР о сваком свом значајнијем спољнополитичком потезу, дотле је совјетско руководство предузимало дипломатске кораке који су

директно задирали у југословенске интересе, а да о томе претходно не обавијесте Југославију, а још мање да се са њом консултују.

Информациони биро комунистичких и радничких партија, чије је сједиште било у Београду, представљао је од оснивања још један инструмент совјетске доминације. Стаљин је настојао да преко Информбироа оствари потпуни утицај на политику Југославије користећи у томе сарадњу својих послушника - земаља чланица Коминформа.

Политика директног притиска на Југославију може се пратити од марта 1948. године. Совјетско руководство је промијенило тактику, јер је схватило да се средствима доминације, каквим се до тада служило (1945-1948), не може привољети југословенско руководство да напусти политику равноправности у међународним односима. Иако одано Стаљину и Совјетском Савезу, југословенско партијско и државно руководство са Титом на челу није пропуштало прилику да јавно саопшти своје одређење у вези са самосталношћу. Карактеристичан је у том погледу говор Јосипа Броза Тита у Љубљани 27. маја 1945. године:

"Али ми тражимо и праведни завршетак, ми тражимо да сваки буде господар на своме; Ми нећемо да плаћамо туђе рачуне, ми нећемо да будемо монета за подмићивање, ми нећемо да нас мијешају у неку политику интересних сфера. Зашто да се нашим народима упише у зло што хоће да буду у сваком погледу независни и зашто да им се та независност ограничава или оспорава? Ми нећемо више бити ни од кога зависни, без обзира што се писало и шта се причало - а пише се много, пише се нелијепо, пише се неправедно, пише се увредливо, недостојно оних људи који живе у нашим савезничким земљама."

Овакво одређење југословенског предсједника изазвало је подозрење у Москви и протест Ивана Садичкова, амбасадора СССР-а у Београду.

Најновија истраживања руских историографа показују да су Стаљину сметале тежње југословенске Компартије да се стави у положај неке врсте "руководеће партије на Балкану". Ту су и разлике и сукоби интереса у погледу Балканске федерације, тежња Југославије за доминацијом у југоисточној Европи, као и мегаломанска политика Јосипа Броза Тита (преточена у pjesму: "Друг је Тито заслужио да је његов Балкан цио и Европе један дио").

И политика Југославије према Албанији, према многим истраживачима, била је преломна у односима КПЈ - СКП(б).

У Москви је оцјењивано да тежња КПЈ да има руководећу улогу у односу на друге комунистичке партије на Балкану представља самовољан и недопустив акт рушења хијерархијске структуре совјетског блока. Стаљин је инсистирао да се размотре настали неспоразуми са југословенским руководством. На састанку југословенске, бугарске и совјетске делегације одржаном у Москви 10. фебруара 1948. расправљано је о озбиљним несугласицама у вези са стварањем југословенско-бугарског савеза (1947) изјавом Георги Димитрова о федерацији источноевропских народних демократија, укључујући ту и Грчку, и о југословенским односима са Албанијом. Стаљин је у критици био груб, оцјењујући да је

слање југословенских дивизија у Албанију било непромишљено и да је могло изазвати међународне компликације. Замјерио је југословенским руководиоцима што се не савјетују с њим, јер "то код вас нијесу грешке него принцип, да принцип!" Стаљин се није мирио с чињеницом да југословенско руководство самостално и суверено одређује своју спољну политику без консултовања са Москвом (Стаљином). Он је тежио да Југославију у свему подреди својој политици.

Послије повратка југословенске делегације (Кардељ, Бакарић, Ђилас, Владимир Поповић) из Москве, у Београду је 19. фебруара 1948. одржан сасанак Политбироа ЦК КПЈ на коме су разматрани односи Југославије и СССР-а. У вези са тим Тито је оцијенио "да размимоилажења о спољној политици није било", јер смо "на свим међународним конференцијама помагали СССР", осим мањих пропуста, о којима их претходно нијесмо обавјештавали. Међутим, у вези са слањем дивизија у Албанију Тито је рекао да је учињена грешка што нијесу о томе унапријед обавијестили Москву, јер "довољно је било обавијестити, а не питати". Питање федерације с Бугарском Тито је оцијенио као неприхватљиво. Јасно политичко одређење у спољној политици: "Наша линија остаје у спољној политици иста"; "Морамо бити упорни у погледу наше линије, у погледу јачања улоге Југославије у свијету". И у вези са војним снагама Југославије закључено је: "Морамо се ослонити у првом реду на своје снаге, извршити модификације у Петогодишњем плану и оспособити се за изградњу ратне индустрије".

Ускоро је одржана проширена сједница Политбироа (1. март 1948) на којој су разматрана иста питања као и на сједници од 19. фебруара. За многе истраживаче ова сједница је имала преломни значај у југословенско-совјетским односима и била је непосредни импулс за сукоб. Расправа на сједници је показала реалну процјену стања у југословенско-совјетским односима, који су "запали у ћорсокак" (Тито). За такве односе окривљени су Руси, који другачије гледају на национално питање и међународне односе, јер је код њих "сазрела идеја заокружења централистичког". Констатујући да Руси на Југославију врше економски притисак, Тито је рекао: "Овдје се ради о независности наше земље"; "Треба да издржимо тај притисак"; "Независност је важнија"; "Ми нисмо фигуре на шаховској табли"; "Морамо се орјентисати само на сопствене снаге"; "Мораћемо за војну индустрију и наоружање много жртвовати".

Југословенска револуција и њен вођа уживали су углед у свјетском антифашистичком и прогресивном јавном мњењу. Овјенчан славом предводника југословенских народа који су извели аутентичну револуцију у оквирима Другог свјетског рата, створили оригиналне институције власти, дали значајан допринос побједи антифашистичке коалиције и наставили изградњу земље и револуционарни преображај послје ослобођења, Јосип Броз Тито је све више тежио самосталној политици. Титова популарност добија међународне размјере: помпезни дочеци у Варшави и Прагу (март 1946), а затим у Бугарској, Мађарској и Румунији (новембар - децембар 1947) изазивали су Стаљиново подозрење.

Пошто совјетска политика притиска изнутра и споља није успјела

да приволи југословенско руководство на беспоговорну послушност и жртвовање сопствених интереса совјетским егоистичним циљевима доминације, дошло је до промјене у тактици. У времену од марта до августа 1948. Москва настоји да доведе до промјене југословенског руководства. До Резолуције Информбироа (јун 1948) у Москви се вјеровало да се промјена у југословенском руководству може постићи употребом ауторитета СКП(б) и Стаљиновог "малог прста", без примјене грубе силе. Резолуција Информбироа представља битну промјену у односима Москве према Београду. Она представља директан покушај насилног обарања југословенског руководства путем мреже својих сарадника стваране у ранијим годинама и отвореног позива "здравим снагама" на побуну.

Политика обарања југословенског руководства недвосмислено је показана и у писмима ЦК СКП(б) од марта и маја 1948. године. Та су писма саопштена и другим партијама, чланицама Информбироа, чиме се очигледно настојало да се припреми међународни фронт комунистичких партија против руководства у Југославији, које би под њиховим притиском било принуђено да напусти власт. Упућена ЦК КПЈ, ова писма су очигледно имала тенденцију да својим пријетећим тоном дјелују на чланове Централног комитета, и изазову раздор, десолидаришу са својим најистакнутијим представницима и да на њихово мјесто доведу друга лица. Иако се тежило да се ова писма прикажу као критичка, она представљају свједочанства непосредног мијешања у унутрашње ствари Југославије и захтјев совјетских партијских и државних функционера за промјене у Југославији.

Паралелно са овим поништен је Пакт о консултовању и донијета је одлука о повлачењу цивилних и војних стручњака из Југославије. За тај акт уцјене и притиска совјетско руководство је оптужило југословенске руководиоце.

Овакве поступке Москве здушно су подржали њени сателити. Тако је, на примјер, Румунија, и поред уговорених обавеза, обуставила испоруку нафте и нафтних деривата Југославији. Овај наручени поступак Румуније није сметао Москви да оптужи Београд што не снабдијева бензином авионе совјетско-југословенске ваздухопловне службе (ЈУСТА).

Југословенско-совјетски односи прешли су у акутну фазу од Резолуције Информбироа јуна 1948. Резолуција је, прије свега, имала циљ да интернационализује сукоб и мобилише комунистичке партије за борбу против вођства КПЈ. Затим, да у самој КПЈ изазове потрес и да наведе њено чланство, вјерно Москви, на побуну против сопственог руководства. Њоме се правдало дотадашње поступање СССР-а према Југославији и жељело да створи се оправдање за будуће поступке који би још били потребни за обарање руководства КПЈ. Будући да је Резолуција била упућена јавности, она је садржавала и директан позив на побуну против државног и партијског руководства Југославије. Позив "здравим снагама" на акцију значио је истовремено и обећање носиоцима и реализаторима наручених акција да ће имати потпору СССР-а и његових тра-

баната - комунистичких партија учлањених у Информационом бироу.

Резолуцију Информбироа пратила је оркестрирана пропаганда. Штампана и радио-станице у СССР-у и сателитским земљама "народне демократије" биле су испуњене вијестима о побунама у Југославији, о борбама сељака, радника и војске итд.

Изведена анализа показује да је совјетско руководство погрешно оцијенило ситуацију у Југославији, положај југословенског руководства и стање духова у чланству КПЈ, јер је рачунало да ће критиком и изјавама свога незадовољства довести до потчињавања југословенског руководства.

Сљедећа фаза у политици СССР-а према Југославији обухвата вријеме од јунске резолуције Информбироа 1948. до новембарске резолуције истог тијела 1949. године. Ову фазу карактерише схватање да се брзом акцијом не може смијенити југословенско руководство и да је неопходно рачунати са дужом активношћу. Та активност не може више имати карактер државног удара, како је првобитно било планирано. Сада се радило на усредсређивању акције притиска и на југословенско руководство и на широке масе грађана и чланство КПЈ, стварањем таквих услова који ће пресудно утицати на општу биједу и немаштину становништва које би се побунило против свог руководства и посредно утицало на попуштање према совјетским захтјевима и одступање од дотадашњих ставова.

У циљу остварења оваквог плана предузимане су конкретне и синхронизоване активности земаља "народне демократије" да се економским и политичким средствима онемогуће планови југословенске економске обнове. Тиме је требало компромитовати у очима југословенске јавности владу и Партију, а општим неповољним стањем изазвати незадовољство становништва и подстаћи га на побуну. Цијелу активност пратила је снажна пропаганда СССР-а и његових сателита, с циљем да оправда своје поступке и да изазове јавно мњење против југословенског руководства како у земљама "народне демократије" тако и у комунистичким круговима Запада.

У овој фази сукоб карактеришу: интензивна пропаганда, прихватање и организовање југословенских дезертера, економски притисак обустављањем трговинске размјене Совјетског Савеза и земаља "народне демократије" са Југославијом, обустављање реституција и репарација, раскидање уговора о пријатељству и узајамној помоћи. Рад југословенских дипломата у Совјетском Савезу и тзв. социјалистичким земљама био је веома отежан, кретање им је било ограничено, животни услови тешки, дипломатски имунитет није поштован. Представништва ФНРЈ у Румунији и Албанији била су једно вријеме затворена, а у другим "социјалистичким" земљама Југославија је задржала само отправнике послова. Дипломатско особље је обострано сведено на најмањи број. Овоме треба додати организовање судских процеса ради дифамирања Југославије у информбировској и свјетској јавности и, на крају, доношење резолуције на будимпештанском засједању Информбироа, којом се југословенско руководство назива шпијунима и убицама, а његово оба-

рање прокламује битним задатком комунистичких партија у свијету.

Предузете активности против Југославије указују на сву неодрживост оптужби да је у питању "идеолошки сукоб" између КПЈ и других "братских партија" 1948. Сасвим је јасно да су биле у питању мјере уперене против Југославије. У том погледу најтежа неизвјесност наступила је средином августа 1949. године, када је СССР доставио југословенској влади ултимативну и злослутно интонирану ноту да пусти на слободу совјетске држављане - бивше руске емигранте, белогардејце - који су активно учествовали у шпијунском рату против Југославије. У ноти се инсистирало на кажњавање органа који су спроводили ислјеђење, јер ће у противном совјетска влада " ... сматрати за потребно да изјави да се она неће помирити са таквим стањем ствари и да ће бити приморана да прибјегне другим, ефикаснијим средствима, неопходним да се заштите права и интереси совјетских грађана у Југославији, и да позове на ред фашистичке насилнике који су прешли све границе". У вријеме достављања ове ноте југословенској влади, у близини југословенских граница, на простору Сегедин-Баја и у околини Темишвара налазиле су се совјетске војне јединице. Суочена са непосредном опасношћу и избјегавајући даље заоштравање односа, влада ФНРЈ изразила је спремност да изручи СССР-у тражене совјетске грађане и поновила готовост да спорна питања рјешава споразумом.

Све ове активности праћене су снажном пропагандом која је настојала да прикаже југословенско руководство као скуп лица која су за вријеме Другог свјетског рата сарађивала са Њемачком, а затим са капиталистичким Западом, с циљем њихове компромитације у очима свјетске јавности. Југословенско руководство је приказивано као "група нескрупuloзних авантуриста", која је од самог почетка народноослободилачке борбе радила и против интереса Совјетског Савеза и против сопственог народа како би спровела у дјело задатке страних наредбодаваца. Правдајући свој притисак на Југославију совјетско руководство није бирало пропагандна средства да што више оцрни њено руководство нарочито у комунистичкој јавности, развијајући тезу о "прелажењу Југославије западним капиталистичким земљама". Таквом пропагандом се жељело да отежа споразумијевање Југославије са Западом, да је изолује и лакше подвргне своме утицају. Крајњи циљ цјелокупне дјелатности Совјетског Савеза и његових сателита, у наведеној фази сукоба, био је покушај изолације Југославије. Са Истока је блокада спроведена одговарајућим мјерама непосредно: обустављање трговинске размјене, раскидање уговора, обустављање реституције и репарација, протјеривање дипломата, раскидање уговора о пријатељству итд. Уз то, усредсређена антијугословенска пропаганда требало је да спријечи Југославију да нађе разумијевање и помоћ на Западу.

Од новембра 1949, када је у Будимпешти донијета друга резолуција Информбироа, почиње нова фаза напада на Југославију. За разлику од Букурештанске резолуције (јуна 1948), која је била идеолошки интонирана, Будимпештанска је максимално отворена и дрска с крајње оптужујућим насловом и садржајем: "Југословенска компартија у рука-

ма убица и шпијуна". У њој се тврдило да је "клика Тито - Ранковић" прешла с "буржоаског национализма на фашизам и отворено издајство националних интереса Југославије"; "Прелаз Титове клике у фашизам није случајан, он је извршен по наређењу њених газда - англоамеричких империјалиста, којима, како се сада показало, она већ одавно служи као плаћеник"; "Титова клика претворила је Београд у амерички центар шпијунаже и антикомунистичке пропаганде... У Југославији се учврстио антикомунистички, полицијски, државни режим фашистичког типа", итд. На крају резолуције дат је позив на борбу против "Титове клике", јер је то "интернационални дуг комунистичких и радничких партија", а тиме и "свестрана помоћ југословенској радничкој класи и радном сељаштву који се боре за повратак Југославије у табор демократије и социјализма, представља обавезу комунистичких и радничких партија".

Изречене оптужбе у другој резолуцији Информбироа темеље се на материјалу са суђења мађарском комунисти Ласлу Рајку, ранијем министру спољних послова, да је наводно сарађивао са Титом и КПЈ против социјализма, чиме се настојало да се Југославија представи као земља која је опасна по мир.

Југославија је у Будимпешти оптужена да води превратничку акцију против СССР-а и да је постала средство агресивне политике империјалистичких кругова. Под тим изговором је совјетска влада 28. септембра 1949. једнострано раскинула Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послијератној сарадњи с Југославијом, што су урадиле и остале "социјалистичке" земље. Југословенска влада је због непријатељства Албаније раскинула 12. новембра 1949. уговор о пријатељству и узајамној помоћи између двије земље, који је склопљен 1946. године.

Рајковом процесу претходило је у Албанији суђење Кочи Дзодзеу, потпредседнику албанске владе у мају 1949. То је био почетак организованих судских процеса истакнутим руководиоцима социјалистичких земаља с циљем да се докаже да Југославија угрожава сусједне државе и њихову независност налазећи се у служби Сједињених Америчких Држава и Велике Британије.

Монтирани политички процеси су настављени суђењима: у Софији (децембра 1949) Трајчу Костову, бившем потпредседнику бугарске владе, секретару Централног комитета и једном од потписника Букурештанске резолуције; у новембру 1952. у Прагу Рудолфу Сланском, генералном секретару ЦК КП Чехословачке, такође потписнику резолуције; Владимиру Климентису, министру спољних послова Чехословачке и другим. Оптужнице су биле сличног садржаја - у питању су агенти страних обавјештајних служби, организовани из једног центра. У Пољској је Гомулка провео три године у затвору, а из партије је искључено више истакнутих чланова.

Послије XX конгреса КП СССР сви осуђени су рехабилитовани. Обрачун са истакнутим личностима у "социјалистичким земљама" требало је да послужи као опомена непослушним и упозорење да ће свако "искакање" из совјетског партијског, државног и привредног колосијека бити ригорозно кажњено.

Мјере политичког, привредног и војног притиска имале су циљ да заштравају односе, одржавају неизвјесност, повећавају страх и исцрпљују југословенске потенцијале, да збуњују југословенско руководство и испровоцирају граничне инциденте - што би затим Совјети могли са своје стране да искористе за директни обрачун.

Тежиште политике притиска против Југославије у 1950, 1951. и 1952. години се пренијело на разне мјере војног карактера. Југославија се оптужује као земља која припрема директну агресију на сусједи и СССР. Око Југославије се стегао војни обруч сусједних социјалистичких држава. Гранични инциденти се настављају, повреде југословенског ваздушног простора су честе, убацивање терористичких група са покушајима саботаже и диверзија, у граничном простору сусједне социјалистичке земље градиле су оперативне аеродроме, концентрисале војне снаге, изводиле војне вјежбе и вршиле покрете својих трупа дуж југословенских граница, што је остављало утисак о могућем непосредном нападу. Број пограничних инцидента био је у порасту: 1950 - 937; 1951 - 1.517; 1952 - 2.390. Од почетка сукоба до 1953. рањено је и убијено преко стотину грађана ФНРЈ и припадника Југословенске армије.

И положај југословенских мањина се значајно погоршао у сусједним државама, нарочито у Румунији и Мађарској. Од мањина је захтијевано да се ставе у службу државне политике и усредсреде своју дјелатност против матичне земље. Руководиоци мањинских организација су хапшени и злостављани, а мањинска права ускраћивана.

У Совјетском Савезу су увидјели да политичко-пропагандни, дипломатски, економски и војни притисак није успио да угрози независност југословенске државе и њеног руководства, нити да изазове побуну у Партији. Напротив, стање у Југославији се стабилизује. Енергичним репресивним мјерама сузбијени су покушаји дјеловања проинформбировских присталица. Пробијена је економска блокада, разбијена је и војна изолација за случај да Југославија буде нападнута.

Бременитост ситуације и њена непредвидљивост, страх од напада споља и извјесно подржавање совјетске политике унутар земље, избацили су у први план борбе органе управе државне безбједности, који су се издигли изнад Партије и нечувеним репресивним мјерама вршили обрачун у оквиру присталица истог покрета. Репресија због изјашњавања за Информбиро сводила се на административну и судску одговорност. Одмах послје хапшења и током издржавања казне, људи су драстично физички злостављани, а психички им "испиран мозак". Према непотпуним подацима у затворима и логорима живот је изгубило преко 400 лица.

Јединство које је КПЈ остварила с највећим дијелом становништва да се пружи отпор нападачу, значајно је утицало на Стаљина да не предузме напад на Југославију. Томе је допринијела и неизвјесност како би на напад реаговале западне државе.

Напад на Југославију је припреман од љета 1950. Агресију је требало да изврше оружане снаге Мађарске, Бугарске, Румуније и Албаније. Циљ напада је био рушење Тита и његових најближих сарадника.

Агресија на Југославију је била планирана као други корак, пошто војска Сјеверне Кореје уђе у Јужну Кореју. Међутим, америчка интервенција у Кореји пореметила је Стаљинове планове напада на Југославију и ставила до знања свима да је спремна на акцију свугдје гдје су јој интереси угрожени.

Рат Стаљина против Тита се настављао све до Стаљинове смрти (5. марта 1953) бјесомучном кампањом, психолошким притиском, економским исцрпљивањем и дипломатским средствима.

Настојећи да се извуче из наметнуте јој изолације, Југославија је тражила и нашла подршку код свјетског демократског мњења, била је изабрана у Савјет безбиједности, мијењајући дотадашњу ортодоксност у вези са сарадњом с другим земљама и напредним покретима у свијету. Током 1949. успоставила је шире економске односе са западним земљама. Излазак из економске и политичке блокаде значајно су помогле САД, које су 1950. додијелиле прву бесплатну помоћ, а 14. новембра 1951. закључен је Споразум о војној помоћи у циљу јачања одбрамбене моћи ФНРЈ. Помоћ САД Југославији била је условљена стратeгијским положајем Југославије. Број давалаца помоћи и кредитних средстава се мултиплицирао.

Прихватајући економску и војну помоћ западних земаља у вријеме када је била директно угрожена од тзв. социјалистичких земаља, Југославија је одбацила њено условљавање политичким и идеолошким уступцима. Ослоњена на сопствене снаге и политичко јединство народа, Југославија 1948-1953. године није имала другог избора него да брани своју независност.

Промјене у совјетској политици према Југославији могу се пратити од друге половине 1951. године. Оне проистичу не само из промјене у односима снага него из објективних потреба унутрашњег развитка Совјетског Савеза и Информбироа. Трка у наоружању и велики издаци за народну одбрану у условима ниске продуктивности, заостајања пољопривреде, диспропорције у привреди, заостајања индустрије потрошних добара, неразвијене трговине са Западом, ниског стандарда становништва, представљали су огромни терет за СССР. Стаљинова политика изолације имала је за посљедицу брзу промјену у корист Запада.

Практични дио политике "нормализације" започео је промјеном понашања чланова совјетске делегације према југословенској делегацији на сједници Дунавске комисије у децембру 1951. године. Настављен је постепеним смањивањем броја антијугословенских чланака у штампи чланица Информбироа. И број граничних провокација и инцидентата је смањен. Већ почетком 1952. осјетно су се побољшали услови рада југословенских дипломатских представника у источноевропским земљама.

Југословенско руководство је с великом опрезношћу пратило и анализирано совјетске наговјештаје нормализације односа, водећи рачуна о унутрашњим приликама и спољнополитичким односима.

Послије Стаљинове смрти совјетско руководство је припремало земље "народне демократије" на процес нормализације односа с Југославијом.

Током љета 1953. економски контакти су све чешћи и конкретнији, а слиједе их и политички - постављено је питање размјене амбасадора. Постигнут је договор о укидању ограничења на кретање дипломатског особља у СССР-у и Југославији.

Борба за власт међу совјетским руководиоцима кулминирала је у љето 1953. године. На пленуму ЦК КПСС, у јулу исте године, ликвидирају Берију, а ривалство претендента за преузимање власти се наставило између Никите Хрушчова, Георгија Маљенкова и групе око Молотова. На пленуму је било ријечи и о совјетско-југословенском конфлику, при чему су доминирале оцјене да је руководство КПЈ идеолошки застранило и да се није радило о сукобу између држава. Берија је оптужен због наводног "шуровања" са Титом и Ранковићем и залагања за успостављање пријатељских односа са Београдом. Југославија је третирана и даље као "буржоаска држава", у чему је најдоследнији био Молотов.

Борба за власт у Совјетском Савезу завршена је у корист Хрушчова, који је предложио Президијуму ЦК КПСС сређивање односа са Југославијом. Одлука Президијума од 31. маја 1954. о потреби промјене политичког курса према Југославији била је усаглашена са комунистичким партијама земаља "народне демократије", признајући да у Југославији постоји социјализам. Овоме се противио Молотов, због чега је касније оптужен, зато што Министарство иностраних послова, којим је он руководио, није "испољавало жељу за рјешавање тог питања", иако "су му давани одговарајући налози".

Југословенско партијско руководство је прихватило нормализацију односа са СССР-ом као социјалистичком земљом, руководећи се принципом активног коезистенције у међународним односима, али не и совјетски предлог о састанку највиших партијских представника ради отклањања неспоразума.

Данас се с разлогом сматра да је смјена Милована Ђиласа на Трећем пленуму ЦК СКЈ у јануару 1954. године, због тога што су његове "антимарксистичке, антилењинистичке ревизионистичке тежње ... фактички биле усмјерене на ликвидацију СКЈ", била непосредни подстицај совјетској страни за активирање контаката у циљу нормализације односа са Југославијом.

Крајем 1954. престала је антијугословенска пропаганда социјалистичких држава, обустављено је излагање листова југословенске политичке емиграције и престао рад емигрантских политичких организација у Совјетском Савезу и земљама источне Европе. У априлу 1956. распуштен је Коминформ.

Нормализација односа између Југославије и Совјетског Савеза извршена је сусретом на највишем нивоу југословенске и совјетске стране у Београду од 26. маја до 3. јуна 1955. године. На крају посјете потписан је документ - Београдска декларација (2. јун 1955) у коме су истакнути принципи на којима ће се убудуће заснивати односи међу двије државе. Иако билатерални документ, Београдска декларација је имала шире значење јер су двије државе дефинисале основе за односе

између социјалистичких држава уопште. Од изузетног је значаја што је Декларација одбацила монолитизам као основни принцип јединства у међународном комунистичком покрету, замјењујући га начелом јединства у различитости.

Унапређењу југословенско-совјетских односа значајан подстрек је дао XX конгрес КПСС (фебруар 1956), који је, поред тога, отворио процес дестаљинизације у Совјетском Савезу и другим социјалистичким земљама.

Титова посјета СССР-у (1-23. јун 1956) била је још једна потврда нормализације односа. Смјена Молотова у мају 1956. са функције министра иностраних послова, уочи Титове посјете Москви, била је још један доказ о ријешености совјетског руководства да се тјешње повеже с Југославијом како би је укључили у совјетску политичку орбиту. У Декларацији која је том приликом потписана о односима и сарадњи између СКЈ и КПСС (Московска изјава) посебно је наглашена различитост путева у изградњи социјализма.

Долазак совјетског руководства са Хрушчовом на челу у Београд на Западу је оцјењиван као пораз Совјетског Савеза, што је у бити једностран приступ. Међутим, може се говорити о поразу стаљинизма, односно процесу који ће почети на XX конгресу КПСС.

На Истоку су Београдски разговори тумачени као пораз Запада, а успјех совјетске политике. Нема сумње да су такви коментари имали преваходно пропагандно значење.

Чињеница је да је Југославија у сукобу са Коминформом успјела да сачува своју позицију суверене и самосталне државе и да се одупре совјетском хегемонизму. Сукоб је имао далекосежне посљедице. С једне стране, пријетње чланица Информбироа и економска блокада с Истока изазвале су тешке политичке потресе и велике штете привредном развоју земље а, с друге, донијеле су хомогенизацију друштвеног бића Југославије, учврстиле патриотску свијест народа, ојачале међусобну солидарност и заједништво и, што је најважније, ослободиле велику радну енергију најширих слојева, којој добрим дијелом треба захвалити што се друштвено-политички и економски систем одржао упркос најтежим искушењима и великој немаштини у годинама 1949-1951.

Југославија је због свог специфичног положаја и интереса земље почела да игра активну међународну улогу у раздобљу кулминације "хладног рата", када је готово буквално био укинут спољнополитички суверенитет малих и средњих држава - чланица блокова.

Југословенско руководство је и после нормализације односа са СССР-ом остало досљедно својој политици да иде сопственим путем у изградњи социјализма. И у односу према Западу, Југославија је успјела да сачува свој интегритет и самосталност.

Сукоб 1948. представља историјску прекретницу међу социјалистичким земљама, револуционарну раскрсницу у међународном комунистичком покрету и крај интернационализма. Из сукоба са Коминформом проишло је извјесно ослобођење мишљења и стваралаштва. У привредној политици, стијешњена између совјетског и западног сис-

тема, Југославија је све више развијала механизме тржишне економије и истовремено задржала многа својства совјетског система.

Велика историјска шанса створена сукобом 1948. није на прави начин искоришћена. Разлаз са стаљинизмом отварао је нове перспективе. Умјесто тога задржан је нешто измијењени "ауторитарни начин мишљења и дјеловања", што је једна од најтежих последица административно-командног система у друштвеној свијести. Управо, ауторитарни начин мишљења заробљава стваралаштво и слободу духа, условљава противурјечности између мисли и дјела, између проklamованих и стварних вриједности.

Извори и литература

- Записници са седнице Политбироа ЦК КПЈ 1945-1948, Том II, књ. I*, Београд 1995. Приредио Бранко Петрановић.
- Документи о спољној политици СФРЈ, 1945/1946, 1947, 1948*, Београд 1989. Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1988, Збирка докумената*, Београд 1988.
- Владимир Дедијер, *1948, I-III*, Београд 1979.
- Петти конгрес КПЈ*, Београд 1948, стенографске биљешке.
- Шести конгрес Савеза комуниста Југославије*, Загреб 1952.
- Први (оснивачки) конгрес Комунистичке партије Црне Горе*, Титоград 1988.
- Јосип Броз Тито, Избор из дјела, 1-5*, Сарајево 1977.
- Четврти пленум ЦК КПЈ (3. и 4. јуна 1951)*, Београд 1951.
- Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ (16/17. јануар 1954)*, Београд 1954.
- Бела књига о агресивним политицима влада СССР, Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Албаније према Југославији*, Београд 1951.
- Бела књига о политицима владе Народне републике Албаније према ФНРЈ*, Београд 1961.
- Историја социјалистичке Југославије, Документи, II-III*, (приредили Б. Петрановић и Ч. Штрабац), Београд 1977.
- Биланџи Душан, *Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије - Главни процеси*, Загреб 1978.
- Иво Банац, *Са Стаљином против Тита*, Загреб 1990.
- Дарко Бекић, *Југославија у хладном рату. Односи с великим силама 1949-1955*, Загреб 1988.
- Милован Ђилас, *Несавришено друштво и даље од "нове класе"*, Лондон 1970; *Власи и њобуна*, Београд 1991; *Разговори са Стаљином*, Београд 1990.
- Љубо М. Вушуровић, *Бранко Мартиновић, Цетиње - вријеме зла 1948-1956*, Цетиње 1998.
- Пол Кенеди, *Усон и пад великих сила*, Подгорица - Београд 1999.
- Бранислав Ковачевић, *Комунистичка партија Црне Горе 1945-1952*, Титоград 1986.
- Драгутин Лековић, *Сукоб Стаљина и Тита 1948. године*. Синтетичко-критичка студија у: *Голи ошок 1948-1956*, ЦАНУ 1998.
- Татјана Волокитина, *Поводом 50-годишњице почетка совјетско-југословенског конфликта 1948. у: 1948 - Југославија и Коминформ - Педесет година кас-*

- није, Београд 1998.
- Д. Марковић, С. Кржавац, *Завера Информбироа*, Београд 1987.
- Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истјека и Запада 1948-1965*, Београд 1996.
- Леонид Гибијански, *Совјетско-југословенски односи и мађарска револуција 1956*, у: Југословенски историјски часопис, бр. 1-2, Београд 1996.
- Бранко Петрановић, *Историја Југославије, књ. III*, Београд 1988.
- Ранко Петковић, *Југословенско-руски односи 1941-1948*, у: 1948. Југославија и Коминформ, Београд 1998.
- Бранко Прибићевић, *Сукоб између Комунистичке партије Југославије и Коминформа*, Београд 1970.
- Радован Радоњић, *Сукоб КПЈ са Коминформом и друштвени развој Југославије 1948-1950*, Загреб 1975.
- Голи ошок, 1949-1956, Зборник радова, ЦАНУ*, Подгорица 1998.
1948. *Југославија и Коминформ, Документи. Југословенско-совјетски односи 1945-1960, (осам сјудуја)*, Београд 1998.

Branislav KOVAČEVIĆ

*THE BEGINNING AND THE PHASES OF THE STRIFE
IN THE COMMUNIST SYSTEM*

(contribution to the issue)

Summary

Misunderstandings between the leaderships of SCP(b) and CPY have their long history, which can be traced back from the period of their formation. For a long time, all differences and misunderstandings were being solved on the highest level and with the clear implication who the master of the communist house was.

A more intense strife of interests appeared during the Second World War and in the first post-war years, having its culmination in the spring of 1948. with the fatal resolution of the Cominform.

Stalin's attack in 1948. was primarily caused by the independence of the Yugoslav revolution, by growing Tito's reputation, by Stalin's insatiable appetites for domination over Eastern Europe, by Yugoslav conception of equal rights of each country in international relations and independent inner development. Yugoslavia was defending its position of an independent country resisting the Soviet hegemony.

Being isolated from the so called socialist countries, Yugoslavia gained support in the democratic world, was elected as a member of the Security Council and stressed the importance of making connections with all progressive movements in the world. Yugoslavia managed to make economic connections with Western countries, where the USA gave it a significant help.

This strife has had long-lasting effects and has represented the first split in the international communist world. Within the country the result was a clash inside the communist party, which was accompanied with horrible persecutions. It represented the historical crossroads for the character of the development of socialistic countries. It also speaks about the international and historical position of Yugoslavia during the strife and shows great impact on the development of the Yugoslav political system and Tito's ideology.

ЧЛАНЦИ

Проф. др Богумил ХРАБАК*

ТРИ ОПШТИНЕ КАТУЊАНА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И МЛЕЧАНА (1420-1797)

За историчаре су појасеви терена уз државне границе посебно интересантни, јер су се у пограничјима дешавале разне појаве политичке (упади, територијални спорови), економске (размена добара, малогранични промет) и социјалне појаве (пљачке). Ранијих деценија неке научне установе су приређивале научне скупове посвећене приликама у "крајинама". Овај рад је написан на основу млетачке и ватиканске архивске грађе, а из литературе су више навођени радови Гл. Станојевића и Ј. Н. Томића.

Поменуте три приморске општине су Побори, Маине и Брајићи. Од њих се у историјским сведочанствима најпре помињу Побори. Они су на которској страни планинских масива подигли неких 70 кућа. Од 1426. године држали су Јариште, а намети су убирани од неких 20 домова, расутих по гори са которске падине. Неколико которских службеника имало је у Маинама земље, које су присвојили људи Ђурашковића. Црнојевићи су Поборе преселили на простор који су Которани сматрали својим. Не зна се како су били организовани Маине и Брајићи. Брајићи су се налазили у насељима касније Цетињске нахије.¹ Суседни Грбаљ страдао је 1454. године од навале Морлака. Том приликом морали су бити оштећени и Маињани, јер су били на путу Власима према Жупи,² одакле су се житељи трију општина снабдевали сољу. Између приморца и суседних племена већ тада је владала крвава пасторала, нарочито око пасишта. Крајем XV столећа Маине, Побори и Брајићи, као и остала Црна Гора, потпали су под османлијску власт.³ На западу Катунске

* Аутор је редовни професор Новосадског универзитета и хонорарни професор у Никшићу, Бањалуци и Приштини.

¹ Commissiones et relationes venetae VII, Zagreb 1972, 130 (1660) - У Маинама су била три дела - Доњи, Средњи и Маине под Острогом. *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, Титоград 1970, 163, 390, 279.

² G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 33-34, Sarajevo 1922, 165-66.

нахије обухваћене су све три општине, што се види из подробног описа у дефтеру из 1523. године.⁴ Дефтери за црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића нотирали су махалу Петровић у Поборима (од осам кућа), махалу Стрежевића у Маинама (од десет домова), село Долце у Брајићима (које је можда припадало Млечанима) и махалу од 28 породица у селу Брајићима.⁵

За време османлијске управе Маине, Побори и Брајићи често су се прибијали уз Катуњане и са њима се бранили од Турака, тако да се у време Вука Караџића говорило да те три општине представљају пету црногорску нахију. Они су учествовали са Црногорцима у споровима са Паштровићима. Није било никаквих етничких разлика у односу на остале Црногорце, почевши од ношње.⁶ Од братства најраније се у Поборима афирмисало братство Зеца.⁷

I Прво опредељење три катунске општине за дуждево поданство и поновна припадност Отоманском царству до Кандијског рата

Прве вести да су се поменуте три општине прикључиле Млетачкој Републици потичу из почетка кипарског рата. Провидур мора упутио је историо-писца Бернарда Сагрета да реши питање безбедности Паштровића; Сагрето је закључио да им не прети никаква опасност јер су Грљани, Маињани и Побори пришли Сињорији.⁸ Брајићи су августа 1571. године били још султанови поданици, и њих је потчинио један млетачки одред.⁹ Пристајање Маињана и Побора уз Сињорију није било стабилно и сигурно. Маињани су (августа 1572) поново пришли Млечанима под одређеним условима. Кад је реч о Брајићима, они су у пролеће 1573. ректору Будве дошли у име свога збора: Станиша Бијелић, Јурас Ратковић и други старци су га молили да их прими у млетачко држављанство, под условима као Маињане. Ти услови су били: да су у судском погледу потчињени млетачким органима, да плаћају пола дуката годишње по огњишту (почињући од 25. априла), а да уобичајене дажбине плаћају као и остали дуждеви поданици. Брајићи су још тражили да се могу населити на млетачкој територији и трговати као и остали млетачки људи. Ректор је прихватио те предлоге и о томе им је издао

³ *Историја Црне Горе*, II-2, 41.

⁴ Б. Бурђев, *О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград у дружој њоловини XVI века*, Историјски часопис II, Београд 1951, 36.

⁵ В. Đurđev, *Defteri za crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Prilozi za orijentalnu filologiju III-IV, Sarajevo 1953, 362-65.

⁶ Ј. Ердељановић, *Етничко сродство Бокеља и Црногораца*, Глас СКА XCVI, Београд 1920, 53, 10, 13.

⁷ Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора, Насеља и њорекло стјановништва XXIV*, Београд 1924, 327.

⁸ Museo Correr (Venezia), MSS, Cod. Cic. N° 3751, В. Sagredo, *Historia delle tre guerre di Veneziani con Turchi 1520, 1537, 1572*, Venezia s. a. 212-13.

⁹ Archivio di stato, Venezia (ai Frari), (у даљем тексту ASV), Senato I Mar, filza LV; Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, Историјски записи (у даљем тексту ИЗ) бр. 2/1958, 340-41.

писмену потврду.¹⁰ Изгледа да са прилажењем Брајића ипак није било све у реду, јер су Млечани (јуна 1573) напали Брајиће, пошто су их на путу од Котора за Будву пресрели Турци и мартолоси; у тој групи било је и Брајића, па је један од њих заробљен као мартолос.¹¹

Кад су Маињани пришли Републици (1572), примили су обавезу која се помиње у предлозима - да ће за изградњу Будве дати 300 дуката. Кад је приспео рок за наплату, у Будву су дошли представници општине и тражили су одлагање исплате, обећавајући да ће порез од пола дуката редовно предавати почевши од 25. априла 1573. године. Као делегати у име збора дошли су: кнез Вукан, поп Вуксан, Вучић Радоња, Петар Раслав, Јурета Рачевић и Јован Дујковић. Ректор Будве прихватио је одлагање исплате.¹² Провидур Будве дошао је са наоружаним људима на границу Жупе (Грбља), предузевши исти покрет и против села Побора, али до окршаја није дошло, јер се освајати не може задобијено, а није била ни жеља да се од хришћана стварају одметници, што би било у корист непријатеља.¹³

Исте деценије Маињани и Брајићи су признавали пресуде црногорског кадије Хусеина. Маињани су 1577. године продали неко земљиште Паштровићима, и ови су о томе добили од кадије потврду. Како су Маињани затим оспорили промену власништва, Паштровићи су се поново обратили црногорском кадији, који им је издао нову исправу (1588-89). Како су Маињани и даље истрајавали на свом праву, Паштровићи су се опет обратили кадији, који је 1590. издао нови хуџет. Скадарски санџак-бег је (почетком 1591) наредио Маињанима и Поборима да поштују кадијину пресуду и да не узнемиравају Паштровиће.¹⁴ У то доба Маињани и Побори су припадали Турцима.

Према извештају бившег ванредног провидура у Котору Алесандра Барбара (1596), Маине и Брајићи, као насеља са турске стране границе, налазили су се у сталном непријатељству са Паштровићима.¹⁵ Један такав сукоб избио је и 1590. године, на који је реаговао султанов сарај наредбама скадарском санџак-бегу и кадији Црне Горе.¹⁶

Године 1612. Маине су се сигурно налазиле у склопу Црне Горе под султановим суверенитетом. Почетком те године настали су нови сукоби између Будвана и Маињана због пасишта. Браћа Стржо и Марко Зане убили су сина Љешка Маињанина а њега су ранили. Одлука умирног суда била је да браћа Зане плате за мртвог сина 90, а за Љешкову рану 400 перпера. Провидур Будве је, међутим, хапшењем браће Зане искључио пресуду суда. На то су Љешко и неки Црногорци пошли у

¹⁰ ASV, Senato I Mar, filza LV, Будва 19. IV 1573; Г. Станојевић, н. н., 343.

¹¹ ASV, Senato I Mar, filza LV, прилог извештају од 30. VI 1573.

¹² ASV, Senato I Mar, filza LVII, Будва 19. IV 1573; Г. Станојевић, н. н., 343-44.

¹³ ASV, Collegio secreta V, Relazioni, busta LXV, fol. 3; Commissiones et relationes venetae IV, Zagreb 1964, 95.

¹⁴ Г. Станојевић, н. н., 348-50, 352; Б. Храбак, *Поморсџво, ѓусари и боџишћовље у Пашићровићима (XV-XVIII век)*, ИЗ бр. 4/1995, 115-116.

¹⁵ А. Соловјев, *Пашићровске исправе XVI-XVIII века*, Споменик СКА LXXXIV, 84.

¹⁶ I libri commemoriali, t. III, Venezia 1908, No 53 (31. XII 1590).

Цариград, да се жале султановом прагу. Млетачки баилб, који је сазнао за њихов долазак, успео је да се нагоди са тужиоцима тако да ствар изађе поново на умирни суд. Стари гранични спор између Маињана и Будвана освежен је првих недеља 1620. године. Размирице су решене пред умирним судом у Будви (7. маја 1620), у присуству градоначелника Будве. У име маињског збора иступили су кнез Марко, Никола Береков, Раичко Вучев, Дулина Ђезов и кнез Дабо из Брајића. Суд је једногласно донео одлуку да Маињани изаберу између старих Будвана 12 људи који ће под заклетвом показати где је била некадашња граница и који ће ставити белеге-међаше.¹⁷

Против одлуке умирног суда црногорски кадија и ђехаја скадарског санџак-бега средином јуна 1621. писали су которском провидуру да нагодба није поштено постигнута, јер је једна глава Будвана изједначена у плаћању осмртнице са четири Маињана; изнели су мишљење да су се Будвани криво заклели, како би добили земљиште; жалиоци су захтевали да се терен врати Маињанима или да ће о томе јавити Цариграду.¹⁸

Маињани, Грбљани и Црногорци су 1623. године одбили да плате харач, протерали су санџак-бегове харачлије и убили тројицу његових најповерљивијих људи.¹⁹ Маињани и Побори ступали су у службу Млетачка, као морнари на њиховим баркама. Платни списак из 1626. наводи Маињане Вука Лукиног, Ђура Јовића, Марка Јаковића и Ђура Вучићева и Стефана Раткова из Побора. Њих је нарочито било у чети Ђорђа Приорса.²⁰

У лето 1634. године Будвани су убили неког муслимана из Маина. Његови рођаци упутили су у Цариград делегацију да се жале на Будване. Кад су се делегати вратили, Маињани су се окупили у великом броју на челу са ђехајом херцеговачког санџак-бега и црногорског кадије, с намером да нападну на будванско подручје. До судара ипак није дошло захваљујући заузимању которског провидура и неких Маињана да се спор реши мирним путем. Осим убиства, било је између Будвана и Маињана сукоба и око граница. Опет је изабран умирни суд састављен само од двојице чланова, који су обележили спорна места на међама. Акт о разграничењу између Будвана и Маињана озваничен је у Котору 11. децембра 1635. године. Решење арбитра саставио је на српском језику Мехмед Србин. Одлучено је да се Будвани не могу ширити према Пакату и брду Дубравици, што припада Маињанима. Од стране Маињана акт су потписали поп Никола, Лука Радовановић, Никола Калуђеровић, Никола Попов, Лука Стјепчев и Лука Вукашинов. Докуменат су потписали и неки из Рисна и Херцег-Новог, као посредници.²¹

Неки Маињани нису били задовољни судским решењем. У лето

¹⁷ Г. Станојевић, н. н., 358-59, 364-65.

¹⁸ ASV, Rettori ed altre cariche, filza XXIV, Котор 23. VI 1621.

¹⁹ Г. Станојевић, *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске у првој половини XVI вијека*, Историјски гласник бр.3-4/1956, 56.

²⁰ Г. Станојевић, *Један илаини списак из 1626. године*, ИЗ бр. 2/1967, 373.

²¹ Г. Станојевић, *Неколико докумената за историју Црне Горе ирије иочетика Кандијског раиа*, ИЗ бр. 1/1961, 121-23.

1637. поп Никола из Маина кренуо је у Цариград да се потужи на разграничење са Будванима. У исто време которски провидур набавио је потврду црногорског кадије да је спор око границе ликвидиран. Црногорског кадију Хусеина посетили су кнез Нико, Нико Паган и неки други Маињани. У име Будвана кадију је посетио будвански гувернадур Стефан Николето уз Симона и друге Будване. На кадијином акту поменуто је осам муслимана; кадија се лично обратио Мехмед-аги бостанџији у Цариграду и обавестио га је о спору, уз предлог да Маињани немају право на ревизију пресуде.²²

Септембра 1640. Турци су ослободили владику Мардарија. У манастиру Ваведена Богородице у Маинама владика је (28. септембра) изјавио покорност папи и исповедио се према прописима папе Урбана VIII и Конгрегације за ширење католичанства. Приликом хапшења Турци су владику тешко оглобили. Стога се Мардарије почетком октобра обратио писмом секретару Конгрегације, молећи помоћ за цетињски манастир. У истом смислу писао је из манастира у Маинама мисионар Леонарди.²³

Средином фебруара 1643. године у манастиру свете Богородице на рту код Будве начињен је писмени споразум Паштровића са Маињанима односно Брајићима, и то арбитражном пресудом; у пресуду је стављена одредба: ако би Паштровићи и Бечићи купили друге парцеле од Брајића и Маињана, били би подложни плаћању њиховог телоса (џизје) Турцима. На исти начин Брајићи су морали накнадити обавезе неисплаћене протекле године. Бечићи и Паштровићи били су приморани да исплате Маињанима и Брајићима 55 реала зарад већег поштовања доброг мира; Бечићи су морали дати два кумства Маињанима и Брајићима; из Брајића Јово Дубов имао је обавезу на једно кумство Марку Вучину из Бечића.²⁴

Из 1614 године постоје подаци Которанина Марина Болице о бројности општина: Побора је било 130 одраслих мушкараца од којих 50 наоружаних, Маињана 120 способних за оружје, Брајића 150, од којих 60 наоружаних. Поборима је заповедао Вуко Милић, Брајићима Вул, Паштровићима Ђуро Геговић (Ђиговић).²⁵

II Три општине од Кандијског рата до коначног прикључења Млетачкој Републици (1718)

Кад је настала затегнутост у млетачко-турским односима, почетком јула 1645. главари и прваци Маина заједно са другим црногорским старешинама потајно су дошли которском провидуру Паолу Граденигу на разговор. Том приликом су изразили жељу да се реше турског ига и пређу под скуте Сињорије. То је био подстицај Граденигу да се обрати

²² Исто, 124.

²³ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 146, 148.

²⁴ ASV, Prov. gen. in Dalmazia ed Albania, filza 458; Г. Станојевић, н. н., 374-5.

²⁵ С. Љубић, *Марина Болице Которанина, Ојис Санџакајџа скадарског од године 1614*, Старине ЈАЗУХII, Загреб 1880, 69.

митрополиту Мардарију. Владика је поручио да није у стању да лично дође у Котор, али је исказао наду да ће Млечани помоћи његове вернике у случају потребе.¹

Тада је маинска општина имала око 500 житеља. У јесен 1646. Маине и Побори су радили на црквеној унији преко мисионара Ђованија Пасквалија који је наметао католичку веру уз задржавање источног обреда.²

Маињани и побори пришли су Млетачкој Републици у лето 1646. године. Маињани су одржали збор 12. јула, на коме је донесена одлука о примању млетачке управе. Побори су признали дуждеву власт мало времена после Маињана. Сенат у Венецији је почетком септембра 1647. посебним дукалом потврдио права и повластице те прве пограничне катунске општине.³ Привилегије су биле налик онима које су раније уживали Паштровићи. Кад су и Грбљани дукалом добили концесије, кнезови Маина и Побора су (1647) изабрали попа Николу Гиговића, Ивана Стјепчевића и Илију Андријиног (у име Маина), односно попа Ника, Луку Стјепчева и Ивана Радовановића (у име Побора), као изасланике за Венецију, који су Сенату поднели представку од 11 тачака.⁴ "Прошенија" Маињана и Побора била су:

- право избора четири сердара и двојице војвода и других представника који би имали право суђења у свим грађанским споровима, с правом апелације у Котору, као другостепеном и последњем суду;

- ослобођење од свих увозних и извозних царина на сву робу на подручју Млетачке Републике;

- ослобођење од војне обавезе и служења на галијама, јер су на граници и стално морају да се чувају од непријатеља;

- право избора канцелара који ће полагати заклетву пред которским провидуром и од њега добити печат; да за чување границе држе 60 људи у три дружине; стражарима на граници треба доделити плату;

- додељивање 200 пушака и 200 широких мачева за наоружање народа;

- додељивање годишње по 600 спуди соли (по три мере спуд), као и осталим поданицима Републике;

- молба да им се дозволи да купе милостињу за обнову цркава које су тешко страдале од Турака;

- молба да им се за гувернадуре постави Петар Бујовић из

¹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Титоград 1975, 118.

² M. Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia*, vol. I, Citta di Vaticano 1992, 55, 69.

³ Г. Станојевић, *Јужословенске земље у млетачко-турским рајовима XVI-XVIII вијека*, Београд 1970, 206. - О борбама осталих балканских хришћана вид.: F. Mareš, *Aufstandsversuche der christlichen Völker in der Türkei in den Jahren 1625-1646*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte*, V. III, Wien 1882, 246-300.

⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског раја*, *Историјски гласник* бр. 1-2/1953, 23. - О предаји Грбљана, Маињана и Побора вид.: G. Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. X, 1853, 288; V. Solitro, *Documenti storici nell'Istria e la Dalmazia*, Venezia 1844, 303 (у Грбљу помиње капетана Јована, синове капетана Вујина, Јовановиће, Јова Паштровића, Марка Јордано(вића) и Јова Брусковића).

Пераста;

- захтев да им се одобри место где се са породицама и покретном имовином могу склонити у случају турског напада;

- амнестија за све припаднике њихове заједнице који су, као султанови поданици, начинили прекршај према млетачким држављанима.⁵

Прве седмице септембра 1647. представници Маина и Побора позвани су у Сенат, где им је прочитано решење тога руководећег тела поводом њихове представке:

- Сињорија прима Маине и Поборе у поданство и додељује им повластице које су тражили;

- ослобађају се царина на сву увозну и извозну робу, као Паштровићи;

- плаћање 60 граничара остављено је у надлежност ванредног провидура у Котору; стражари могу бити плаћени само у ратно доба, и то само преко лета кад прети стварна опасност;

- пушке ће им бити додељене у Котору, према потребама;

- у вези са тражењем помоћи за обнову цркава, Сенат је одговорио да Република нема ништа против купљења прилога;

- дата је сагласност да се у случају турског напада Маињани и Побори могу склонити у млетачким утврђеним местима;

- начелно је прихваћена судска аутономија, уз увид ванредног провидура у Котору у судовање. Маињани и Побори стално настањени у Котору или неком другом месту Републике или запослени у војној или другој служби подлежу кривичном поступку Сињорије; исто важи и за оне који би као плаћени војници чували границу.

Маињани и Побори примили су тражени барјак, а представницима општина и њиховој послузи дата су одговарајућа одеда, а тројици делегата још 73 дуката.⁶

Маја 1647. мисионар Конгрегације за пропаганду вере хиротонисан је у Пећи и одређен је за викарног епископа цетињског владике Мардарија. Викар је најпре стигао у Маине да посети вернике. Тамо му је викар Јован Батут предао писмо које му је послала Конгрегација. У то време (25. маја 1647) Грбаљ, Маине, Побори па и Црмница признали су власт Млетачке Републике. Њих је тада било око 3.000, а као заједнички старешина словио је Војин Ивановић из Грбља. Грбљска жупа имала је око 700 кућа, а Маине и Побори такође 700 житеља.⁷

Брајићи и нека племена Црне Горе такође су примили млетачки протекторат, који се у ствари никад није остварио.⁸ Јула 1647. Војин Туковић је добио задатак да са једним одредом од 400 Грбљана, Маињана и Побора спречи долазак скадарског паше у Црну Гору.⁹

Почетком 1648. године митрополит Висарион Бориловић потвр-

⁵ Г. Станојевић, *Из историје*, 381.

⁶ Исто, 382; *Историја Црне Горе* III, 120.

⁷ М. Јаџов, n. d., I, 118-9, 122, 123-24.

⁸ Г. Станојевић, *Једна њобуна у Боки Кошорској 1766*, Историјски гласник бр. 3-4/1953, 103.

⁹ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског раића*, 24.

дио је представку у осам тачака коју је црногорски збор послао Млечанима; тачке су представљале проширени статус Паштровића, а што је требало да буде услов за примање млетачког протектората.¹⁰

У редовима 800 млетачких војника који су (10. августа 1649) дошли без одобрења млетачких руководилаца и сагласности Сињорије било је и Маињана и Побора.¹¹ Свакако обавештен о томе, скадарски санџак-бег је позвао главаре Грбљана, Маина и Брајића да у Бару искажу покорност султану. Годину дана касније старешине Маина позвани су у Скадар, али и тога пута позив је остао без одзива. Будва је 1649. послужила за склањање Маињана и Побора у млетачко-турском рату; ту су нашли заклон и Паштровићи и Грбљани. Тада је Будвом управљао титуларни пуковник Бубић, родом из Маина.¹² Годину доцније скадарска војска спремила се да нападне Маине и Грбаљ. Са збора одржаног на Цетињу, коме су присуствовали и потурчењаци, владика се обратио Грбљанима и Маињанима писмом да им предочи опасност која им прети.¹³

Упоредо са приближавањем Млетачкој Републици ишла је и акција да Црногорци приме католичку веру. Према спису капуцина Бартоломеа из Вероне, из Маина су прихватили нову веру поп Никола (парох цркве Св. Петра), поп Никола (парох цркве Успења), поп Виктор из Пере, јеромонах који је могао бити патријарх али је из Пећи добегао у Богородичин манастир, кнез Нико Пињатоло, поклицар Лука, капетан Марко. Од људи из народа поменуто је њих 179 (ту је био и капетан Вуко). У Поборима и околини као провереници забележени су: поп Јован, парох Св. Јована Хризостома, поп Атанасије, парох цркве Свете Госпође, кнез Стефан из Горайћа, капетан Вуко, капетан Вуксан, капетан Мато, капетан Вуко Туси, капетан Стефан Бенџић, заставник Ђорђе, заставник Дајбаба, капетан Никола, поручник Петар, капетан Стефан, капетан Никола, водник Никола, заставник Вуко, водник Јосиф, заставник Јанко, водник Франо, каплар Јован, капетан Станиша из Дупле, заставник Вуксан, заставник Јово, капетан Марко Крајина, заставник Ђорђе, заставник Андрија, заставник Никола, водник Стефан, капетан Вуко Шестан и један алфијер неозначен именом.¹⁴ Заиста премного војних старешина а мало војске.

Поп Виктор из Пећи у манастиру Богородице примио је католичанство 21. јануара 1649; тада је био старац од 65 година. То исто је дан раније учинио и поп Никола Радовани из Мазића, парох цркве Св. Петке, коме је било 30 година. Истога дана пришао је римској цркви и поп Никола Ђорђевић, парох цркве Успења, стар 40 година. У Маинама је примио католичанство и поп Стефан, парох цркве Богородице из Црне Горе, од 30 година. Исте 1649. године скадарски бискуп тражио је место у Колеђу за ранијег православца Стефана Којовића, свога клирика, чији су родитељи били грчког обреда. Гувернадур Петар Бујовић

¹⁰ Исто, 27.

¹¹ Г. Станојевић, *Јужословенске земље*, 215.

¹² Н. Вучковић, "Будвански анали" *Крстна Ивановића*, ИЗ бр. 4/1965, 624, 635, 641.

¹³ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијској раји*, 29, 35.

¹⁴ М. Јаџов, n. d., I, 294-95.

и судије Маина и Побора молили су Конгрегацију (12. маја 1649) да им пошаље проповедника да њих и њихове калуђере обучи у римском и грчком обреду.¹⁵

Акција унијаћења и прелажења у католичку конфесију настављена је и 50-их година. Старешина Маина који је живео у Будви тражио је (12. октобра 1650) од фра Ђачинта, префекта католичке мисије у Албанији, да у Маинама обавља верске обреде. Владика Висарион је сугерисао Конгрегацији да на место барског надбискупа Бионалдија постави Виченца Ђанелија, мисионара у Поборима. Међутим, маја 1654. српски игуман Саватије и неки Леонтије обавестили су Конгрегацију да Ђанели никад није приспео у Маине, где је затим био одређен да врши мисионарску дужност, бавећи се у Котору. На препоруку Виченца Болице, Срби католици су (јуна 1654) послали писмо Конгрегацији. Нику Стефанову у цркви Св. Ане у Брајићима поручено је (1659) да задржи источни обред, јер је тога обреда цела Црна Гора (са 72 кнежине).¹⁶

Ватикански и други извори пружају податке и о основним условима живота Маињана, Побора и Брајића. Јуна 1651. скадарски санџак-бег дошао је са 6.000 бораца поред Будве да би потчинио Маине и Грбаљ.¹⁷ Наредне године из страха од поновног доласка Турака Брајићи, Маине и Побори су напустили своје домове, с намером да се населе у Будви, Грбљу и другим сигурнијим местима; међутим, которски провидур их је брзо вратио у села из којих су дошли.¹⁸ Због рата с Османлијама у Будву су се (маја 1653) повукли сви житељи Маина, Паштровића и Жупе; неки од њих су том приликом прешли на латински обред.¹⁹ Марта 1654. побегао је пред Турцима владика са Цетиња у Маине.²⁰ Те године народ је у Маинама, Поборима и Паштровићима умирао од глади; да би избјегли смртност, Маињани су ступали у млечачку војску.²¹ У Будву су се (1656) доселили становници Маина, Побора, Паштровића и Грбља. Пресељавања Маињана и Побора у Будву било је и у првој половини новембра 1658. Маине су запустеле већ 1654. године, кад су неки сељани прешли у Будву или Котор; једва су се у насељу виделе рушевине њихових кућа. Заслугом Доменика Бубића, у Будву се (1659) трајно населило 60 православних породица из Брајића.²² Према статистици, у Будви је придошлог света из Маина и Побора са староседеоцима било 523 становника неспособна за борбу; људи под оружјем било је у Будви заједно са досељеницима 162, не рачунајући плаћену милицију.²³ После извиђања которских страна, турска војска је крајем 1657. пошла на Цетиње преко Брајића, а затим је продужила у Скадар. Две године после тога Брајићи

¹⁵ Исто, 281-3, 275, 222.

¹⁶ Исто, 327, 395-6, 467, 475; II (1992), 55.

¹⁷ М. Јаџов, n. d., II, 358.

¹⁸ Г. Станојевић, *Јужословенске земље*, 222.

¹⁹ М. Јаџов, n. d., I, 456.

²⁰ Исто, 460; *Starine JAZU XXV*, 192.

²¹ *Историја Црне Горе III*, 136.

²² М. Јаџов, n. d., I, 582-3, 708-9; II, 165, 92.

²³ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рајна*, 162.

су, сувише изложени према непријатељу, помишљали да се преселе у нездраву Истру.²⁴

Шездесетих година XVII века Брајићи су страдали и од појединих хришћанских бораца. Један од таквих био је Стефан Руцовић звани Челентовић и његова браћа са Црногорског приморја. Они су у Напуљу продали више православних хришћана које су нахватили у Брајићима, Глухом Дољу, Спичу и у другим суседним местима; приликом продаје дали су им муслиманска имена, како се не би открило њихово порекло. Годину дана касније у Напуљу су ослобођене ропкиња Стана и њена кћи Анђелија из Брајића. Конгрегација за ширење вере је (1665) издала декрет о ослобађању свих сужања хришћанске вере у Напуљу.²⁵

Једна несмотреност цетињског владике Висариона изазвала је (1666) велико незадовољство избеглих Маињана у Будви. Владика је дошао да наплати неки новац од старешине Маина Барека; кад овај није могао или није хтео да врати дуг, владика је проклео и њега и мештане у општини; Барек је наговорио своје сељане да више не признају црногорског митрополита за свог црквеног поглавара, него да пређу под духовну управу Рима; ту се одмах нашао мисионар Андрија Змајевић, који је дошао у Маине да саветује главаре да заједно с народом признају папу за врховног верског пастира. Поједини утицајни људи наговарали су Маињане да радије прихвате јурисдикцију грчког филаделфијског архиепископа чије је седиште било у Венецији. На сазваном збору народ је изјавио да је вољан да приђе римској цркви.²⁶

Године 1672. дошло је до сукоба између Маина и Побора с једне и Црногораца с друге стране. Те године око 600 Црногораца и Грбљана чистило је солане. Црногорци су се трудили да натерају Поборе и Маине да и они суделују у том раду, што су ови одбили под изговором да су млетачки држављани, што није било тачно. Сами Млечани су им саветовали да се врате у турско поданство. Пред Црногорцима који су их напали, Маињани и Побори су се склонили у Будву.²⁷ Све тешки радници! Уместо физичког рада, као и другим Црногорцима, Маињанима је више одговарала пљачка на копну и мору. Они су (и марта 1673) робили дубровачку државицу и на суву и на таласима, а ухваћене људе продавали су као сужње.²⁸ Сличном делатношћу су се бавили и Брајићи. Јуна 1678. тројица њихових напали су посаду лађице "Реис Мустафа" Барана; у нападу је један члан посаде убијен а двојица су рањена.²⁹ Јануара 1682. Брајићи су нападнути од Паштровића зато што су Црногорци преко

²⁴ *Историја Црне Горе* III, 137-152.

²⁵ М. Јаčov, n. d., II, 547-8, 530, 628.

²⁶ Ј. Радонић, *Римска курија*, 356-7; М. Јаčov, n. d., II, 614-15.

²⁷ ASV, Prov. gen. in Dalmazia ed Albania, filza 505, Split 5. VIII 1672. - Archivio distato, Venezia, Collegio V, Relazioni, busta 57, fol. 32 (Побори и Маине су само формално под отоманском влашћу, 26. III 1670); Commissiones et relationes venetae, tom VIII, 32, 59; Relazioni, busta 67, fol. 9.

²⁸ Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM XVII st., sv. XLIX, No 1869/14, арзухал послат после жалбе скадарском санџак-бегу без ефекта.

²⁹ ASV, Prov. estr. a Cattaro, filza 679, VII, c. 8, Котор 13. I 1681. м. в.

Брајића напали Паштровиће 1681. године.

Са избијањем Морејског рата обновило се прелажење становника трију општина на млетачку страну. Пре отварања непријатељстава сељења је (1682) било и због глади. Маињани су, наиме, одржали збор, са кога је Лука Кнежевић упутио писмо млетачким властима којим су тражени новац, кукуруз и двопек. Кнез Побора је такође послао писмену поруку которском ванредном провидуру, у којој је известио да многи људи из њихове кнежине желе да се распу по свету из љуте невоље због мањка хране.³⁰ Најпре су се (априла 1684) Маињани изјаснили за Сињорију, па су преко попа Николе Буровића спровели писмо которском провидуру, с молбом да им се оснаже раније повластице које су добили у Кандијском рату. До краја маја 1684. Млечанима су пришли и Побори и Брајићи.³¹ Цетињски владика Руфим одвраћао је Црногорце од Млечана, па је чак успео да убеди представнике трију општина да исплате годишњи трибут скадарском мутеселиму.³² То је чинио и млетачки функционер Зено, али их је у исти мах мамио да пређу у дуждеву заштиту. Августа 1684. образован је млетачки одред од 1.200 територијалаца, у коме је било и Маињана; три колоне одреда нападале су ноћу херцеговачка села и палиле жито по пољима.³³ Паштровићи нису заборавили да искористе нерегуларности ратног времена, те су опљачкали Маине и Поборе.³⁴ То није сметало Маињанима да заједно са Паштровићима (1686) и Пераштанима уђу у бокелске броднице за неутралисање пирата Улцињана.³⁵ Бродићи са људством из Паштровића и Маина имали су задатак да начине утисак силе на Улцињане.³⁶

Андрија Побор из Косијера убио је (маја 1687) подгоричког кадију.³⁷ Податак о присуству Побора у црногорским селима изван њихове матичне области није једини. Код браће Тујковића у Доњим Кокотима служио је неки Побор из Спужа, где их је у нешто касније време било много; кад су Тујковићи, плашећи се крвне освете, побегли у приморје, Побори су захватили њихову земљу.³⁸

³⁰ Ђ. Миловић, *Глад у Боки и суседним крајевима 1782. године и њене политичке последице*, ИЗ бр. 1-2/1956, 135.

³¹ Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 320-321.

³² Ј. Н. Томић, *О црногорском устанку у почетку Морејског рата*, Нови Сад 1903, 12-13. - Которски провидур Никола Ерицо тврдио је 1692. да су три општине биле под млетачком влашћу и пре 1684 (Ј. Томић, *Извештај которског провидура Николе Ерица*, Споменик СКА ЛП, Београд 1914, 81-82. - Маине и Побори су поново пришли Млечанима 1687-99 (Станојевић, *Једна побуна у Боки Которској 1768. године*, 104).

³³ Б. Храбак, *Племена источне Херцеговине између турских господара и војнички неактивних Млечана од 1684. до пада Херцег-Новог 1687. године*, Гласник Одјелења друштвених наука ЦАНУ XI, Подгорица 1997, 139.

³⁴ *Хајдуци у Боки Которској 1648-1718*, приредио М. Милошевић, Титоград 1988, 285, 322-23; Б. Храбак, *Поморсјево*, 117.

³⁵ *Хајдуци у Боки Которској*, 258-9.

³⁶ С. Мусић, *Извештаји генералног провидура Далмације и Албаније о заузећу Херцег-Новог 1687. године*, Херцег Нови 1988, 160-62.

³⁷ F. Ongania, *Il Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687-1735)*, Roma 1896, 1; I. Ruvargac, *Montenegrina*, Sr. Karlovci 1898, 78, 79.

³⁸ А. Јовићевић, *Зетна и Љешко Поље*, "Насеља и порекло становништва", књ. 23,

Брајићи и Маине су срчано учествовали у борбама против Турака. Из Брајића регрутовани су (1688) хајдуци у млетачкој служби.³⁹ Они су, заједно са Маињанима и Паштровићима, давали борце за подршку Кучима и Пиперима, кад се, после победе Куча, очекивала нова навала Скадрана.⁴⁰ Крајем лета 1689. у Кастел Ластви (данашњи Петровац) образован је одред од 300 људи разврстан у три чете од Маињана, Побора, Грбљана и Паштровића, којима се придружио 61 коњаник из Херцег Новог, са задатком да у суседству задрже Турке од похода на Котор. Провидур Дуодо је из Црмнице прешао у Брајиће на путу за Цетиње, гдје је настојао да анимира владику, главаре и народ за борбу против некрста.⁴¹

Године 1690. има више бележака о Маињанима и Брајићима у општинским књигама Херцег Новог. Овима је наређено да не дозволе улазак у села Ђеклићима. Двојица Маињана позвана су да се јаве которском провидуру. То је, можда, било у вези са деловањем неких разбојника из Маина. Двојица Маињана имала су обавезу да положе одштету за земљу у Новом. Тада је кнез Брајића био неки Мило, за чију породицу Млечани су слали двопек.⁴²

Од Катуњана први су дигли главу после турског притиска (1693) она племена и кнежине који су избегли да се предају Турцима; то су били и Брајићи, Маине и Побори.⁴³ Пре тога, децембра 1692, скадарски паша Сулејман Бушатлија усмерио је своју војну акцију према Грбљу, Поборима и Маинама. Брајићи су (1693) заједно са црногорским племенима (све до Озринића и Никшића) водили борбу са непријатељем.⁴⁴ Јуна 1694. Маине и Побори служили су као одбрана Будве.⁴⁵ Ипак, и те ратне године Грбљани и мештани трију општина остали су номинално под султановом влашћу.⁴⁶ У опису Скадарског санџака Маријана Болице, али према препису из 1699. године, као млетачка зона унесене су три општине и сва херцеговачка села; наведена су и имена кнезова: у Маинама Ника Пигоретића, код Брајића Андрије Вуксанова а код Побора Вушка Миловог.⁴⁷

Препирка између Брајића и Паштровића око међа постојала је и 1701. године, кад су се први обратили владици Данилу за посредовање.⁴⁸

Београд 1926, 162-63.

³⁹ Историски архив Котора (у даљем тексту: ИАК), УПМ II, 41.

⁴⁰ *Il Montenegro*, 48.

⁴¹ Исто, 51-2, 32; Ј. Томић, *Црна Гора за Морејског раџа*, Београд 1907, 149.

⁴² Историски архив Херцег Новог (у даљем тексту: ИАХН), ПУМА VI, 476; VII, 126, 478, 563, 665.

⁴³ Ј. Томић, *Црна Гора за Морејског раџа*, 233.

⁴⁴ *Il Montenegro*, 102, 107.

⁴⁵ Ј. Томић, *Црна Гора за Морејског раџа*, 264.

⁴⁶ Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 418.

⁴⁷ Г. Станојевић, *Један нејознајни рукопис Маријана Болице о Црној Гори*, "Историски гласник", бр. 4/1954, 2. - Боличин оригинал је објављен: S. Ljubić, *Opis Sandžakata skadarskog*, "Starine JAZU" XII, 169.

⁴⁸ Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње 1956, 14-15 (у даљем тексту: "Зборник"); исти, *Владика Данило у свјетлу својих досад нејознајних писма*, "Историски записи", бр. 4-12/1957, 336.

Ратне 1712. године мештани трију општина, и поред млетацке агитације да не иду са Црногорцима, ипак су пошли. Кнез Маина је тада био Вукота Павов. У то време из лађе су се искрцали Улцињани, њих 500, у намери да пођу против Маина и Грбља.⁴⁹ Марш Маињана против Турака организован је још фебруара 1712, кад су ушли у одред од око 500 људи.⁵⁰ Провидур Бућа јавио је (августа 1712) да је руски потпуковник М. Милорадовић са Грбљанима, Поборима и Маињанима тих дана допро до тврђаве Тројице (три километра од Котора).⁵¹ Исте године локални которски извори бележе као маинског кнеза неког Луку.⁵²

После окршаја између Црногораца и Спужана (1713), у коме је убијено 27 Спужана, сазван је општи црногорски збор у Брајићима, како би се оправдали пред босанским пашом; на збору је суделовао и владика. После тога скупа сазвана је генерална скупштина Црне Горе, која је одржана у баракама на Градцу (према Подгорици).⁵³ За време похода Нуман-паше Кеприлија на Црну Гору 1714, чим је паша избио на Цетиње, одмах су се покорили, поред осталих, и Брајићи, Маине и Грбаљ.⁵⁴

Пећки патријарх се марта 1715. крио 40 дана у Паштровићима. Млечани су блокирали Паштровиће да патријарх не би прешао у Грбаљ или у три општине.⁵⁵ У Маинама је од средине априла 1716. боравио владика Данило, кад је дошао из Петрограда.⁵⁶ После знатног одуговлачења, на интервенцију аустријског интернунција (1715), Порта је начелно пристала да одреди комесара за разграничење, саглашавајући се да Грбаљ и три општине припадну Млечацкој Републици.⁵⁷ И у то време постојале су несугласице између Маина и Његуша, свакако опет због пасишта или пљачке; као арбитри по наредби Јеронима Буће деловали су кнез Побора Нико Андријин и још тројица из Побора.⁵⁸

Пред улазак трију општина у Млечацку Републику, општине Маине и Побори заједно су имали 430 житеља, од којих одраслих мушкараца 150, жена 107, момака 112 и девојака 81. Док су ту приметно преовладали мушкарци, у Брајићима је однос мушких и женских становника био обрнут: људи зрелог доба било је 47, жена 60, мушке деце 86 а женске 67, у свему 254.⁵⁹ Можда су мушки племеници нестајали услед борби, а у одрасле жене су рачунате и рано удате девојке.

⁴⁹ Ј. Томић, *Турски поход на Црну Гору 1712. године*, "Глас СКА" ХСVI, Сарајево 1920, 13, 28, 34, 165.

⁵⁰ В. Ђоровић, *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, "Глас СКА" CLXXXVII, Београд 1941, 35.

⁵¹ С. Мијушковић, *Догађаји у Црној Гори од 1711-1714*, "Историјски записи", бр. 1-4/1955, 177.

⁵² ИАК, УПМ XXXII, 47-49; С. Мијушковић, *Догађаји*, 190.

⁵³ ИАК, УПМ XXIX, 176 (6. VI 1713); *II Montenegro*, 125.

⁵⁴ Ј. Томић, *Поход Нуман-паше Ђурилића на Црну Гору 1714. године*, "Глас СКА" СXLVII, Београд 1932, 89.

⁵⁵ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 272-3.

⁵⁶ *Историја Црне Горе* III, 269.

⁵⁷ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, 150.

⁵⁸ ИАК, УПМ XXXIV, 655-66.

⁵⁹ *II Montenegro*, 142.

После узајамног отимања стоке (1713) Спужани су се пожалили босанском везиру на Црногорце који су им у окршају убили 27 људи. Да би се оправдали пред пашом, Црногорци су у Брајићима сазвали општи збор и донели одлуку да се бране од оптужбе, решили су да подгоричким агама, који су им обећали заштиту, дају годишњи поклон од 1.000 цекина, дотад су тај трибут давали Спужанима.⁶⁰

Завршне 1718. године рачуни још нису били сведени, па су Турци отели стоку маинског попа Марковића.⁶¹ При закључењу мира у Пожаревцу Османлијска Империја је изгубила Грбаљ и три општине у корист Млетака.⁶² Протокол о разграничењу начињен је 15. децембра 1718. у Сутомору, али је гранична линија повучена тек 6. октобра 1721. године.⁶³

III Три општине током XVIII века под млетачком управом (1718-1797)

Већ првих година млетачког периода у Грбљана почиње да замире осећање општецрногорске припадности, а развија се ускорегионално, више комунално него бокелско. Код припадника трију општина осећање припадности Црној Гори било је јаче него наклоност према Боки Которској. У Маинама манастир Стањевићи постао је седиште црногорског митрополита готово онолико колико и Цетиње. Још у другој половини XIX века те три општине важиле су у народу као "пета црногорска нахија".¹ Занимљив је био став тих заједница на релацији између Црногораца и Паштровића. Паштровићи нису развили осећање припадности Црној Гори, а припадали су истој држави као три општине. У уговор закључен 18. јуна уведена је обавеза да се све ствари између Цетињана и Паштровића претресу и са Брајићима, Маинама и Поборима због спорова између тих насеља и Паштровића.² Неки Маињани, Побори и Брајићи били су у Будви (4. маја 1721) на умиру између Крстинића и Прибиловића.³

Појединци из Маина (кнез Лука), Побора (поп Малога) и Брајића били су дужници цркве.⁴ Занимљиво је да су свештеници и кнезови, боље

⁶⁰ F. Ongania, *Il Montenegro*, 125

⁶¹ ИАК, УПМ LI, 448 (18. III 1718).

⁶² Г. Станојевић, *Митрополији Василије Пејровић и његово доба 1740-1766*, Београд 1979, 97.

⁶³ Г. Станојевић, *Протокол о разграничењу између Венеције и Османског Царства у Боки Которској и Далмацији из 1721. године*, "Гласник Цетињских музеја" V (1972), 7. - Исти аутор повлачење "линије Морозини" везује за 8. јун 1721. (*Јужнословенске земље*).

¹ *Историја Црне Горе*, књ. III, 278; В. Ст. Караџић *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922, 11. - Владика Данило (1719) о припадности трију општина: Г. Станојевић, *Митрополији Василије и његово доба*, 37. - У спорове спадала су и неизмирена новчана дуговања, на пример, спор поверен решењу "добрих људи" у Котору 1719. године "Годишњак Поморског музеја у Котору" (у даљем тексту: *Годишњак ПМК*) XII (1960), 275.

² ASV, Prov. estr. a Cattaro, filza 679, VII, carta 8.

³ "Зборник", 45.

⁴ Исто, 49 (1723).

ситуирани, имали потребе за новцем. Већ 1726. провидур Контарини је похвалио маинског попа Ђура Вукашиновића зарад верности дужду и Сињорији.⁵ Са окончањем рата настале су тешкоће око демонтирања ратних структура. Многе чете подигнуте у ратним годинама и месечне плате старешинама племенских и других заједница морале су да отпаду. То није одговарало Брајићима и низу црногорских племена (Ђеклићи, Бјелице, Његуши, Залази и други), чији су се главари састали крајем маја 1720. и скицирали су представку, коју су двојица делегата имала да представе генералном провидуру Далмације.⁶ Током 1727. године расправљало се о успостави стања мира. Владика је позвао Брајиће и Паштровиће на Цетиње, и то на предлог Цетињана. Владика је затим позвао Маињане, Поборе и Брајиће да хитно дођу у Ријечку нахију да би се одбранили од захтева Турака да им положи новчане дажбине. Односи између Паштровића и трију општина нису уређени ни децембра 1727, мада се помиње неки збор на Ријеци.⁷

Држање Паштровића према малим општинама Брајића и Маина било је и даље недефинисано, мада су се налазили у границама исте државе. Савет Паштровића је (4. новембра 1728) сугерисао Брајићима и Маинама да слушају власт и да веру држе чврсто.⁸ Владика Данило још концем 1727. године сишао је у Маине, а Цетињанима је пренео налоге которског ванредног провидура. Априла 1728. Паштровићи су прихватили позив немирних Цетињана да се састану и реше неправде са суседима. Паштровићи су били нарочито кивни на Маињане, којима нису дозвољавали да ишта уновче у Будви.⁹ Поменути "савет" био је последња опомена пред сукоб са Брајићима и суседним Црногорцима, маја 1729. У оружаном окршају живот је изгубио један Брајић.¹⁰ Пре тога ни Маињани нису мировали, него су Његушима одузели плен који се налазио међу њима.¹¹ Крајишници Маињани и Брајићи су много претрпели. У Брајићима је био сердар Вук Станишић, где је ухватио веру са Брајићима до Петрова дана. Августа 1729. владика Данило настојао је да одласком међу Маињане и мирне Поборе ојача њихов став према дужду и његовим поданицима.¹²

Прва половина 30-их година нема много записа о деловању припадника трију општина. Побори су (априла 1730) обновили борбу са Цетињанима, јер су им ови отели 30 говеда и три мазге, а оставили једног рањеника.¹³ Један докуменат новске комуне сведочи да су неки Паштровићи поседовали веће парцеле земље у Маинама; један Паштровић је (1735) продао неком Маињанину три комада земље за приличну своту од

⁵ ИАХН, ПУМА XX, 8. - О личностима у Маинама вид.: ИАК, УПМ VI, 8 (1726), 9, 14; VII, 67.

⁶ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, 152.

⁷ "Зборник", 69, 74, 71 (кнез и поп Брајића био је Вуко Станишић).

⁸ Ј. Миловић, *Владика Данило у свјетлости*, 344.

⁹ "Зборник", 74-5, 80-1.

¹⁰ ИАК, УПМ XLIX, 276 (31. V 1729).

¹¹ "Зборник", 85 (8. IV 1729).

¹² Исто, 86, 94.

¹³ ИАК, УПМ XLIX, 346 (17. IV 1730).

2.330 лира.¹⁴ Године 1736. владика Сава је градио цркву Тројице и манастир у Стањевићима.¹⁵ Исте године неки калуђер је приспео владици у Маине, што је узбудило Млечане који су страховали да се православни у Боки не прикључе Црногорцима у рату Аустрије и Русије против Отоманског царства. У колони Црногораца која је запленила у крају према Никшићу 4.000 грла стоке узело је учешћа 19 Брајића.¹⁶ Ванредни которски провидур Маркантонио Тревизан узео је (јула 1737) таоце од Грбљана, Маињана, Побора и Брајића.¹⁷ Старе свађе око пашњака и марве нису ни у условима ратних опасности легле. У зору 2. септембра 1732. Паштровићи су напали Маине, убили једног Маињанина, тројицу ранили, а многу стоку су уграбили. Затим је на посредовање которског провидура дошло до смиревања и обострано је дата вера. Прве недеље наредне године, међутим, Маињани су прекршили дату реч. Отворено је и питање Паштровића Николе Греговића и заповести у вези с њим, што је учињено пред владиком те црногорским и маинским главарима.¹⁸

Последња година четврте деценије била је богата збивањима. Старешине Ријечке нахије и посебно поп Андрија Ђурашковић замерили су првацима Паштровића што као велика заједница уништавају малу маинску општину. Которски провидур трудио се да преко Црногораца доведе до арбитраже у спору Маињана и Паштровића.¹⁹ Маињани су имали нерашчишћене рачуне и са Грбљанима; морали су да врате уграбљену мазгу, а арбитража је имала да расправи и друге међусобице.²⁰ Малобројни Побори морали су се бранити од Његуша, Озринића и Цуца. Његуши су стално узнемиравали Поборе, па су кнез Никола и судије ових писали ванредном провидуру да од његушких суседа не могу живети и да ће морати да се одселе, ако им Сињорија не помогне. Осамнаестог септембра Побори су јавили да су Његуши, Озринићи и Цуце у великом броју пошли на њихово насеље, али их је у походу омела јака киша; њихов напад требало је стално очекивати, и без подршке Млечана Побори се не би могли одржати. Посебно су били радикални познати отимачи Озринићи, који су у последњој декади августа донели одлуку о нападу, на предлог Јована Станишиног, сердарева брата, и попа Вука. Непосредан повод непријатељства био је у томе што су Побори убили неке Његуше у одбрани. Потом су Његуши припремили заседе Поборима, но ови су то на време запазили и чували су се. Децембра 1739. Његуши су убили Савића Радова, што је била освета за смрт сина Јова Станишиног. После тога је ванредни которски провидур обзнанио да се

¹⁴ ИАХН, ПУМА СХШ, 35-36.

¹⁵ Б. Михаиловић, *Цетињски љетопис као историјски извор*, "Историски записи", бр. 4/1963, 615.

¹⁶ Г. Станојевић, *Црна Гора и брдска њелемена у вријеме аустријско-руског рата у провинцији Турака (1735-1739)*, "Историски записи", бр. 3-4/1963, 382.

¹⁷ Ј. Томић, *Подаци о сукобима и мирену Бокелја, Црногораца и шурских њоданика год. 1735-1766*, "Споменик СКА" LXXII, Београд 1931, 20.

¹⁸ ИАК, УПМ XXXVII, 7 (2. VIII 1737), 28 (8. VI 1738). - Вид.: "Зборник" 100, 108-9, 113, 118.

¹⁹ "Зборник", 128; Ј. Томић, *Подаци о сукобима*, "Споменик" LXXII, 21, 24.

²⁰ ИАК, УПМ LVIII, 609 (23. XI 1739).

Поборима неће дозволити да се населе у Далмацији, а свима осталим је наложио да не смеју имати никаквих зађевица са Црногорцима, а још мање с Турцима.²¹

Док су са Маињанима саосећали, Црногорци су према Поборима имали неку аверзију и анимозност. Побори су у вези са нападом 150 Његуша оптуживали самог владика као аутора тога недела. Владика је тада боравио у Маинама. Због непрестаног узнемиравања 20 породица је тражило да се одмах преселе у Далмацију или Истру. Ванредни провидур Марко Кверини тражио је да се не удаљују, него да остану на својој земљи, мада се (1. октобра) припремала нова навала. Которани су увиђали да њихова посредништва не могу да задрже оне који наваљују, и да би одласком Побора Которани били изложени и у санитарном погледу, чак и да се не мисли на опасност од Турака.²² Провидур Кверини писмено је позвао сердара Вука Станишића на разговор "поради Поборах", но овај се изговорио болешћу. Децембра 1739. сердарева родбина убила је Побора Марка Косијера, који је морао платити главом, јер није имао новца да отплати крв. То је онерасположило сиротињу, но владика Сава је сматрао да је то нормално; сам није интервенисао, него је позвао провидура Кверинија да умири стране у сукобу.²³

У петој деценији столећа поново су постали актуелни односи између Паштровића и малих суседних општина, у првом реду Маина. Средином марта 1740. Маињани и Паштровићи су закључили писмени уговор о прекиду непријатељстава.²⁴ Примирје је трајало веома кратко, јер је 26. октобра 1740. приређено крвопролиће које је трајало до празника Св. Димитрија. Млетачке власти су пуни мир у вези с тим постигле тек фебруара 1766. године.²⁵ Владика Сава се пред которским провидуром свестрано заузимао за Маињане. У Маинама је (1740) владала глад, па је владика молио млетачке власти да племенике помогну храном. Маине су, иначе, били криви, јер у вези с отпуштањем неког Побора из затвора нису дошли да се покоре провидуру. Овај је, међутим, учинио да Маињани и Брајићи учине између себе веру. У спору међу њима владика је отворено био на страни Маина, приказујући Маине као праве и верне а Брајиће као криве, правдајући Маињане што нису предстали провидуру (због доласка Брајића, због зиме).²⁶ Провидур је упутио позив Маињанима (јануара 1746) да изађу на претрес, но они су то одбили, мада им је и владика саветовао да следују заповестима. Маињани су затим дошли владици да се оправдају, али су остали тврдокорни. Једино су, наводно, дали веру Паштровићима.²⁷ Маињани нису дошли пред провидура (јула 1746) док им Паштровићи не врате плен, који су за-

²¹ ИАК, УПМ LVIII, 161, 434, 432, 589, 43, 609, 440.

²² Ј. Томић, *Подаци*, "Споменик" LXXII, 24, 26, 27.

²³ "Зборник", 121, 123.

²⁴ ИАК, УПМ XXXVIII, 793 (17. III 1740).

²⁵ И. Божић-Б. Павићевић-И. Синдик, *Пашћировске исјаве XVI-XVIII вијека*, Цетиње 1959, 146, No 203 (1741).

²⁶ "Зборник", 40, 131, 131-2.

²⁷ Исто, 177, 182, 178, 182-3, 175.

држали помоћу провидура. Иако малобројни, Маињани нису били доброћудни. У групи од 400-500 углавном Црногораца Маињани су (1746) напали Грбљане у самом Котору.²⁸ На подршку су, поред владике, могли рачунати и на млетачког капетана Павла Маину.²⁹

Маињани су имали спорова и са Шкаљарима (изнад Котора). Њихови судије и главари били су у Котору ради ликвидације посла са Шкаљарима, али ништа нису постигли. Требало је решити питање паше у шумама и са Будванима; Маињани су били спремни да плате испашу по обичајима или како буде одредио которски ванредни провидур, али нису напустили терен.³⁰ Маињани су боље решавали ствари са несуседима. Они су (1748) купили жита пред Будвом са лађа неких Улцињана, према споразуму о плаћању постигнутом раније.³¹ Јула 1749. паштровске судије пристале су на поравнање Бечића и Маињана због земљишта, као и да се састане изборни суд за мирење Паштровића на једној и Грбљана и Маињана на другој страни.³² Маињани су дали сагласност за мирење августа 1748. Међутим, остали су нерешени спорови Маињана и Грбљана са Његушима. Владика Сава је тврдио да су Грбљани све зло учинили кршењем вере; владика је (фебруара 1748) налазио да би било најбоље да провидур и Маинама и Грбљу упути паштровске судије до Петровдана, кад би се у Будви пред провидуром разрешиле распре и ухватила нова вера. Маињани су имали обавеза и према Турцима, који су им позајмили 150 цекина, а Маињани су одуговлачили да се раздуже, па су им Турци дошли у племе.³³

Према једној статистици из 1748. године, у Маинама су биле 104 куће, 245 мушкараца од 16 до 60 година способних да носе оружје, 250 деце, 284 жене, 60 плебејских породица, без племића, грађана, официра, морнара и занатлија. У Поборима забележено је 45 кућа, 120 мушкараца од 16 до 60 година, 100 деце, 150 жена, 40 плебејских породица, без племића, грађана, официра, морнара и занатлија. У Брајићима била су 62 дома, 142 мушкараца од 16 до 60 година, 162 деце, 156 жена, 46 плебејских фамилија, без племића, грађана, официра, морнара и занатлија.³⁴ Становништво је било православне вероисповести; у околини Котора, Будве, у Грбљу, Маинама и Поборима била су (1748) 943 католика.³⁵

Зимско одржавање и исхрана стоке била је главна брига општиника и у Брајићима. Јануара 1740. Вуку Поповићу дозвољено је да на острвце Страдиоти може превести преко зиме марву, саобразно условима предвиђеним за такве боравке; закуп траве преузимали су неки

²⁸ Г. Станојевић, *Седм ђирилских њисама из средине 18. вијека*, "Историјски записи", бр. 2/1981, 105-6.

²⁹ Ј. Томић, *Подаци*, "Споменик" LXXII, Саво В. Прибиловић В. Петровићу 3/14. II 1744.

³⁰ ИАК, УПМ LXXXIII, 247 (16. XI 1748).

³¹ ИАК, УПМ LXIX, 538 (26. VI 1748).

³² Б. Храбак, *Поморско*, 118.

³³ "Зборник", 202, 201.

³⁴ Г. Станојевић, *Неколико сјајнистичких података о Боки Кошорској из средине XVII ст.*, "Споменик САНУ" CV, Београд 1956, 30.

³⁵ Г. Станојевић, *Миштројолић Васиље*, 64.

Которани, а подзакуп плаћан је дукатима.³⁶ Брајићи су били присталице слободног деловања, без обавеза и вере. Сердар Вук Станишић их је наговарао да млетацким властима упуте тражене таоце, што су они одбили, јер су се пленидбе приређивале без обзира на веру. Подстрекачи насиља били су Рајич, Плошта и Петар Попов са дружином; Петру се стока налазила у Костаници (крај Будве), у кући пуковника Бубића, од кога су узимани савети и наук. Августа 1742. Брајићи су преузели плен Поборима, али су га чобани и Његуши оружјем повратили.³⁷ Уочи 12. јуна 1746. у Брајиће је сишло 1.200 Црногораца, те су Брајићи у највећој хитњи са породицама и благом побегли у Паштровиће. Постојала је опасност да се Црногорци не отисну и у Маине, па су им Маињани послали у сусрет појачану наоружану патролу.³⁸

Побори су лако убијали Црногорце који су их и даље притискали. Децембра 1740. усмртили су петорицу а више су ранили, мада су их црногорске старешине раније бранили од Турака и Црногораца. Нарочито су силовити били Прибиловићи, који су (јуна 1741) дошли у сукоб са игуманом из Грбља. Грбљани су оптужили Јову из исте породице да је на Пољу Мрчеву, под манастиром, посекао црквену товарну животињу. Оптужбу су прихватили и игуман Стефан, гувернадур Нико, па и владика Сава. Многи Прибиловићи су морали да се спасавају бежањем у Паштровиће, а куће и имања су им били уништени. Починилац злочина био је, међутим, неки Нико Пешов из Кубаса, који се као такав сам пријавио владици (1745). Већ је речено о отимачини Побора и Брајића (26. августа 1742) цетињских говеда.³⁹ Као велика и притиснута сиротиња, Побори су се сналазили отимачинама, лако пуштајући крв.

Из педесетих година XVIII века има доста докумената, најпре о Брајићима, који су у заједници трију општина били највише склони отимачинама и нередима. Крајем лета 1752. они су опљачкали новац и робу Азем-бега, што је, према наређењу паше из Подгорице, спроводио Ђуро Крестјан, руски поданик.⁴⁰ Године 1753. руски агенти са два брода су организовали пресељавања Црногораца, уз које су се нашли и неки Брајићи и Побори; са сердаром Станком Поповим отишла је стотина Његуша и Црмничана, а од Брајића и Побора само по један, и то од оних који су учили у манастиру; један црногорски главар је успео да одврати народ од путовања, и то 400 земљака.⁴¹ Те године три општине су збациле млетачку власт, а крајем 1754. Василије Петровић се трудио да придобије све православце Боке.⁴²

Усред лета 1755. мноштво Брајића запало је у заседу око Будве да се освете становницима града због случаја који је настао са неким Брајићем и једним будванским војником; перипетије су повећане одузи-

³⁶ ИАК, УПМ LVIII, 489 (12. I 1740).

³⁷ "Зборник", 137, 149, 149-50.

³⁸ ИАК, УПМ LXVIII, 151 (12. VI 1746).

³⁹ "Зборник", 134-5, 138, 179, 149, 149-50.

⁴⁰ ИАК, УПМ LXXXIII, 919 (15. IX 1752).

⁴¹ ИАК, УПМ LXXIX, 664.

⁴² Г. Станојевић, *Миштролић Василије*, 127.

мањем оружја Будванину Доминку Микули, који је пошао да обиђе виноград, затим хапшењем Брајића Рашића који се задесио у Будви и покушајем одузимања мањег броја стоке која је пасла по варошким утринама, спречавањем Будвана да са чесме изван града узимају воду и да одлазе у поља. Приликом једног изласка из Будве због воде дошло је до препуцавања.⁴³ Септембра 1756. настало је праштање пушака између Брајића и Маињана, и то што је само две седмице раније на грбаљском земљишту постигнут мир трију општина.⁴⁴ Млечани су се и маја 1756. трудили да отклањају несугласице између Паштровића, Црногораца, те Брајића и Маина односно Побора. У томе је тражена и морална помоћ владике Саве. Поменуте године закључено је примирје до Митровдана.⁴⁵

Маине са својим манастиром били су не само најбројнији него и најближи владикама. У Стањевићима радиле су неке абације и терзије који су избегли са турске територије и пуну годину обављали свој занат у манастиру.⁴⁶ Године 1752. постигнут је споразум између Маина, Грбља и Паштровића.⁴⁷ Септембра 1754, по повратку из Русије, Василије Петровић се искрцао у Будви и продужио до Стањевића. Захваљујући Василију, Стањевићи су постали расадник руског утицаја. Од остатка донесеног новца Василије је исплатио манастирске дугове, подигао нову цркву у Маинама и купио нешто земље на млетачком подручју.⁴⁸ Са свих страна Црне Горе људи су силазили у Стањевиће, као у место ходочашћа.⁴⁹ Јула 1755. у Маинама се бавио ванредни которски провидур Ђустин Болду.⁵⁰ У Маинама Василије је примио надинтенданта Бубића, који је дваред био гост владици у Маинама.⁵¹ Црква посвећена Ваведуњу (1621) убележена је у млетачки попис средином XVIII века.⁵² Василије је од руског двора тражио новчану супсидију за издржавање војске и за оснивање малих словенских школа у Маинама, на Цетињу и у Медуну.⁵³ У јесен 1756. Турци су похарали Маине као црквени центар.⁵⁴ Владика Василије је водио борбу са Теодосијем Мркојевићем и његовим

⁴³ ИАК, УПМ LXXXI, 177 (6. VIII 1755).

⁴⁴ ИАК, УПМ LXXIX, 1 (16. IX 1756); LXXX, 453-4 (20. III 1756).

⁴⁵ ИАК, УПМ LIV, 14 (5. V 1758).

⁴⁶ "Зборник", 181, 216.

⁴⁷ *Историја Црне Горе*, књ. III, 313.

⁴⁸ Ј.Томић, *Црногорски митрополић Василије Пејровић по повратку из Русије (1754-1756)*, "Глас СКА" LXXXVIII, 67-73; Д. Вуксан, *Историјска грађа*, "Записи", књ. XIX, 103.

⁴⁹ Ј. Томић, *Митрополић Василије*, 68. - О подизању нове цркве у Маинама вид: "Зборник", 243-44.

⁵⁰ "Зборник", 243.

⁵¹ Ј. Томић, *Митрополић Василије и мисија њуковника Пучкова у Црној Гори 1759. године*, "Глас СКА" XCIV, Београд 1914, 67.

⁵² Б. Петковић, *Преглед црквених синоменака кроз њовесницу српског народа*, Београд 1950, 39; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 61.

⁵³ Д. Вуксан, *Прејиска митрополића Василија, митрополића Саве и црногорских главара 1752-1759. године*, "Споменик СКА" LXXXVIII, Београд 1938, 23-5; *Историја Црне Горе* III, 64.

⁵⁴ "Зборник", 263.

рођацима из Маина; уценио је Теодосијеву главу са сто дуката и тражио од Маињана да сруше његову кућу и да његовој браћи заплене стоку.⁵⁵ Василије се држао Маина и 1759. године, вероватно што новац из Русије није стигао на време.⁵⁶ У маинској цркви прочитана је грамота главари-ма и примљена је њихова заклетва, а пуковник Пучков је владици Сави предао руски новац.⁵⁷ Маине су у то доба уопште биле место за ублажавање сукоба на Цетињу.⁵⁸ Василије је (септембра 1759) и даље живео у маинском манастиру, имајући у Маине, Поборе и Брајиће више поверења него у своје Црногорце. Тек концем године отишао је у Црну Гору са Пучковим.⁵⁹ Василије је лепо обдарио новцем житеље трију општина: породице у Маинама добиле су по 20, у Поборима и Брајићима по 12 лира.⁶⁰

Одмах после кризе 1756. године, Маињани су се опет нашли у сукобу са Шкаљарима. Судије и старешине општине писали су ванредном провидуру да су били дали веру Шкаљарима због неког судара, но Шкаљари су им управо тада (почетком лета 1757) отписали да су одустали од дате вере. Нови повод непријатељству настао је стога што је, изгледа, Крстић Вуков узео коња Луки Јаковићу, но он је то оспорио, тврдећи да су преступ починили Паштровићи.⁶¹ Судије и општински часници Маина изјавили су которском провидуру да ће му због спора са Шкаљарима предстати, а да због проласка Црногораца очекују да приме олово и двопек.⁶² Маињани су били у завади и с агресивним Паштровићима. И једни и други су само чекали кад ће истећи рок задатој вери, па да се после (у пролеће 1758) свете једни другима.⁶³ Паштровићи су средином XVIII века показали већу агресивност, па су Маињани и Брајићи оставили страже на међама не само зарад заразе, него да спрече упаде; страже су имале право на двопек. Паштровићи су и дању и ноћу узнемиравали Маињане, тако да се судије из Маина нису могли представити (1762) ванредном провидуру, него су у Котор послали једног судију и канцелара да приме плате за Маињане и Брајиће. У односе са Паштровићима спадали су и дугови за преузету храну, што Маињани нису намиривали.⁶⁴ Марва Маињана је бесправно пасла у будванском атару. Стога је по наредби пуковника Доминка Бубића, капетан Франческо Перини ухапсио Михата Алексића из села Подстрога (Маине) услед настале штете; на жалбу маинске општине, генерални провидур из Задра наложио је да се постигне нагодба већ и због нереда који су

⁵⁵ Ј. Томић, *Митрополиј Василије*, "Глас СКА" XCIV, 58-60.

⁵⁶ Г. Станојевић, *Митрополиј Василије*, 162.

⁵⁷ Ј. Томић, *Митрополиј Василије*, 47.

⁵⁸ Г. Станојевић, *Митрополиј Василије*, 163.

⁵⁹ Ј. Томић, *Митрополиј Василије*, 38, 41.

⁶⁰ Исто, 60 (новембар 1759).

⁶¹ ИАК, УПМ LXXIX, 483 (8. VII 1757).

⁶² ИАК, УПМ LXXXIII, 342.

⁶³ ИАК, УПМ LVII, 88 (18. I 1757. м. в.).

⁶⁴ Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе*, Цетиње 1956, 108, 109-10, 118, 119, 128, 177, 217; Б. Храбак, *Поморсјиво, зусарсјиво и боџошјовље у Паштровићима (XV-XVIII век)*, Историјски записи бр. 4/1995.

избили.⁶⁵ Капетан Маина и Побора је (последње недеље априла) јавио Котору да су општинници напустили поља и да су се са Будванима нагодили да плаћају траварину, према обичају краја, за пашу у планини која је припадала Будви; Маињани су навели да је у Будви њихов непријатељ Зането Антониони, који је избио Маињанку, удату за Доменика Палелолога.⁶⁶

У низу акција све три општине су наступале заједно. Међу собом су били доста солидарни у сузбијању насртљивих Црногораца, посебно у обезбеђењу зимске хране за стоку. Прве недеље децембра 1756. главари Маина, Побора и Брајића дошли су у Будву да траже помоћ у људству и муницији зарад спречавања Црногораца да се увуку у гранични појас проширене млетачке државе. Наиме, велик број Црногораца са стадима слегао се у Маине. Број оваца и коза је непрестано растао, јер је марва догоњена из делова Црне Горе. Општинници су се најпре обратили владци Сави, али га нису затекли у Стањевићима ни на Цетињу. Тих дана су и Турци продирали у Црну Гору. "Старци" Маина и Побора писали су ванредном провидуру да турска војска прети њиховим селима, у којима се налазе два манастира цетињског црквеног поглавара. Црногорци су пре доласка у Маине послали гласника, позивајући општинике да им се придруже у отпору против најезде некрста; одговор ових био је да то не могу чинити без дозволе провидурове. Узнемиравање турске ордије није nestало, али су Маињани присуство и штете Црногораца тешко подносили. Поново су молили млетачке руководиоце да им пошаљу појачања у људству, како би бранили државне међе; молили су и да се наложи будванском подести да дозволи да у Будву склоне своје породице.⁶⁷

Све три општине заузеле су исти став према будванском надинтенданту Доминку Бубићу. У представци (1754) најпре су истакли своје заслуге за млетачку ствар те своја прегалаштва и страдања у текућем Кандијском рату; Бубић им је обећао награду, али их је преварио, јер реч није испунио, него је настало угрожавање њихових повластица; нагласили су да је Бубић на њиховом заједничком збору био признат за наводног гувернадуре тек пошто је свечано обећао да ће се у Венецији заложити за одржавање њихових привилегија и за исплату обећаних а заосталих плата; Бубић је, међутим, пред Сенатом иступио као њихов противник.⁶⁸ На посредовање владике Саве, представници трију комуна су (првих дана августа 1755) у својој новој представци ванредном которском провидуру изјавили да су згрешили кад су протестовали против млетачке управе у питању спора са Бубићем ради следовања двопека и плата; признали су да су посели Бубићево имање (куће, башту, виноград), и то из заблуде што су мислили да је ту смештено пециво које је требало да им припадне. Нову представку потписао је и владика Сава.⁶⁹

⁶⁵ ИАК, УПМ XXXVII, 88 (1. II 1757. м. в.) - Назив насеља је свакако настао насељавањем живља испод Острога.

⁶⁶ ИАК, УПМ LXXXIII, 304 (27. IV 1758).

⁶⁷ ИАК, УПМ LXXVII, 161 (8. XII 1756), 792. - Јуна поменуто године његушка момчад је у Тивту начинила покор без знања старијих ("Зборник", 256-7).

⁶⁸ ИАК, УПМ LXXIV, 935.

Августа 1755. донета је одлука о укидању санитарног кордона за Маињане, Грбљане и Црногорце. Тада се у Маинама бавио Василије Петровић, где је очекивао посету ванредног провидура.⁷⁰ Непосредно пре турског упада у Црну Гору владика Василије је позвао главаре трију села да дођу на Цетиње, дајући им велика обећања, свакако да би и они ступили у борбу с Турцима.⁷¹ Побори су тих недеља били мање одбојни према Црногорцима, јер су неки од њих опленили Турке у Црној Гори. Ђукан Зеџ, на пример, у друштву своје црногорске тазбине (почетком јесени 1755), опљачкао је неки турски караван; из тога сусретања Ђукан је дотерао кући само једну кобилу са теретом воска и кожа.⁷²

Припадници трију општина били су укључени у обновљену акцију сеобе Црногораца у Русију. У пролеће 1756. владика Василије се јавио руском амбасадору у Бечу с молбом да у Црну Гору упути мајора Стефана Петровића (Шаровића) с потребним новцем да одведе један пук Црногораца у Русију. Шаровићев заменик Лазар Ђурић-Кнежевић (родом из Маина) октобра 1756. преко Дубровника и заобилазним путем стигао је на Цетиње. У Маинама се налазило зборно место оних који су одлазили у велику словенску земљу. Главари су се (1757) одазвали Шаровићеву позиву, и после дужег саветовања вратили су се у племена да упуте племенике и општинике у Маине. Док су старешине агитовале за сеобу, у Стањевићима је одржан тајни састанак, коме су присуствовали Шаровић, синовац гувернадуре Станка, неколико главара и 45 калуђера. Заказаног дана у Маинама сакупило се 600 људи. Припадници трију општина спречени су противагитацијом Андрије Ђурашковића, Пера Јовова и других који су у Будви примили новац за пут.⁷³

Почетком септембра 1756. сазван је збор на Цетињу, како би се заузео став према Османлијама. Скупу је присуствовало 200 људи, међу којима и Маињани, Брајићи и Побори.⁷⁴ Пре тога, на заказани збор на Цетињу 1755. дошли су једино главари Брајића, Маина и Побора, но тај неуспех није обесхрабрио Василија Петровића.⁷⁵

Сутрадан по доласку у Маине (септембра 1759) митрополита Василија пришли су му Маињани, Побори и Брајићи, који су га отпустили до морске обале.⁷⁶ Новембра 1759. сазван је на Цетињу збор целе Црне Горе, Зете и Љешњана да се закључи вера са свим суседима пре доласка генералног провидура Далмације у Котор. Потом је о св. Николи одржан нови скуп на Цетињу, да се казни смрћу и конфискацијом имовине Станоје Мусулин из Баица. Састанак црногорских главара са генералним провидуром из Задра планиран је у Брајићима.⁷⁷ На тим скуповима

⁶⁹ ИАК, УПМ LXXVIII, 10 (10. VIII 1755).

⁷⁰ ИАК, УПМ LXXVIII, 28 (20. VIII 1755), 393 (10. VII 1755).

⁷¹ ИАК, УПМ LXXX, 524-56 (10. XI 1756).

⁷² ИАК, УПМ LXXVIII, 351 (5. X 1755).

⁷³ "Зборник", 265-6; Г. Станојевић, *Митрополиј Василије*, 144, 148, 149.

⁷⁴ ИАК, УПМ LXXX, 8. IX 1756; Ј. Томић, *Турски напад на Црну Гору 1756. године*, "Глас СКА" ХСII, Београд 1913, 274.

⁷⁵ Ј. Томић, *Турски напад*, "Глас СКА" ХСII, 274.

⁷⁶ Ј. Томић, *Митрополиј Василије*, 33.

⁷⁷ ИАК, УПМ LXXXII, 462 (новембар 1759).

солидарно су се појавили представници трију општина.

За време својих боравака у Маинама 1758-59. Василије Петровић је сматрао Маињане, Брајиће и Поборе припадницима Црне Горе, обећавајући им заштиту и повластице Русије. Владика је чак наговарао да представници трију општина потпишу изјаву да су саставни део Црне Горе.⁷⁸ Франческо Фоскари, ванредни млетачки поклицар на Порти, известио је (септембра 1759) ванредног которског провидура да је примио извештај о држању владике Василија и личности Московита. Поменуте стране радиле су у Цариграду да би наведена три села и Грбаљ били припојени Црној Гори, што би могло да изазове пизму Порте на Млечане; Фоскари је држао да треба сузбити гласине о акцији, при чему би се Сињорија могла послужити притиском у писму владици Сави које би упутио будвански надинтендант.⁷⁹

У седмој деценији столећа акције су забележене само неких година, мада су оне 1768. биле врло интензивне. У Маинама је митрополит Василије делио новац који је донео пуковник Пучков млетачким поданицима, јер је сматрао да припадају Црној Гори; главари трију општина могли су према заслугама поред новца породицама добити још до шест цекина. Средином фебруара 1760. надинтендант Бубић је по трећи пут посетио Маине; митрополит га је уверио да жели да живи као веран дуждев поданик, саопштавајући то као велику тајну. Неповећење Млечана према Василију било је толико да кад је Бубић пошао у Скадар (1760) службено је рекао мутесарифу све што је знао о Василијевом раду.⁸⁰ Брајићи су 1763. запленили стоку паштровићког манастира Прасквице и цркве Св. Николе, убивши једног црквеног чобанина. Владике Сава и Василије упозорили су которског провидура на последице које из тога могу проистећи. Наиме, црногорске општине устале су да разоре и спале Брајиће, који су похарали цркву, мада су се заклели да ће чувати њену имовину.⁸¹ Рајич Стојанов Жмура био је главни кривац брајићких недела. Владика Василије је (септембра 1764) гарантовао да Рајич и остали Брајићи живе према хришћанским начелима и да су верни дужду. Затим је тражио милост за Рајича и молио да се он њему изручи. Кад те молбе нису прихваћене, владика Сава је писао надинтенданту Ст. Стијеповићу да су Рајич и Плошта убили пред Будвом млетачког официра, и да су се остали Брајићи десолидарисали са тим злочинцима; Рајич је убио и сина Луке Стојановића који је у Задру био таоц а Плошта је усмртио рођеног брата.⁸² Владика Сава је (марта 1764) молио ванредног провидура да помогне храном Поборе који су умиралли од глади, као што је надинтендант Бубић обећао Марку Ђ. Зецу миљар жита; они који преживе глад нека плате добијено жито.⁸³

У то време владика Василије је боравио у Маинама као смирен

⁷⁸ Ј. Томић, *Митрополић Василије*, 9-10, 30, 36.

⁷⁹ ИАК, УПМ LXXXIV, 1089 (20. IX 1759).

⁸⁰ Ј. Томић, *Митрополић Василије*, 60, 69.

⁸¹ "Зборник", 281-2.

⁸² Исто, 283, 290, 323-34 (26. IV 1761).

⁸³ Исто, 285, 286; ИАК, УПМ ХСІ, 498 (28. III 1764).

монах, утонуо у молитве, у сивилу манастирског живота.⁸⁴ Маински манастир већ је тада располагао са доста књига световног садржаја, што је могао да установи Доситеј Обрадовић приликом посете манастиру.⁸⁵ Владика Василије је умро у Петрограду 21. марта 1766. Један калуђер чувао је његово благо. Причало се да је у једној шкрињи било 10.000 цекина, 20 руских златних медаља и других ствари од вредности.⁸⁶ Главари Његуша су 6/17. јуна 1767, упутили писмо збору Маина, Побора и Брајића; старешине трију општина су то писмо доставили которском провидуру, изјављујући да неће поћи на предложени састанак нити примити новог владика. Ускоро по завладичењу, Арсеније је желео да посети три општине, али збор ових је решио да му не дозволи долазак.⁸⁷

Шћепан Мали је започео своју акцију изазивајући побуну поменути три села. Средином марта 1768. босански везир је послао позив владици Сави и црногорским главарима да протерају уљеза. Писмо пуно претњи и ласкања прочитано је на збору у Маинама. На скупу је одлучено да се исплати харач и дају таоци, а босанском валији и скадарском паши је послато писмо. Док се Шћепан бавио у Његушима, у Маинама је одржан велики збор сва три села поводом ношења крста. Црквена поворка је ишла од места до места, а свештеници су благосиљали поља и ливаде. У поворци је учествовао и патријарх, јашући у пурпурном оделу, што раније никад није чинио ни митрополит. Маињани, Побори и Брајићи су први подржали Шћепана Малог. Чим је овај у Црној Гори развикан за цара, припадници трију општина су му отворено пришли и покренули су Грбљане и Паштровиће. Шћепан је у Стањевићима (4/15. маја 1768) поставио Марка Тановића за сердара, са свима правима која имају и црногорски сердари.⁸⁸ Изгледа да је у вези с држањем општина према Шћепану владика Сава (августа 1768) писао генералном провидуру, наводећи да је због дужда одлежао три месеца у тамници, па је сматрао да је заслужио да му на писмо надинтендант одговори; то се није десило, те се владика јадао, настојећи да оправда Маине, Поборе и Брајиће.⁸⁹

Млечани су успели да брзо угуше побуну. Они су наредили да сви Маињани преко 14 година у манастиру положе заклетву верности дужду. Потом се приступило оживотворењу програма који је предвиђао да се разоре домови Марка Тановића и његовог стрица, Марка Кнежевића и Теодосија Мркојевића; у Брајићима под удар репресалија пале су куће кнеза Николе и још двојице, а у Поборима домови тројице сељака из братства Зеца.⁹⁰ Казненим мерама пошло је за руком генералном провидуру Далмације да локализује Шћепанов успех на само три општине. У

⁸⁴ Г. Станојевић, *Митрополији Василије*, 180.

⁸⁵ М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској њерсејективви XVIII и XIX века*, Београд 1952, 65.

⁸⁶ Г. Станојевић, *Црна Гора њред сиварање државе*, Београд 1962, 121.

⁸⁷ Г. Станојевић, *Шћепан Мали*, Београд 1957, 9, 10.

⁸⁸ Исто, 54, 25, 45, 91. - Став трију општина према Шћепану Малом: В. Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века*, "Историјски записи" бр. 1-2/1956, 48.

⁸⁹ "Зборник", 318.

⁹⁰ Г. Станојевић, *Једна њобуна*, "Историјски гласник" бр. 3-4/1953, 109.

исто време (јула 1768) Сињорија је увела у дејство знатан број чета, како би приморала Маињане, Поборе и Брајиће на покорност. У тим околностима Маињани и Побори су (августа 1768) напали Паштровиће. Затим су (12. септембра) поручили генералном провидуру да откако је дошао Шћеџан Мали нису одлучивали они него је испадало како је хтела Црна Гора. Та изјава лојалности није утицала на Сињорију да не пролије крв немирних сточара.⁹¹

Другога октобра млетачке чете су запалиле манастир у Стањевићима. Сутрадан су три чете поселе брдо Дубравац, а затим су потпуно освојиле Поборе. Нису наишле на отпор, јер се уплашен свет разбежао. Нешто оружаног супротстављања било је у Брајићима, чије су село млетачки војници заузели тек 7. октобра, хапсећи 21 човека. За најтеже злочине окривљено је пет Маињана, шест Брајића и двојица из Побора. Од ових су само четворица осуђена на смрт, а њихови лешеве су јавно изнесени. Потом су од ухапшених задржани као таоци 16 из Маина, 13 из Брајића и двојицу из Побора, док је 40 лишених слободе пуштено кућама.⁹² Млечани су желели да се осигурају од будућих немира. Генерал Вирцбург предложио је мере за подизање утврђења у Стањевићима, Брајићима, Лапчићима и Крстацу; по његовом плану, манастир у Стањевићима требало је да се сруши. Власти у Котору нису прихватиле генералов предлог, јер би, примерице, рушење манастира изазвало револт свег православног становништва; оне су само тежиле да спрече Црногорце да се поново угнезде у Стањевићима.⁹³

Тешке кврге политичких услова живота нису одлучиле немирне брђане да се одрекну столетних навика пљачке и чаркања са суседима. Маињанима су остали обрачуни са Паштровићима. Они су убили друга Крстићу Бабићу, а неколико других су ранили. Ванредни которски провидур је забранио Паштровићима да се свете Маињанима с тим у вези. Крстић Бабић је са друговима који су рањени још 1762. године ударио на Маињане и том приликом су погинула два Маињанина.⁹⁴ Јула 1765. заказана је арбитража за све спорове између Паштровића и Маињана односно Побора; Паштровићи се, међутим, нису појавили на рочишту, избегавајући судовање. Пуковник Бубић у Будви установио је да ће Паштровићи, ненасити у новцу, много кочити мир и усклађено држање према суседним општинама. Седмога јула 1765. они су поново погазили веру дату Маињанима.⁹⁵ Одмах затим турска војска из Подгорице и Мркојевића усмерила се на Паштровиће и Будву, али и на Маине, Поборе и Грбаљ, и то због отимачине једног бродића са пшеницом.⁹⁶

Почетком лета 1766. више војних бегунаца из Будве склонило се у Богородичином манастиру у Маинама, знајући да су Будва и Маине у

⁹¹ Г. Станојевић, *Један прилоз о Шћејану Малом*, "Историски записи", бр. 1-2/1958, 84, 89; исти, *Шћејан Мали*, 46.

⁹² Г. Станојевић, *Једна побуна*, 109-10, 108; исти, *Шћејан Мали*, 48.

⁹³ Г. Станојевић, *Шћејан Мали*, 63.

⁹⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, 49.

⁹⁵ "Зборник", 335.

⁹⁶ ИАК, УПМ СХХХХ, 38, 269, 348 (25. VII 1779), 358, 399 (30. XI 1779).

непријатељским односима.⁹⁷ У том манастиру биран је (септембра 1769) нови игуман, после смрти оца Исаила; при избору били су присутни и владика Сава и Василије. Изабран је Ђорђе Ђигашки.⁹⁸

У бољим односима Паштровићи нису били ни са Поборима. Да се примире суседи, требало се послужити и брачним везама, па је једна девојка из Паштровића удата за Николу Прибиловића, Поборанина, који је за женидбу пуштен из затвора.⁹⁹ Ипак, наредне 1761. године Вуко Медин, водич пијаце, тужио се ванредном провидуру због случаја који му се десио, кад је, наговорен од Марка Цуца, изашао из градских врата, где су га дочекали Побори и Улцињани и псовали га врло погрдним речима; он се повукао у капију, а за њим су испале три метка, која га нису окрзнула; сматрао је да му је инсценацију приредио пуковник Д. Бубић, који му није био наклоњен.¹⁰⁰ Будвани су још којекако одржавали односе са суседима; са Грљанима су се нешто чешће сукобљавали. У једном физичком обрачуна пред будванском капијом погинуо је (марта 1765) један Побор, а један Грљанин је повређен.¹⁰¹

Поменуто три села сачињавала су једну кнежину, а свака општина је имала месног кнеза. Заједнички орган био је збор сва три насеља и кнежински кнез. Почетком априла 1766. у Поборима је за кнежинског кнеза изабран син ранијег кнеза, што није било у млетачком државном интересу. Избор је, наводно, неправилно обављен, без споразума са друге две општине и без сагласности будванског надинтенданта. Судије и "старци" Маина, Побора и Брајића установили су да се састало неколико Побора и да су они изабрали заједничког кнеза, без присуства и осталих Побора; изабрани је био неспособан за тај положај. За новог кнеза био је најподеснији Марко Зец, што су могли потврдити и грљански кнезови. Представници трију општина упозорили су власт да изабраног кнеза неће признати за старешину.¹⁰² Брајићи су такође били у сукобу са ненаситим Паштровићима. Из освете убили су једног Паштровића; извели су и похару у неком селу Црне Горе, упадајући заједно са противницима Паштровића.¹⁰³ Брајићи су, међутим, породици Ивановића из Маина такође отели 200 оваца и коза, при чему је рањен један Брајић. Маинска општина је теретила Брајиће да представљају узрочника кршења овешталих обичаја, и да позивају Црногорце, кад им затреба, да им помогну у отимачким подухватима. Из Будве је наређено Брајићима да врате отету марву.¹⁰⁴ Пре средине јуна Брајићи су вратили Ивановићима стоку, изузев шест грла, која су заклали и појели. Тих дана Црногорци су држали састанак у Ријечкој нахији да би одредили дан у који ће напасти Поборе и Брајиће, који су изазвали непријатељства међу

⁹⁷ ИАК, УПМ LXXXIX, 108 (10. VII 1766).

⁹⁸ ИАК, УПМ ХСIII, 892 (20. IX 1769).

⁹⁹ ИАК, УПМ LXXXII, 73 (22. VII 1760).

¹⁰⁰ ИАК, УПМ LXXXVII, 279 (1761).

¹⁰¹ ИАК, УПМ ХСII, 1039 (4. III 1765).

¹⁰² ИАК, УПМ ХСIII, 620 (9. III 1766), 509-9 (1766).

¹⁰³ ИАК, УПМ LXXXIX, 422 (Св. Стефан).

¹⁰⁴ ИАК, УПМ LXXXII, 357 (2. VI 1760).

суседима; посебно је требало казнити Ђаконовиће из Побора, који су сплеткарили, а можда били и кривоклетници; кажњавање Николе Ђаконовића утишало би гњев владике Саве и лакше би одвратило војводу Ђурашковића од планираног извршења удара, против које интервенције је био и владика. Пуковник Маркантонио Бубић у Будви примио је поруку ванредног провидура да Црногорци неће упасти у насеља под млетачком управом, али да надинтендант ипак мотри да Побори не изазову Црногорце; ако би до упада ипак дошло, да се сеоско становништво брзо повуче у Будву.¹⁰⁵ Син Николе Ђаконовића је пре тога ранио неког попа, турског поданика из Спича, код кога је распознао једног свог украденог вола; кад је то извео, морао се склонити код Суђића у Паштровићима, због једног ранијег убиства које је починио у Спичу. Тих дана искрснуле су размирице између Брајића и Маина.¹⁰⁶ Брајићи су тога лета редовно трговали са Црмничанима, долазили до Скадарског језера, а одатле није био далек ни Скадар, где је усрђивала куга.¹⁰⁷

Почетком лета 1764. требало је заплашити Брајиће појачањима војске у Будви и хапшењем двојице зликоваца у Брајићима. Против Брајића начињен је неки записник о споразуму између Маина, Побора и Паштровића. Брајићи се нису одазивали наређењима власти, па их је војном силом ваљало уразумити. Кад је Рајич Стојанов ухапшен, владика Сава је молио милост за узапћеног, с тим да се Рајич упути њему, владици, како би он њему и осталим Брајићима усадио послушност, поштовање и љубав према дужду.¹⁰⁸ У Брајићима су децембра 1764. убијена два војника родом из Црне Горе.¹⁰⁹ Првих дана септембра 1765. Маркантонио Бубић је успео да ослободи уза каноника Антуна Марковића, кога су држали Брајићи.¹¹⁰ Брајићи су нешто раније знали да плене и племенике у удаљенијим областима. Године 1736. извели су упаде у Никшиће.¹¹¹

Последњих дана октобра 1765, поп из Грађана (Црна Гора) са пријатељима из Брајића извео је пљачку у Маинама; попов рођак био је Станко Перановић. Цела поворка очајника погођених поповим разбојништвом дигла је толики лелек, да су се Брајићи, неучесници у отимачини, дигли да крену у село Грађане и да се обрачунају са попом. Маркантонио Бубић, који је са 12 наоружаних Маињана дошао у Брајиће, спречио је крвави кравал, нешто и силом. Наредио је кнезу Нику Мартиновићу да му стави на расположење 30 младих Брајића. После ручка Бубић је с тим момцима и својом пратњом кренуо пут Грађана; по доласку у село, упутио је Перановића и два маинска главара да изведу из куће попа. Поп се појавио са 20 пратилаца. После дугог натезања поп је

¹⁰⁵ ИАК, УПМ LXXXV, 859-60 (15. VI 1760); LXXXII, 1186 (4. VI 1760).

¹⁰⁶ ИАК, УПМ LXXXII, 1180 (4. VI 1760).

¹⁰⁷ Исто, 1190 (13. VIII 1760).

¹⁰⁸ ИАК, УПМ ХСIV, 218 (5. VII 1764).

¹⁰⁹ ИАК, УПМ ХСI, 542 (30. XII 1764).

¹¹⁰ ИАК, УПМ ХСII, 892 (6. IX 1765).

¹¹¹ Ј. Томић, *Подаци о сукобима и мирењу Боке, Црногорца и њурских поданика 1735-1766*, "Споменик СКА" LXXXII (1931), 17.

пристао да о Митровдану догна у Брајиће опљачкану стоку, под условом да се том приликом исплате 32 цекина; поп је, наиме, већ уговорио продају стоке Црмничанима, а 12 комада је већ заклао; тражени новац требало је да намири ванредни которски провидур у име мира. Пре тих збивања, почетком јануара 1765, у Брајићима су нађена два леша без главе двојице припадника милицијске чете капетана Маине, који је био родом из Грађана.¹¹²

Поменута 32 цекина Брајићи су за време гладне године позајмили од попа. Новац је примио Марко Тановић, који је отишао у Бар и стекао покровитељство тамошњег капетана Исмаил-бега Мустафагића, поставши чивчија на капетановој земљи. Са турске територије почео је изводити личне обрачуне са својим дојучерашњим сељанима. Он је, поред осталог, убио брата кнеза Ника Мартиновића, сина Вука Прентовића. Цело село живело је у страху од његових осветничких намера. Зато је поп из Грађана извео разбојнички напад и том приликом догнао 20 грла крупне и 400 глава ситне марве, за она 32 цекина. Маркантонио Бубић био је приморан да захтева од капетана Бара да Толовићу онемогући даље злочиначке излете; како то није изведено, Толовић је у лето 1766. тражен пред суд.¹¹³

Брајићи су и даље кубурили са животним намирницама. Сеоске старешине предале су Рајича Стојанова и Рада Радосалића, за које су морали бити исплаћени парнички трошкови; Рајич се, пак, жалио кад је био ухапшен да су му у кући нестала 22 цекина, одличје и друге вредности. Његово хапшење извео је заставник Марковић, чији је живот био у опасности од других Брајића, који су извели крађу у Рајичевом дому. То је бацило сенку на село.¹¹⁴

Седамдесетих година готово да нема документације о збивањима у три општине. Владика Сава је (1772) оспорио могућност да Црногорци нагрну на манастир Стањевиће. У другом маинском манастиру, у Подмаинама, Млечани су сместили одељење војске због опасности од напада присталица Шћепана Малог.¹¹⁵ У условима кад се чета капетана Франиновића налазила у Подмаинама (1772), Маињани, Побори и Брајићи повезали су се са Грљанима и Паштровићима.¹¹⁶ Пред могућим оружаним интервенцијама власти и уопште силе са стране, немирни брђани су се удруживали да се лакше одбране, те су размирице међу њима утихнуле.

¹¹² Исто, 216 (2. XI 1765), 302 (18. I 1764. м. в.).

¹¹³ ИАК, УПМ ХСП, 663 (15. VII 1766), 169 (28. X 1765). Брајићи су позајмљивали новац и од муслимана. Двојица њих и двојица Паштровића, њихових ортака, примили су од Јелес-аге Јеркочевића укљева за сто реала да би то извезли у Венецију (П. Шеровић, *Један шрговачко-јоморски сјор њовјерен рјешавању "добрих људи" у Којору 1719. год.*, "Годишњак ПМК" XII, 1964, 275.)

¹¹⁴ ИАК, УПМ ХСП, 901, 905, 906; СХХХVII, 348 (25. VI 1779): због напада Паштровића на лађу која је пловила у Сенигалију смењени су кнезови и судије Брајића, Маина и Побора, који су, изгледа, били повезани са пљачкашима.

¹¹⁵ "Зборник", 326, 335, 328.

¹¹⁶ "Зборник", 344 (2. II 1789); С. Мијушковић, *Учешће Бокела у руској флојши на Медитерану за време великог руско-турског рата (1769-1774)*, "Годишњак ПМК" X (1962), 152.

Непримерни односи између Брајића и Црногораца пренесени су и у претпоследњу деценију столећа. Око 1. октобра 1780. тринаест кнежина Црне Горе, свака са сто наоружаних бораца и са заставама, напало је Брајиће, да би ови били побијени, попаљени и да им се узме све што би се нашло. Пред таквом силом и са таквим намерама Брајићима су притекли у помоћ Маињани, Побори, кнежина Марка Љубановића из Грбља и неки из кнежине кнеза Војина, па и Паштровићи, заборавивши на раније размирице. Мотив за оружану интервенцију нађен је у томе што су извесни Брајићи годину раније одвели крдо говеда ћеклићком попу Андрији Ђурашковићу. У окршају погинула су три Црногорца, док је од Брајића један изгубио живот а један је допао рана. Нападаци су потиснути преко границе.¹¹⁷ Јануара 1781. опет је неправедно набачена кривица Ђуру Зецу и његовим синовима да су посекали "интраду" конта Анта Зановића и Бубића. Ђуро је ту клевету одбио пред старешинама Маина, Побора и Брајића, стављајући имовину своју и својих синова као залог док се не истера истина и нађе прави злочинац. Ђура је (февруара 1781) препоручио и владика Сава.¹¹⁸

Кад је Аустрија почела да се меша у црногорске ствари, Сињорија је настојала да се њени поданици у суседству Црне Горе не уплићу у аустријско-црногорске односе. Сенат у Венецији наложио је генералном провидуру Далмације и Боке (Албаније) да покупи таоце из Маина, Побора и Брајића и да их држи у Задру.¹¹⁹ Чланови аустријске мисије сместили су се у манастиру Стањевићима. Митрополит Пламенац је дошао само да се поздрави са гостима своје земље. Ни гувернадур Радоњић, који је живео у Његушима, није иоле чешће силазио у Стањевиће, да то не би пало у очи Млечанима. О Аустријанцима на црногорској граници (1781-82) ванредни которски провидур био је добро обавештен, нарочито преко кнеза Побора.¹²⁰ Пуковник Паулић, шеф мисије, обавестио је своју бечку централу о пет црногорских манастира, међу којима и о оном у Стањевићима, који је био нешто мањи, са бискупом као чешћим станаром, једним архимандритом, три монаха и једним ђаконом.¹²¹ Поменути кнез Побора Дамјан Кнежевић и брајићки кнез Иван Мартиновић (односно Војин Бојковић) крајем јула 1782. писмом су тражили од млетачких власти хитну помоћ у храни.¹²² Паулић је реферисао да су три општине и Грбаль потчињени Млетачкој Републици, и то по савету некадашњег владике Данила, који је желео да црногорска нејач у случају велике опасности има где да се склони; тим потчињавањем Црна Гора је изгубила морску обалу.¹²³ Поменута два кнеза по наредби которског провидура (15. маја) отпратила су аустријску мисију.¹²⁴

¹¹⁷ ИАК, УПМ СХЛІ, 26. X 1780; "Зборник", 343-44.

¹¹⁸ "Зборник", 344 (2. II 1781).

¹¹⁹ ASV, Senato I, secreta, filza 359, генералном провидуру 17. III 1781.

¹²⁰ Вл. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, 31, 8.

¹²¹ Вл. Борђевић, *Истиси из бечких државних архива*, Београд 1913, 87.

¹²² Ђ. Миловић, *Глад*, 135.

¹²³ Вл. Борђевић, *Црна Гора и Аустрија*, 42.

¹²⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора пред сиварање државе*, 18.

У време деловања мисије у Црној Гори постојало је мишљење да Сињорија не прави никакве сметње народу трију општина и Паштровићима да одлазе у Цариград; грбаљски кнез Марко Љубановић је то оспорио.¹²⁵

Брајићи, смештени на путу који са Цетиња води ка Будви и Бару, сами су се излагали непријатељу, желећи да помогну одбрану Црне Горе. Због тога су (маја 1782), као и Паштровићи, тражили стреливо за борбу против скадарског паше.¹²⁶ Брајићи су страдали у ноћи 28-29. јуна 1785, кад се Махмуд Бушатлија преко њихове области враћао са Цетиња у Бар.¹²⁷ Априла 1786. Махмуд је позвао Брајиће на покорност султану и захтевао је да њихови представници дођу да му се поклоне. Крајем тога месеца Међикука из Подгорице са неким Црногорцима и муслиманима из Црмнице желео је да нападне Брајиће. До напада стварно није дошло.¹²⁸

Средином 80-их година очекивао се турски напад на Црну Гору. Црногорци су се (марта 1784) обратили за помоћ приморским општинама; Грбљани су одбили подршку, док Маињани, Побори и Брајићи нису били тако одбојни.¹²⁹ Приликом похода Бушатлије на Црну Гору (јуна 1785) једна турска војска јездила је према Цетињу, а друга је имала да заузме Брајиће, Маине, Поборе и Грбаљ. Та друга колона се није озбиљно ни покренула, али су Брајићи страдали од прве колоне.¹³⁰ Паштровићи, Маине и Грбљани нису имали поверења у слаткоречивост прертљивог скадарског паше, те су се још 8. јуна три општине договориле да се међу собом чврсто држе, док опасност не мине. Махмуд је пошао са Цетиња пред ноћ 28. јуна, те је преко Брајића упао у Паштровиће, где је начинио прави покор и крвопролиће.¹³¹ После масакра у Паштровићима, изван број Маињана, Побора и Брајића подигао је млетачки провидур у Јадрану да се сахрањују мртваци у Паштровићима.¹³²

Кад је прохујала Махмудова ордија, пришло се утврђивању Богородичиног манастира у Подмаинама (априла 1786). Та утврђена позиција била је потребна за одбрану не само Будве него и Котора; утврђене су и куле у Грбљу и кула Св. Тројице испред Котора. Манастир у Маинама био је наоружан са четири топа и посадом од 122 човека са мајором као заповедником.¹³³ Брајићи су били пред погибели да буду нападнути априла 1786. Тада они нису пошли на подворење скадарском господару.¹³⁴ И поред борбе против заједничког непријатеља, окршаји

¹²⁵ Ђ. Миловић, *Глад*, 134.

¹²⁶ Д. Вуксан, *Црна Гора у доба младосии митрополииа Пејтра I*, "Записи", књ. XXI, св. 4 (април 1939), 203.

¹²⁷ Ј. Томић, *Махмуд Бушатлија, њаша скадарски*, "Глас СКА" LXXVI (1908), 155-57.
¹²⁸ ASV, Prov. genio Dalmazia ed Albania, filza 650, Kotor 12. и 25. IV 1786.

¹²⁹ Р. Драгићевић, "Историјски записи" II, 318; *Историја Црне Горе* III, 420.

¹³⁰ ИАК, УПМ ССИ, busta D No 29 (26. VI 1785).

¹³¹ Ј. Томић, *Махмуд*, 153-4; В. Ђоровић, *Поход Махмуд-њаше Бушатлије ѓроиив Пашићровића*, "Споменик СКА" LXXXVII, 84. - Упад у Брајиће: ИАК, УПМ ССИ, fasc. F, No 23 (9. VII 1785).

¹³² ИАК, УПМ ССИ, fasc. F, No 16 (4. VII 1785).

¹³³ Ј. Томић, *Махмуд*, 198.

између Брајића и Црногораца нису престајали. Априла 1788, подељени у три чете, Брајићи су направили заседу Црногорцима, с намером да неке побију, али су их спречавали извесни аустријски војници који су били у друштву Црногораца. Поред заседе аустријски официр Вукасовић протестовао је код генералног провидура, наводећи да Брајићи праве замке Црногорцима кад преносе жито.¹³⁵

Постоји податак из литературе (свакако на основу предања) да су Млечани 1786. попалили три општине.¹³⁶ Тврдња није убедљива, као ни многи други наводи традиције.

Главари трију општина тражили су од подесте Будве храну августа 1788. године; овај је молбу препоручио генералном провидуру.¹³⁷

У оквиру Маина, у селу Подострогу, живела је (1789) католичка сељачка породица са изразито романским презименом - Ферона.¹³⁸

Документација о три општине крајем столећа је незнатна. Бубићи, који су сматрали да је Сињорија црногорске приморске општине дала на управу њиховој породици, жалили су се (1793) на тешкоће које имају са православним становништвом. Генерални провидур из Задра такође је пазио на ситуацију у Стањевићима, где су долазили црногорски прелати.¹³⁹

Маињани, Брајићи и део Паштровића напали су (1795) неку турску лађицу у будванској луци, те је генерални провидур наложио да се исплати накнада за пљачку, да случај на би послужио осионом Махмуд-паши као изговор за напад на Паштровиће.¹⁴⁰

Преломне 1796. године владика Петар I већи дио времена провео је у Стањевићима, припремајући са Црногорцима и Брђанима отпор на језди скадарског господара. Месеца јуна известио је Грбљане да се нада да ће се пашине намере изјаловити. После првих вести о покрету Бушатлијиних трупа владика је (19. јуна) пошао из Стањевића на Цетиње. Крајем августа и првих дана септембра Петар I је из Стањевића упутио пет посланица, у првом реду млетачким руководиоцима. Уосталом, и Млечани су били узнемирени, па је средином јула надинтендант Фонтинато логоровао са војском у Маинама; како се није осећао сигурним, тражио је од которског провидура да са територијалцима ојача логор.¹⁴¹

¹³⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора њед сѝваранье државе*, 120, 124.

¹³⁵ ASV, Prov. gen. in Dalmazia, filza 654, Котор 4. IV 1788, прилог: писмо Вукасовића и Пернета од 3. IV 1788. из Цернице.

¹³⁶ С. Накићеновић, *Бока*, "Насеља и порекло становништва" IX, Београд 1913, 297-98; Ј. Ердџановић, *Еѝничко сродсѝво*, "Глас СКА" XCVI, 8.

¹³⁷ ASV, Prov. gen. in Dalmazia, filza 615, Котор 26. VIII 1788, прилог: писмо подесте Будве од 17. VIII 1788. и молба представника трију општина без датума.

¹³⁸ Н. Луковић, *Биланс ѝморско-ѝрѝовачке куће Ива и браће Верона из Прчања*, "Годишњак ПМК" XVII (1969), 92.

¹³⁹ Ј. Томић, *Бока Коѝорска и француска револуционарна ѝроѝпаганда 1793. ѝодине*, "Споменик СКА" LXXIV, Београд 1933, 68-70 (писмо генерал-резидента М. Бубића 22. XII 1793).

¹⁴⁰ Б. Павићевић, *О ѝрвом ѝходу Махмуда Бушаѝлије на Црну Гору 1796*, "Историски часопис" VI, Београд 1958, 158.

¹⁴¹ Исто, 159, 170-4, 176-7, 178-9.

Кад је Наполеон угасио живот Млетачке Републике, митрополит Петар I помислио је да је најзад дошло време да оствари замисао о проширењу своје земљице и избије на море, заузимањем Будве и околних општина. Кад су аустријске трупе ушле у Боку Которску, Петар I је успео да му генерал Рукавина не оспори право на Стањевиће и Маине. Генерал Броди је настојао да смести војну посаду у Маинама, на што је митрополит формално признао царску јурисдикцију и над Маинама, али је напоменуо да ће Црногорци силом спречити заузимање Стањевића. Тајним расписом владика је позвао све православне општине у Боки да пруже отпор освајачу. Позив није наишао на одзив, али малобројна ћесарска војска и нарочито држање генерала Рукавине утицали су на Бродија да не инсистира на својој намери. Тако је Петар I задржао оба манастира у Маинама, чак и за време Француза.¹⁴²

Политичким изгледима који су настали ликвидацијом Млетачке Републике узнемирили су се у Цариграду, јер је Порта очекивала да ће француски ратни бродови продрети у Црно море; то би довело до иступања Русије.¹⁴³ Могло се догодити оно што се десило коју годину касније, кад су руске топовњаче кружиле Јадраном.

Главни аутори који су се бавили променама у Далмацији и Боки Которској 1797-1815. године сумарно излажу збивања са црногорским приморским општинама и окупацијским властима.¹⁴⁴

Године 1808. у Котору је регистровано неколико докумената који се тичу трију општина, а посебно Брајића. Један од ових је ухапшен, јер је секао стабла маслина и воћака Брајићима. У Брајиће су добежавали као дезертери људи насилно уновачени у француску војску. Власти су своје органе гоњења слали у Брајиће да хватају пљачкаше. Новчана помоћ кнежинама Бојковића и Љубановића као и осталима у три општине је ускраћена у Котору.¹⁴⁵ Септембра месеца подделегат Зановић реферисао је Котору да свакодневно стижу докази о "изопачености ђуди" Брајића, који се не повинују никаквим наредбама, а нарочито заповестима које се тичу регрутације у морнарицу, а стоку краду чак и кад припада владици.¹⁴⁶

На измаку владавине феудалних држава припадници трију општина тешко су се, већ својим сиромаштвом, уклапали у цивилизацијске услове времена.

¹⁴² Д. Вуксан, *Дружи долазак Аустријанаца у Боку и последице*, "Записи", књ. XXIV, св. 4 (октобар 1940), 195.

¹⁴³ *Vasbakanlik arsivi (Istanbul), Hatti humayun, No 13605*, писмо руског вицеконзула Хаима Сарагано из Бујулдере 31. VII 1798.

¹⁴⁴ P. Pisani, *Dalmatis de 1797 a 1815*, Paris 1893; T. Erber, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Zara 1888, passim; Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 451-52.

¹⁴⁵ ИАК, DEBOF V, 20, 255, 138, 239.

¹⁴⁶ Исто, VI, 17 (22. IX 1808).

Bogumil HRABRAK

*TROIS COMMUNES DES HABITANTS DES KATUNS ENTRE
LE MONTENEGRO ET LA VENETIE (1420-1797)*

R é s u m é

En se basant sur les sources de Kotor, Venise et d'autres matériaux documentaires, l'auteur traite du passé de trois villages côtiers qui appartenaient aux provinces des Katuns et, ce, dans trois intervalles de temps : 1420-1570, 1570-1718, 1718-1797. Il rapporte aussi quelques statistiques qui avaient été faites auparavant.

Tout d'abord au-dessus de Kotor apparaît le village de Pobori dont les habitants étaient les plus pauvres et avaient tendance à se déplacer. Celui de Maine était situé au centre et avait un plus grand nombre d'habitants qui entretenaient des relations plus intenses avec les évêques de Cetinje car il y avait deux monastères sur leur territoire (Stanjevici, Podmaine). Ceux de Drajići étaient le plus portés sur les armes, mais les habitants des deux autres communes étaient également enclins au pillage. Les conflits avaient surtout lieu avec les habitants de Pastrovici, Budva, Grbalja et du Monténégro. Les conflits étaient provoqués pour assurer le pâturage au bétail, surtout en période d'hiver, ainsi que pour poser les bornes de délimitation de la circonscription. En tant qu'éleveurs de bétail ils dépendaient du marché à Budva et Kotor, d'où ils rapportaient le sel et les céréales.

A l'époque des guerres turco-vénitiennes, ils se rangeaient du côté des Vénitiens, mais pour de courtes périodes (1571-2, 1646, 1684). La Vénétie, dont l'administration était très bureaucratisée, ne leur convenait pas, et les pillages auraient pu être moindres. Après la paix de Pozarevac (1718) ils font partie d'une façon durable de la République Vénitienne, mais ils continuent à se considérer comme faisant partie du Monténégro, de sorte que pendant quelques années ils devaient, en tant que sujets des Turcs, leur payer un tribut. L'évêque Danilo proposa de les soumettre aux Vénitiens afin que leur territoire puisse servir de refuge aux autres Monténégrins.

Академик Бранко ПАВИЋЕВИЋ*

ДРЖАВНЕ РЕФОРМЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1874.

Почетком седамдесетих година XIX стољећа књаз Никола предузима неколико подухвата да ојача централне органе земаљске власти, како би своју државу боље припремио за кризу чији су се први вјесници већ наслућивали.

Пошто је крајем шездесетих година извршио реформу државних финансија,¹ књаз Никола је нарочиту пажњу посветио организацији војске. Још 1870. издата је наредба о попису војних обвезника,² а сљедеће (1871) је објелодањена Уредба о установљавању војних звања и о формацијском устројству оружаног састава.³ Непосредно по доношењу Уредбе (у јануару 1871) именован је и командни састав по батаљонима.⁴

У овој реформској деценији црногорске државе, година 1872. има и посебан значај. Тада је донесена одлука да у земљу дође професор Новоросијског универзитета у Одеси Валтазар Божишић да приступи послу на изради грађанског законика.⁵ Сљедеће, 1873, Божишић је допутовао на Цетиње. Ту је одмах започео припремне радње за кодификацију. Тај је посао потрајао готово шест мјесеци и велики законописац га је на

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

¹ *Црногорски законици*, књ. I (1796-1878), Београд 1998, 218-223.

² *Педесет њодина на њресџолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 59.

³ Исто. Садржина ове Уредбе парафразирана је у наведеној јубиларној публикацији, али њен оригинал још није пронађен. Истина, Распоповић и ја, радећи на прикупљању законских текстова за наведени *Зборник*, пронашли смо концепт под насловом: "Извод из пројекта о реформи црногорске војске" за 1872 (244-247) и публиковали га заједно с текстом о "Устројству црногорске војске" о батаљонима (247-248).

⁴ Архив внешней политики России (АВПР), Главний архив (ГА), А-2, 1871, 737, прилог уз бр. 168.

⁵ *Црногорски законици*, књ. III.

крају изложио у значајном документу, названом - *Информативни одјел*.⁶

Дуги разговори вођени с Богишићем крајем 1873. о разним проблемима из области правног и државног живота вјероватно су утицали на књаза Николу да средином 1874. изврши реорганизацију Правитељствујушчег сената и именује нове сенаторе.⁷

Разговори књаза Николе с Валтазаром Богишићем вођени крајем 1873. на Цетињу убрзали су, свакако, неке радње о којима се у круговима блиским књазу почело говорити неколико година раније. Како се радило о врло озбиљним промјенама, књаз је читав подухват припремао у непосредном договору са званичним представником руске владе у Дубровнику. То потврђује један веома аналитичан извјештај руског генералног консула Александра Семјоновича Јонина, упућен средином јуна 1874. директору Азијатског департмана Министарства иностраних послова.⁸

Извјештавајући владу о значају предложених реформи, Јонин, као прво, истиче да је њихово битно обиљежје у томе што су извршене без повећавања чиновничког апарата, тако да каса сиромашне државице не мора да се оптерећује новим изванредним издацима. Друга битна одлика реформе састојала се у чињеници да су из надлежности Сената издвојени неки важни сектори државне администрације. Наиме, из дјелокруга Сената издвојени су: војни послови, унутрашња дјела и грађевинарство, спољни послови и просвјета и финансије. На челу ових сектора државне администрације именовани су начелници с рангом сенатора. Правитељствујушчи сенат је и даље задржао функцију врховне судске институције у земљи. Књаз није имао жељу да реформама било у чему ограничи своју неприкосновену власт; њему је и даље припадала законодавна иницијатива и право контроле цјелокупне дјелатности државних органа.⁹

На челу новоименованог Сената задржан је војвода Божо Петровић, књажев блиски рођак. Војвода је, иначе, био један од најумнијих Црногораца, човјек изванредне сталожности, одмјерене ријечи, познавалац народне психе, народног живота и обичаја. Касније, у току Вељег рата, стекао је углед храброг и даровитог команданта. За његово име су с разлогом везане многе славне побједи црногорске војске на Јужном фронту 1876-1877. године. За разлику од већине Петровића, војвода Божо је био човјек благе нарави, господственог и префињеног понашања. Народ га није без разлога спонтано назвао - "Господин Божо".

Остали шесторица сенатора наведени су у првом руском званичном извјештају овим редом:

1. *Сѣанко Радоњић*, бивши књажев ађутант;
2. *Бајо Бошковић*, бивши начелник Морачке нахије;
3. Сердар *Сѣанко Вукојић*, бивши начелник Бјелопавлићке нахије;

⁶ АВПР, ГА, 1874, 744, књаз Никола Стремоухову, 30. XII 1874/11. I 1875.

⁷ Исто, Јонин Стремоухову, Дубровник 4/16. VI 1874, 65.

⁸ Исто, 2277-2290.

⁹ Исто, 2278-2279.

4. Војвода *Марко Миљанов*, батаљонски командир из Куча;
5. Војвода *Машио Андров Ђуровић*, бивши начелник Црмничке нахије;

6. Војвода *Машио Врбица*.

Уз именовање новог Сената, донесена је и одлука да се свим сенаторима осигура стан на Цетињу, да њихово радно вријеме траје сваког дана до дванаест часова и да им се мјесечна примања повећају са 600 на 800 гулдена.

Овом реформском одлуком, Сенату је задржана врховна судска функција као најважнији вид дјелатности, а из његове непосредне надлежности су изузете неке значајне државне функције и стављене у дјело-круг тек установљених (књажевских) канцеларија. Тако су установљене:

1. ВОЈНА КАНЦЕЛАРИЈА, на челу с војводом Илијом Пламенцем. Истовремено је донесена и одлука да се начелнику Војне канцеларије одреди плата у висини сенаторске (800 гулдена);

2. КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ФИНАНСИЈЕ на челу с војводом Ђуром Церовићем. И њему је одређена плата у висини сенаторске припадљности;

3. КАНЦЕЛАРИЈА ЗА УНУТРАШЊЕ ПОСЛОВЕ и за грађевинарство на челу с војводом Машом Врбицом;

4. КАНЦЕЛАРИЈА ЗА СПОЉНЕ ПОСЛОВЕ на челу с војводом Станком Радоњићем.

Сваки од четворице шефова књажевских канцеларија имао је своје службене просторије и дјеловао је независно од Сената, али је био дужан да Сенату подноси редовне извјештаје и да га извјештава о свим значајним одлукама и пројектима. Такође је прихваћено рјешење да се сваке недеље одржавају административна засједања, на којима је требало да се расправља о општим питањима државне политике. На таквим засједањима руководиоци канцеларија имали су једнако право одлучивања као и сенатори. На сва важнија засједања позивани су и "почасни сенатори", тј. они који су то звање уживали раније, као и начелници главних црногорских нахија. Таквим засједањима је обавезно присуствовао и црногорски митрополит.¹⁰

Административна савјетовања су одржавана под непосредним руковођењем књаза Николе. У случају његове спријечености, таквим скуповима руководио је војвода Божо Петровић. На њима се могло расправљати и о жалбама на рад начелника нахија, капетана и војних командира, о смјењивању представника власти, именовању чиновника, о територијалним спорењима међу селима и племенима, као и о свим другим питањима која су излазила из оквира надлежности појединих канцеларија или надлежности нахијских начелника. У погледу учешћа у раду административних савјетовања формално је направљен изузетак са шефом Књажевске канцеларије за спољне послове. Он, наиме, није био дужан да учествује у раду сваке овакве сједнице, јер природа његова посла то није изискивала. Али, како је војвода Станко Радоњић имао и дужност

¹⁰ Исто, 2281.

да врши надзор школског система у земљи, без обзира на чињеницу да је за ту сврху постојао и специјални школски инспектор (Ковачевић, родом Далматинац). Радоњић је, по правилу, редовно присуствовао сједницама административног савјетовања.¹¹

Што се тиче црквене дјелатности, а посебно спорова из области породичног права, нарочито из сфере бракоразводних парница, донесена је одлука да се сав тај релативно сложени правни посао изузме из надлежности Сената и уступи тек основаној Конзисторији, под непосредном управом митрополита и цетињског протојереја Капе. Њима је дато право да на сва важнија засједања Црквеног суда могу позивати и друге заслужне свјештенике из Црне Горе.¹²

О овим реформама историчари досад нијесу писали, иако је њихов значај за државноправни развој Црне Горе то заслуживао. Уосталом, руска дипломатија, посебно заинтересована за државни развој Црне Горе, придавала је реформама посебан значај. Она је још од краја 1873. подстицала Александра Семјоновича Јонина, иначе доброг познаваоца прилика у Црној Гори, да књазу Николи пружи неопходну подршку и да га у непосредним контактима савјетује на начин како реформе да учини дјелотворнијим, да их народ прихвати као једини пут за унапређење друштвеног живота, правне свијести и реда у свим областима државне организације. Прихватајући оваква упутства из Петрограда, Јонин се својски заложиио да приједлози о реформама буду рационално конципирани и досљедно спроведени. Иако је био дипломатски представник државе којој је ауторитаризам власти био основно начело политике, Јонину је сметао књажев груби апсолутизам, па су му реформе наговјештавале могућност да се учини први, макар и незнатан, корак ка демократизацији једног система, који се, истина, одржавао благодарјећи самодржављу.¹³

Средином 1874. није се ни помишљало на то да се изврше било какве реформе локалних органа власти; сви начелници нахија и племенски капетани остали су непромијењени. Ипак, поводом њихове редовне дјелатности, истакнута је обавеза да редовито шаљу извјештаје књажевским канцеларијама, како би ове благовремено биле у току са свим радњама локалних органа власти. До тада су локални органи слали сличне извјештаје директно Сенату, па је централна земаљска установа власти била претрпавана предметима, посебно судске природе, што је код народа изазивало негодовање због спорости у рјешавању другостепених спорова. Ове године је донесена и одлука да мање судске спорове рјешавају локални судски органи, чиме је укинута пракса да сваки Црногорац има право да за најситнији спор тражи правду директно од Сената.¹⁴

И књаз и водеће старјешине око њега очекивали су да ће реформе знатно унаприједити државни ред и дисциплину у земљи. Колико су озбиљно прилазили овим подухватима види се и из чињенице да су дони-

¹¹ Исто, 2287.

¹² Исто, 2281.

¹³ Исто, 2284.

¹⁴ Исто.

јели одлуку да реформе ступе на снагу тек 8/20. IX 1874.¹⁵

Књаз Никола је знао да сигурно расуђује о историјским коријенима црногорског патријархалитета, његовој снази и виталности, и да са висине модерног резоновања одлучује о томе кад и како предузети праве радње да се из друштвеног бића земље одстране неке установе преживјелих и архаичних облика живота. Он је сматрао да реформе започете седамдесетих година морају бити извођене са крајњом опрезношћу, корак по корак. То је, можда, и био разлог који га је навео на закључак да је у реорганизацији локалних органа власти довољно ако се њиховим представницима тачно назначе мјесечне припадљености.¹⁶

Мада су неки инострани посматрачи већ приликом првог сусрета са црногорском стварношћу лако запажали чињеницу да сву власт у земљи има књаз Никола и да он тешка срца њи дијели било са ким, ипак је свакоме падало у очи да Црногорац, упркос таквом стању ствари, себе сматра слободним. А један од често истицаних елемената такве слободе било је и формално право сваког грађанина да може сваког момента затражити пријем код свог владара и пожалити му се на било коју одлуку земаљске власти. Прихватајући демагошки такву праксу, књаз ју је развио до неслућене мјере, изричући правду својим поданицима и у првом и у потоњем степену.¹⁷

Интересантно је да су и књаз Никола и његови руски савјетници сматрали 1874. да у Црној Гори још није сазрело вријеме за оснивање министарстава. Истина, двије књажевске канцеларије постојале су и прије објелодањивања ових реформи (Војна и Финансијска), а потреба за отварањем двије нове (за спољне послове и школски систем и канцеларије за унутрашње послове и грађевинарство) такође се наметала, те се посао реформи није могао даље одлагати.

Упореден са старим Сенатом, из времена "крутога поретка" за владавине књаза Данила, тј. из времена кад је жељезна рука војводе Мирка управљала читавим државним апаратом, сенатори су били добрим дијелом продужена рука земаљског владара; што је он желио - беспоговорно су испуњавали. Овом реформом из јуна 1874. хтјело се постићи још и то да се у избор представника у врховни земаљски орган унесе и један пресудан чинилац - умност кандидата. Књаз је то желио, а и руски савјетодавци су то од њега изискивали.¹⁸

Пошто је руска влада имала пуно повјерење у књажев избор предсједника Сената, Јонин није имао готово никакву потребу да о њему доставља податке за употпуњавање његовог портрета, као човјека и државника. Он то, такође, није учинио ни за начелника Књажевске канцеларије за војне послове - војводу Илију Пламенца. Знао је да царска влада о Пламенцу има сва неопходна и поуздана обавјештења. О портретима осталих изабраних личности доставио је понеки занимљив податак.

Знајући да ће избор војводе Маша Врбице изазвати највише подо-

¹⁵ Исто, 2282.

¹⁶ Исто, 2281-2282.

¹⁷ Исто, 2284.

¹⁸ Исто, 2283-2285.

зрења код царске дипломатије, Јонин је нагласио да овај новоизабрани сенатор, заиста, "ужива незавидну репутацију". Књаз је све то знао, али се на то није много освртао. Њему (књазу) је било највише стало до тога да је један тако предузимљив и сналажљив човјек у датом тренутку неопходан врховној земаљској власти, с тим да његово дјеловање буде подвргнуто строгој контроли. Како се даде закључити из руске дипломатске грађе, књаз је на себе преузео обавезу да прати Врбичину дјелатност.¹⁹

Најмлађи новоизабрани сенатор био је војвода Станко Радоњић. Он је, по оцјени руске дипломатије, био способан и спадао је у ред оних Црногораца којима је инострано школовање донијело користи. Представници царске владе су били 1874. против тога да се Радоњићу уз Канцеларију о спољним пословима стави у дужност и брига о основним школама. Постојао је приједлог да за то треба одредити посебну личност. Књаз за то није желио ни да чује. Он је образлагао своје становиште чињеницом да је Радоњић једна од најобразованијих личности у земљи и као таква једино и способна да се ауторитативно наметне претенциозним учитељима и просвјетним радницима.²⁰

Највеће изненађење за руску дипломатију представљао је избор војводе Марка Миљанова, командира из Куча, за сенатора. Својевремено, 1871, кад је војвода Марко Миљанов изабран за командира, у Петрограду се сматрало да је такав избор оправдан, да је он, добрим дијелом, одговарао расположењу самих Куча, навиклих да живе стално с прстом на обарачу.²¹ Руска дипломатија је такође подржала приједлог да се Марко Миљанов именује за црногорског заступника у Скадру 1872, убијеђена да ће кучки војвода ту дужност обављати далеко боље од смијењеног претходника.²² Али, избор Марка Миљанова на функцију сенатора руској дипломатији је изгледао у најбољем случају чудан, с обзиром на његов "оштар језик" и његову "смјелост". У Петрограду су се тада питали: да ли ће књаз Никола имати способности да укроти таквог човјека, бритке ријечи и великог угледа и утицаја у народу. Размишљајући о томе, одговорне личности у Азијатском департману су вјеровале да Марко Миљанов неће мијењати своје понашање на Цетињу, нити ће одступати од оних етичких норми које је био изградио "под планином Комом".²³

Занимљиви су и подаци које је руска дипломатија прикупила о новоизабраном сенатору Машу Андрову Ђуровићу. Како је већ истакнуто, у Јониновом извјештају Ђуровић је уживао не мању популарност од Марка Миљанова. Потицао је из старе угледне породице из Црмничке нахије. Двије године прије избора за сенатора обављао је дужност начелника нахије. За то вријеме се на његову јавну и државну дјелатност није чуо ни најмањи приговор. Занимљиво је такође да у току двогодишње

¹⁹ Исто, 2286-2287.

²⁰ Исто, 2287.

²¹ Исто, ГА, 739, 212, 213, 217 и 222 (13, 14, 20, 21. XI 1872).

²² Исто, 225, 27. XI/9. XII 1872, 2161-2163.

²³ Исто, ГА, 744, 2288.

судске дјелатности из Црмнице није у Сенат приспио ни један апелациони захтјев. Све је то приписивано у заслугу Машу Андрову Ђуровићу, његовој људској савјести и објективности. А кад је изабран за сенатора, допутовала је из Црмнице специјална делегација да моли књаза Николу да Ђуровића задржи у Црмници.²⁴

За сердара Станка Вукотића (брата од стрица војводе Петра Вукотића) и Баја Бошковића, у Азијатском департману је истакнута чињеница да су ова двојица начелника нахија (први Бјелопавлићке, а други Морачке) издржали сурову пробу на деликатној дужности, на којој је сваки дан требало водити бригу о одржавању мира на граници, заштити личних и државних интереса.

Чини ми се да саопштени подаци могу бити од интереса истраживачима политичке и државноправне историје Црне Горе уочи Велике источне кризе.

Branko PAVIĆEVIĆ

REFORMES D'ETAT AU MONTENEGRO EN 1874

R é s u m é

L'auteur montre l'importance des réformes dans la Principauté du Monténégro au début des années soixante-dix du XIXème siècle. Après les réformes accomplies dans le domaine des finances et de l'armée, le prince effectue, à la moitié de 1874, la réorganisation du sénat gouvernant et nomme de nouveaux sénateurs. Le sénat maintient les ingérences du pouvoir judiciaire suprême, et certaines fonctions directes d'état sont assurées dans le domaine d'activités de quatre bureaux établis pour les affaires suivantes : militaires, financières, intérieures et extérieures. La diplomatie russe est directement intégrée au travail du Sénat et des bureaux d'affaires. Sur la base des rapports des diplomates russes, l'auteur complète les portraits des personnalités qui sont entrées au Sénat et aux bureaux d'état.

²⁴ Исто, 2289.

Др Ђуро ТОШИЋ*

ПОРОДИЦА МИЛОРАДОВИЋ-СТЈЕПАНОВИЋ ИЗ ВЛАШКОГ РОДА ХРАБРЕНА

Судећи по садржају пословне књиге чувеног дубровачког трговца Џивана Припчиновића из средине 70-их година XV вијека, на подручју данашње столачке, љубињске и билећке општине живјели су следећи влашки родови и братства: Бурмази, Влаховићи, Банчићи, Годуни, Бољуни, Ненковци, Поцрње, Глеђевци, Примиловићи, Мириловићи, Предојевићи, Хоројевићи и Храбрени.¹ Тај простор је у првим турским пописима регистрован као нахија Доњи власи који се у доба босанске државне самосталности не среће под тим именом, иако је, имајући у виду организацију живота, био насељен власима још у вријеме херцегове власти, а можда и раније.² Најбројнији међу наведеним доњовлашким

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ Бурмази - Хисторијски архив Дубровника (ХАД): Privata 3b fol. 44, 7. V 1477; fol. 45, 25. VIII 1475; fol. 49, 21. V 1476; fol. 60, 20. V 1477; fol. 46, 5. V 1476; fol. 63, 25. VIII 1477; Влаховићи - ХАД: Privata 3b fol. 46, 5. V 1476; fol. 47-49, 17. V 1476; fol. 60, 25. V 1477, fol. 61, 1. VIII 1477; fol. 62, 15. VI 1476; fol. 63, 25. VII 1477; Банчићи - ХАД: Privata 3b fol. 49, 27. V 1476; fol. 61, 10. VI 1477; fol. 62, 10. VI 1477; Бољуни - ХАД: Privata 3b fol. 61, 21. VI 1476; Ненковци - ХАД: Privata 3b fol. 50, 27. V 1476; fol. 60, 24. V 1477; fol. 61, 1. VI 1477; Поцрње - ХАД: Privata 3b fol. 61, fol. 31. V 1477; fol. 63, 25. VII 1477; Глеђевци - ХАД: Privata 3b fol. 50, 27. V 1476; fol. 61, 1. VI 1477; fol. 62, 15. VI 1477; fol. 63, 25. VII 1477; Примиловићи - ХАД: Privata 3b fol. 60, 25. V 1476; fol. 61, 1. VI 1476; Предојевићи - ХАД: Privata 3b fol. 60, 31. V 1476; Хоројевићи - ХАД: Privata 3b fol. 60, 25. V 1477; Храбрени - ХАД: Privata 3b fol. 43, 26. V 1477; fol. 61, 27. VII 1477; fol. 63, 25. VI 1477. Упор: Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима према пословној књизи Дубровчанина Џивана Припчиновића (О херцеговачким влашким кайунима)*, ГЗМ, Н. С. Св. XI, Сарајево 1956, 29-39.

Овај занимљиви дубровачки извор добили смо у ксерокопијама на увид добротом и љубазношћу колегинице др Руже Ђук, на чему јој и овом приликом најтоплије захваљујемо.

² N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (Vlasi i uspostava timarskog sistema)*, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, 156.

Још у ратним догађајима 1430. године када су Дубровчани ратовали с босанским војводом Радосавом Павловићем око Конавала, поред Бобана, Пилатоваца, Кра-

родовима били су, са своја четири катуна, Бурмази, који су давали кнеза, док су најутицајнији, мада не тако бројни, са свега једним катуном, Храбрени регрутовали војводу за читаво подручје Доњих влаха. Као влашки старјешина ранга вишег од кнеза, војвода је "заповедао власима војницима скупине катуна (нахијске) и представљао групу катуна (нахију) пред вишим државним представницима", па му стога припада и једно од водећих мјеста међу челницима сточарских заједница на територији источне Херцеговине.³ Због тога је, управо, војводски род Храбрена и био предмет интересовања бројних истраживача (попут Нићифора Дучића, Владимира Ђоровића, Алојза Бенца, Војислава Божићевића, Димитрија Сергејевског, Богумила Храбака, Недима Филиповића, Марка Вега, Павла Васића и Љубинке Којић), који су се са историјског, књижевног, археолошког и културног становишта занимали за њихову прошлост, која је, и поред тога, остала у доброј мјери нерасвијетљена.⁴ Зато ћемо се, полазећи од резултата поменутих литературе и уз анализу досад некористићене и непознате изворне грађе, позабавити у овом раду приказивањем породице Милорадовић-Стјепановић која је неколико вијекова чинила окосницу најзначајнијег међу тринаест набројаних родова на подручју Доњих влаха.

И данас се један од шест заселака Доњег Храсна назива Рабренима, одакле је вјероватно потицао поменути род Храбрена.⁵ Они су -

сојевића и Плиска (доцније у Бобанима), помињу се и власи Бурмази, Мириловићи и Поцрње који су касније играли веома важну улогу у Доњим власима. К. Јиречек, *Власи и Моровласи у дубровачким сјоменицама (Власи и Моровласи)*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 197.

³ Б. Храбак, *Челници сточарских заједница у источној Херцеговини (Челници сточарских заједница)*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 160.

⁴ Н. Дучић, *Манасијир Жићомислић*, Књижевни радови, књ. I, Београд 1891, 54-73; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940; Исти, *Херцеговачки манасијери, Манасијир Жићомислић (Херцеговачки манасијери)*, Старинар III серија, том X-XI, Београд 1935-36, 3-36; А. Венац, *Radimlja*, Сарајево 1950; В. Божићевић, *Власијеска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини (Власијеска породица Милорадовића-Храбрених)*, ГЗМ, Н. С. Св. VII, Сарајево 1952, 139-160; D. Sergejevski, *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobim spomenicima (Slike pokojnika)*, GZM, N. S. Sv. VIII, Sarajevo 1953, 131-139; Б. Храбак, *Прилоз дајдовању херцеговачких сјећака (Прилоз дајдовању)*, ГЗМ, Н. С. Св. VIII, Сарајево 1953, 325-328, Исти, *О херцеговачким влашким катунима*, 29-39; Исти, *Разгрананање катуна и сиварање групе катуна односно њелемена у некадашњој Херцеговини (XIII-XV век) (Разгрананање катуна и сиварање групе катуна)*, Предмет и методи изучавања патријархалних заједница у Југославији, ЦАНУ, 3, Титоград 1981, 181-201; Исти, *Челници сточарских заједница*, 139-172; N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 127-221; M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlja kod Stoca (Kulturni karakter nekropole Radimlje)*, "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 307-335; P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini (O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje)*, "Srednjovjekovna Bosna i zapadna kultura", Zenica 1973, 245-266; Љ. Којић, *Манасијир Жићомислић*, Веселин Маслеша, Сарајево 1983.

⁵ Ј. Дедијер, *Херцеговина антропогеографске студије (Херцеговина)*, Сарајево

према казивању Н. Дучића - под каснијим именом Милорадовићи, имали своје дворе у Црнићима у Дубравама - гдје су сада Опијачи; неки огранци ове бројне породице становали су и на Тријебњу, као и у Житомислићу, док су им се добра налазила у Житомислићу, у Драчеву и у Свитави у Габели, крај Неретве, а припадала им је и планина Обрљен - више Зијемље - близу Мостара.⁶ Овако детаљно приказану и живописно осликану панораму распрострањености овог најзанимљивијег херцеговачког влашког рода покушаћемо провјерити кроз призму савремених, у првом реду турских и дубровачких писаних извора, пошто претходно утврдимо редослијед јављања оних његових чланова који су играли кључну улогу у организовању друштвеног и јавног живота на територији Доњих влаха у XV вијеку.

Али, прије тога да покушамо ријешити питање односа породичних назива Храбрена и Милорадовића, од којих је за посљедње Н. Дучић држао да су се појавили тек у XVII и XVIII вијеку - будући да таквог патронима није могао наћи раније,⁷ док је В. Ђоровић помињао само "неколико српских војвода, као Петра Стјепановића и Вукића Храбрена", не примјећујући уопште да се ради о двојници рођене браће.⁸ Истини за вољу, ствари су стајале знатно другачије: родоначелник породице Милорадовић - Милорад је живио већ у другој половини XIV, а не тек у XVII и XVIII вијеку (како то казује Н. Дучић),⁹ док су његови унуци "војвода Петар, други назив Храбрена, и брат му Вукић" (дакле припадници исте, а не двије различите породице како их приказује В. Ђоровић) били 1477. године старјешине заједничког џемата од 127 кућа и 16 неожењених влаха који су зимовали у мјестима Требањ, Храсно, Хвалишево, Гњирац (?), Пљешевац, Црнићи, Јасоча, Паштроковина (?), Коротуша и Дубрава, а љетовали у мјестима званим Височица и Туховија.¹⁰ Све то сасвим јасно показује да назив Храбрена представља име рода и катуна Храбрена, а ознака Милорадовић презиме једне, у овом случају катунарске и војводске, породице у оквиру истога рода, те стога родственичко име Храбрена, као шире, претходи ужем породичном имену Милорадовић.¹¹

Осим личног имена и приближног времена у коме је живио, за родоначелника породице Милорадовић у Храбренима могло би се претпоставити и то да је био старјешина влашког рода или какве скупине. О његовом сину Стјепану Милорадовићу, међутим, сачувана грађа пружа нешто више појединости и могућности да се његова дјелатност

1990, 278.

Не знамо откуда податак М. Веги (*Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 325) да се један заселак Горњег Храсна назива Храбренима.

⁶ Н. Дучић, *Манастир Житомислић*, 62, 65.

⁷ Исто, 60-61.

⁸ В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 602-603.

⁹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима*, 34 и М. Веги, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 330.

¹⁰ А. Алић, *Поименични popis sandžaka vilajeta Hercegovina (Poimenični popis)*, Сарајево 1985, 130-131.

¹¹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима*, 34.

деталније прати у првој половини XV вијека. Тако дубровачки извори биљеже владину жалбу босанском кнезу Петру Павловићу како је с прољећа 1416. његова војска - пред којом су били жупан Ђурађ и Стјепан Милорадовић - заједно са Турцима, опустошила предео око Сливна¹² и чувају успомену на катун Стјепана Милорадовића из 1438. године.¹³ В. Богићевић је исправно прихватио мишљење Ђура Даничића да је Стјепан Милорадовић човјек Петра Павловића,¹⁴ али је из сасвим јасне стилизације поменуте дубровачке жалбе брзоплето закључио да је и жупан Ђурађ био Милорадовић и на основу тога несмотрено уопштио да су Милорадовићи, као жупани, спадали "у ред босанског племства и имали истакнуту улогу у друштвеном животу свога времена".¹⁵ Истина, они су, али не у својству жупана, још прије успостављања турске власти постали властела, о чему свједоче баштине неких њихових истакнутијих чланова, о којима ће мало касније бити више ријечи.

О војсковођи и катунару Стјепану Милорадовићу, поред писаних вијести из Дубровачког архива, говоре и неки остаци материјалне културе сачувани на овом простору. Тако се у једној од најљепших средњевјековних херцеговачких некропола Радимљи налази надгробни споменик у облику саркофага са подножјем израђеним од истог комада камена као и саркофаг. На југозападној широј страни стећка представљен је штит, уоквирен линијама испуњеним косим цртицама, уз чији се горњи десни угао налази мало удубљење. Преко штита постављен је мач са балчаком који се завршава једном куглицом, а крсница, обично смјештена изнад штита, овдје је унутар њега. На обје половине штита уклесана су по два зракаста круга, од којих је десни горњи, нешто више смјештен од лијевог, а читава представа изведена техником урезивања.

Изнад овог штита усјечен је натпис у два реда који гласи:

"Асе лежи Стипанъ а чинио ка(ми) Миогостъ ковачъ".

На сјеверозападној ужој страни саркофага израђен је крст на троугаоном подножју и са сразмјерно ниско постављеном крсницом и крајње необично изведеном читавом стилизацијом.¹⁶

По мишљењу неких аутора, под овим стећком је морао лежати човјек који је био толико познат да ковачу није било потребно да урезује његово презиме, па стога поједини међу њима тврде да "нема готово никакве сумње да се натпис односи на војводу Стипана Милорадовића,

¹² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма (ССП) I/1*, Београд 1929, 530-531, бр. 550, 23. III 1416; 531, бр. 551, 23. III 1416.

¹³ Б. Храбак, *Разгранаване кайуна и сиварање зрује кайуна*, 188.

¹⁴ Б. Даничић, *Рјечник из књижевних стјарина српских*, књ. II, Београд 1864, 64.

¹⁵ В. Богићевић, *Власићевска породица Милорадовића-Храбрених*, 142. Све оно што Богићевић казује (на стр. 146) о гранама Храбрена у Зворнику и Бањалуци не треба прихватити "ново за готово", а његово реконструисање везе Добријевића и дубровачке породице Храбрих са Храбренима и поријекла ових посљедњих из зворничког краја, као и генеолошко повезивање Милорадовића преко Храбреновића са грофовима Охмучевић, представља школски примјер некритичности у нашој историографији - како је то примијетио још и Б. Храбак у своме раду: *О херцеговачким влашким кайунима*, 35, нап. 39.

¹⁶ А. Венас, *Radimlja*, 16-17, 39.

родоначелника Стјепановића-Храбрена"¹⁷. Но, ипак, Вегова аподиктичка тврдња да је тај војвода Стипан умро око 1470, најкасније 1477. године, мора отпасти, пошто се његово име не среће ни у једном од турских пописа из 1468/69. и 1475/77. године.

Колико год нисмо сигурни да поменути натпис на овом стећку припада Милорадовом сину Стјепану - тим прије што се његов штит увелико разликује од штита пронађеног на стећку сина му Радоја - толико смо увјерени да један други лапидарни споменик чува директну успомену на њега. У ствари, у дворишту старе православне цркве св. Петра и Павла у горњем дијелу села Ошанића, поред саме радимљске некрополе, на једној од двије камене столице уклесане у живу стијену стоји забиљежено: "А се сто воеводе Стипана Милорадовића а понови га воевода Петар, синь му". Натпис на каменој столици у Ошанићима говори да је ту, управо пред црквом - како је то био обичај у средњем вијеку - сједио и на неком, можда, црквеном збору судио својој дружини први, по имену познати, војвода Доњих влаха.¹⁸ Он је, вјероватно, носио војводску титулу и онда када је у прољеће 1416, заједно с агресивним сусједом жупаном Ђурђем, плијенио Дубровчане у Доњој Неретви око Сливна, да би је послје његове смрти наслиједио један од синова, војвода Петар, и у том својству обновио очеву судачку столицу на којој је сједио док је обављао преузету дужност.

О времену смрти Стјепановог "саборца" у сукобу против Дубровчана, жупана Ђурђа, који је неоспорно умро знатно прије њега, можемо нешто поближе рећи. И данас, наиме, у средњевјековној некрополи села Крушева стоји стећак са натписом који гласи: "А се лежи жупан Јурое коино пог(и)бе на почтен(и) служби за св(ога) г(оспо)д(ина). А побилиж(и) га кнез"¹⁹. Ако се упореди садржај натписа са поменутом дубровачком жалбом с прољећа 1416. о пљачки војске кнеза Петра Павловића - коју су предводили жупан Ђурађ и Стјепан Милорадовић - и оштрим Ђурђевим захтјевом Дубровчанима да му врате неке дугове док се буде налазио "на Храсну" (у непосредној близини села Крушева!), онда произилази да је Павловићев одани жупан наставио "почтену службу" у којој "пог(и)бе за св(ога) г(оспо)д(ина)", па га због тога кнез (свакако Петар Павловић!) "побилиж(и)" - постави му биљег. Како је поменути Павловић 1420. био сигурно мртав,²⁰ то значи да је и његовог војсковођу морала задесити иста судбина између 1416. и 1420. године, кад му је над мртвим тијелом и постављен биљег са цитираним натписом.

Катунар Храбрена и војвода читавих Доњих влаха Стјепан Милорадовић је имао тројицу синова: Петра, Радоја и Вукића. Средњи по год-

¹⁷ А. Венас, *Radimlja*, 40 и М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 324-325.

¹⁸ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine (Zbornik srednjovjekovnih natpisa)*, II, Sarajevo 1964, 13, br. 56. Упор. М. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (Novi i revidirani natpisi)*, GZM, N. S. Sv. XVII, Sarajevo 1962, 202-203 и Исти, *Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 329.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и наџиписи*, књ. 3, Београд 1984, 16, бр. 4823.

²⁰ Петар Павловић је погинуо 1420. у рату са Турцима. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе (Историја Босне)*, Београд 1964, 248.

инама био је, по свој прилици, Радоје, чији се стећак налази у поменутој некрополи Радимљи. То је, у ствари, надгробни споменик у облику високог сандука који добива форму зарубљене и обрнуте четворостране пирамиде смјештене на подножју израђеном од посебног камена. На ширим странама стећка уклесана су по четири аркадна ступа са округлим главицама и нишама у подножју, док је сјеверозападна ужа страна најљепше украшена. На њој се истиче маркантна мушка фигура, на чијој је глави луком испуњена цртицама означена коса, а очи представљају удубљења испод којих урезана црта означава прије бркове неголи нос, за коју Д. Сергејевски сматра да је управо Радојев лик.²¹ Десна рука фигуре је подигнута, са раширеним и несразмјерно великим прстима, од којих је између палца и кажипрста смјештен пластични круг са унутрашњим удубљењем који би могао бити знак војничког ранга породице којој је припадао покојник. У висини рамена лијеве руке којом се представљени лик подбочио урезан је лук са стрјелицом, који су несумњиво симбол његове војничке функције. Испод подлактице пресавијене лијеве руке приказан је четвртасти штит са нешто уздигнутим лијевим углом, те дијагоналном која га дијели с десна у лијево на два дијела и мачем од кога се види округла главица и врх оштрице. Под ногама фигуре усјечене су три нише окружене урезаном линијом.²² И, најзад, посебно својом грациозношћу, истиче се одијело са хоризонталним пругама, које представљају ширит или вез, и појасом који се, сходно бургундској моди која је владала у Европи XV вијека, налазио на своме природном мјесту. Исто тако, крој одијела, па чак и вертикални нагиби који падају од појаса наниже указују да је и на овом стећку дошао до пуног изражаја модни ауторитет далеке Бургундије.²³

Лијево од главе уклесане фигуре са југозападне и југоисточне стране споменика стоји у два реда записано:

"Сие лежи добри Радое син воеводе Стипана на свои баштини на Батногахъ.

Си билигъ постави на ме братъ мои воевода Петаръ".²⁴

Цитирани садржај натписа нуди много елемената за закључивање. Синтагму "добри Радое" Б. Храбак објашњава чињеницом да је покојник "умро сасвим млад - још за живог оца", у складу са вјеровањем у народу "да бог узима добре младиће и девојке са овог света".²⁵ Међутим, ако је Радојев отац војвода Стјепан био жив у моменту синовљеве смрти, било би мало необично да му "билигъ постави" брат војвода Петар, а не отац као што је то био обичај у оно вријеме. Требало би размислити и о томе да ли атрибут "добри" схватити у складу с поменутиим народним вјеровањем, или можда у духу доброг јунака Радохне који је сахрањен испод стећка у љубинском селу Миљановићима,²⁶ у прилог чему као да

²¹ D. Sergejevski, *Slike pokojnika*, 131-132.

²² A. Benac, *Radimlja*, 9, 31, 32.

²³ P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovekovne nošnje*, 250.

²⁴ A. Benac, *Radimlja*, 9, 39.

²⁵ Б. Храбак, *Прилоз дајвовању*, 326.

²⁶ Š. Bešlagić, *Stećci katološko-topografski pregled* (Stećci), Sarajevo 1971, 380.

говори и лик узорног ратника уклесан на Радојевом надгробном споменику. Што се тиче времена смрти "доброг Радоја", у његовом утврђивању биће нам од велике помоћи турски пописи из 1468/69. и 1475/77. године. По сумарном босанском дефтеру из 1468/69. године војвода Петар је, заједно са братом Радојем, уживао тимар од пет села који им је доносио ренту од 2.585 акчи и због тога су јахали у рат као лаки оклопници (*sebelü*). Браћа су посједовала овај тимар до 18. децембра 1475. године, када им је одузет и придодат тимару Вукића Владиваша, оца царског чохадара (коморника), који је Вукић уживао у нахији Загорје.²⁷ Ово није пуко ређање података, већ доказ да је Радоје са нашег стећка био жив још и крајем 1475. године. Међутим, у поименичном херцеговачком попису из 1477. не срећемо га више међу живима, пошто се, умјесто њега, уз име најстаријег Стјепановог сина - војводе Петра - јавља трећи од браће, по имену Вукић.²⁸ То значи да је у времену од краја 1475. до средине децембра 1477. године (када је завршен поименични попис Херцеговачког санџака) морао умријети, или, можда, погинути "добри Радое син воеводе Стипана" који и сада почива "на својој баштини на Батногах". Батноге се и данас називају земљиште од ошанићке цркве св. Петра и Павла до потока Радимље, гдје се налази поменута некропола са стећцима.²⁹ Да су синови војводе Стјепана Милорадовића из рода Храбрена заиста имали стару баштину у Батногама потврђује мулк виноград и баштина које је по влашком обичају уживао Петар војвода, као у мулк виноград и баштина које је, такође по влашком обичају, посједовао најмлађи брат Вукић.³⁰ Истина, село Батноге овдје је забиљежено као подручно Благају, а не Дабру, али да се радило о истом селу показује чињеница да је и код Петра војводе и код Вукића наглашено да је улазило у бивши тимар Вукића, сина Влађа.³¹ Идући трагом имена бившег посједника тимара, у чији је састав улазило село Батноге, пронашли смо међу споменицима радимљске некрополе један стећак који је припадао његовом оцу Влађу. То је, у ствари, споменик у облику саркофага са оштећеним ћошком на сјевероисточној страни на којој је техником урезивања представљен штит са мачем, чији је обод означен плетеним ужетом, а унутрашњост попуњена са четири зракаста круга обичног распореда. Од мача се види крстасти балчак, са округлом

Сличан примјер пружа и натпис у Љусићима код Улога, у коме се помиње "добри Прибислав" - у смислу јунака - који је погинуо за бана Твртка. М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, III, Sarajevo 1964, 48 br. 182.

²⁷ А. Алић, *Sumarni popis Bosne iz 1468/69. godine (Sumarni popis Bosne)* - у рукопису, стр. 328-329.

Рукопис босанског сумарног пописа добили смо на коришћење од академика Симе Ђирковића, чим нас је, као и безброј пута досад, задужио својом несебичном љубазношћу.

²⁸ А. Алић, *Poimенични popis*, 130.

²⁹ М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 325.

³⁰ А. Алић, *Poimенични popis*, 265, 464-465.

Напоменимо и то да је Н. Филиповић (*Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 153, 167, 179) погрешно транскрибовао назив села Батноге као Јатноге, које се нигдје данас не помиње под тим именом, већ само као Батноге.

³¹ А. Алић, *Poimенични popis*, 265, 464.

главицом и кругом изнутра, изнад и врх оштрице испод штита. Поврх ликовне представе штита са мачем стоји, са лијеве стране мало окрњен, натпис који гласи:

(Се леж)и и Влачъ Влаховичъ (а сиче ка)ми Ратко Брати-во(н)ичъ.³²

Овај стећак са сличним амблемима на штитовима неких чланова породице Милорадовић-Стјепановић навео је М. Вега на закључак о блиском сродству Влађа Влаховића са катунарима Храбрена и војводама Доњих влаха, у чијој је служби умро послије 1490, а можда и након смрти војводе Радосава Храбрена иза 1500. године.³³ Од свега тога не би се могло прихватити једино вријеме Влађеве смрти, пошто га већ 1477. - када се његов син Вукић јавља као ражаловани тимарник - није било више међу живима.

Својим специфичним изгледом, егзотичним мотивима декоративне израде и заводљивим натписом на себи, претходни стећак "доброг Радоја" је, како изгледа, већ одавно привлачио пажњу људи различитог занимања. Остаје за жаљење што га је, по свој прилици, најраније посетио неки радозналац који се за садржај гроба није интересовао из научних, него из неких других побуда. Очито незадовољан тиме што није нашао тражено, овај бескруполозни "копач блага" је оставио иза себе у општем нeredу све испод подизаног стећка, тако да је научна екипа Земаљског музеја у Сарајеву 1950. могла само да констатује, на жалост не једино, недјело неког несавесног човјека учињено према овом разговорљивом свједуку историје.³⁴

Послије смрти војводе Стјепана Милорадовића наслиједио га је најстарији син Петар. Тешко је одговорити на питање откад је он тачно почео да обавља функцију војводе Доњих влаха и представља ову влашку групацију пред органима државне власти у Босни. У литератури, додуше, стоји забиљежено да је од 1473. до 1486. године вршио дужност катунара влашког рода Храбрена и војводе цјелокупне нахије Доњих влаха.³⁵ Међутим, данас је могуће на основу турске грађе прву границу Петровог војводства помјерити за неколико година унапријед. У сумарном босанском дефтеру из 1468/69. помиње се "тимар војводе Петра, старјешине влаха Хумске и његовог брата Радоја"³⁶, а у поименичном херцеговачком дефтеру из 1475/7. године "џемат Петра војводе - другим именом Храбрена и (другог му) брата Вукића", уз напомену да је поменути Петар тимарник.³⁷ Додајмо овим турским вијестима и обавјештење из пословне књиге Цивана Припчиновића која средином 1477. помиње "Петра Стипановића војводу Доњих влаха" (Petar Stipanovich vojvoda de Dogni Vlaxi).³⁸ Мада у коришћеним изворима не налазимо потврду за то,

³² А. Benac, *Radimlja*, 22, 39.

³³ М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, 324.

³⁴ А. Benac, *Radimlja*, 42.

³⁵ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима*, 35.

³⁶ А. Aličić, *Sumarni popis*, 328.

³⁷ А. Aličić, *Poimenični popis*, 130.

³⁸ ХАД: Privata 3b fol. 43, 26. V 1477.

више је него вјероватно да је Петар и прије успостављања турске власти (1465) носио катунарску и војводску титулу коју је преузео директно од оца. Занимљиво је да се мало касније, уз њега, почиње да среће брат му Вукић Храбрена (а не Стјепановић!), такође са титулом војводе иако није обављао функцију никаквог војводе, него је у најбољу руку послјије братовљеве смрти (1488) могао бити само катунар Храбрена.³⁹

Вратимо се сада обећаној реконструкцији земљишног грунта, који су временом стекли Петар војвода и браћа му Радоје и Вукић - састављеног дијелом од њихових старих имања, која су од раније уживали као баштине, а дијелом од нових посједа добијених од Турака. Поред поменутих винограда и баштина у селу Батоногама, Петар је имао и у празном дијелу села Свитаве у подручју Дабра - коју треба, дакле, разликовати од мезре Свитаве на подручју Почитеља - мулк виноград и баштину, а млађи му брат Вукић само баштину, које су од раније посједовали по влашком обичају.⁴⁰ Све то говори да су браћа Стјепановићи задржали свој старо имање и земље и након тога што је Петар војвода изгубио поменути тимар - састављен од пет села: Сељани, Берковићи, Батоноге, Свитава и Житомислић - у корист Владиваша, оца царског чохадара, крајем 1475. године.⁴¹ Одговор на питање због чега су ова двојица угледних старјешина из влашког рода Храбрена изгубили свој тимар и да ли је тај губитак можда стајао у некој вези са кризом око Попова и Требиња, која је временски коинцидирала управо са њим, мораће сачекати неко боље вријеме, а можда и неког инвентивнијег истраживача. Но, било како било, њихово држање није добило флагрантне форме отпора и непријатељства. У противном, не би се Петар војвода помињао у дефтеру из 1477. као тимарник, нити би добио уносни закуп лађа од Почитеља до мора и, заједно са братом Вукићем, задржао крупан чифтлук на који је плаћао ушурну ренту од 400 акчи.⁴² Вјероватно се овдје ради о чињеници да су Милорадовићи-Стјепановићи у раније вријеме имали своје посједе у предјелима гдје се налазио њихов поменути тимар, на шта указују два села овог тимара - Свитава и Житомислић - којима треба додати и локалитет Војводина у данашњем селу Попрате - прозван тако по војводама из ове породице - и поменути чифтлук у мјесту Тријебањ које је подручно нахији Благај.⁴³ Из свега досад изложеног јасно произилази да су они са својим посједом стеченим још у предосманско вријеме изборили статус домаће властеле која је у турско доба настојала да наслијеђени посјед под видом тимара задржи у својим рукама. У складу са традиционалним ставом према старим посједницима, Турци су сузбијали и тежњу Стјепанових синова да одрже своје бивше баштине,

³⁹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким катунима*, 35.

⁴⁰ А. Аличић, *Поименични попис*, 265, 465.

⁴¹ А. Аличић, *Sumarni popis*, 329.

⁴² А. Аличић, *Поименични попис*, 130, 362. Упор. Н. Филиповић, *Власи и успостава тимарског система*, 154, 167.

⁴³ Н. Филиповић, *Власи и успостава тимарског система*, 154. О називу и убикацији локалитета Војводина у селу Попратима опширније види: М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 326.

тима што су поменути тимар путем ротације уступили новом спахији Владивашу. Али, речени Петров и Вукићев чифтлук у селу Тријебањ, с друге стране, свједочи да су Турци знали, ако су им то налагали интереси и значај дате личности, правити компромисе са бившим баштиницима којима су у облику чифтлука остављали дио њихових посједа. И даља историја породице Милорадовић-Стјепановић показује да су неки њени агилнији чланови устрајавали у борби за очување бројних посједа разасутих на подручју простране нахије Благај.

Већ 1488. војводе Петра Храбрена (поменутог посљедњи пут с том титулом у мају 1486) није више било међу живима, пошто се 22. маја те године у одлукама дубровачког Сената среће неки Јонус као војвода Доњих влаха, с којим почиње серија Турака или конвертита који ће се у наредним годинама смјењивати на томе дотад у роду Храбрена наслеђиваном положају.⁴⁴ Послије Петрове смрти, најзначајнији међу Храбренима постао је брат му Вукић, са војводском титулом, коју је носио још за живог брата, иако није могао, као што смо већ видјели, обављати дужности веће од функције влашког катунара ни онда када је био у највећем успону друштвене моћи. Да титула војводе с којом се посљедњи пут помиње 1496. Вукић није одговарала функцији војводе коју је до смрти обављао Петар, показује и то што се војводско звање код Вукића налазило испред властитог имена (војвода Вукић), а код Петра иза властитог имена (Петар војвода).⁴⁵

Да је смрт у посљедње вријеме често куцала на врата ове највиђеније доњовлашке породице свједочи и то што је послије "доброг Радоја", а прије Петра војводе, још један њен члан отишао на пут без повратка. На тај немилу догађај и данас подсећа у радимљској некрополи смјештени надгробни споменик у облику малог саркофага са подножјем, израђен од једног комада камена који је пребијен и дјелимично оштећен у предјелу кровне конструкције. На ширим побочним странама стећка удубљена су по четири аркадна ступа са округлим главицама између којих су постављени троугаони испусти, а испод аркадних ступова урезане нише, од којих свака стоји између два ступа. И са југоисточне уже стране су два таква аркадна ступа са по једном нишом испод себе, а са југозападне такође уже стране представљена мушка фигура са потпуно уоквиреном главом (капа? или кацига?), лицем назначеним једним урезаним квадратом, уздигнутом десном и у лакту пресавијеном и подбоченом лијевог руком и урезаним дуплим ћирилским словом В испод сваке руке.⁴⁶

И, најзад, на југозападној страни крова стоји у три реда усјечен натпис сљедеће садржине:

"Азь рабъ б(о)жи Радое Вуковић синоваць воев(о)де Петра".⁴⁷

Саме димензије саркофага (дужина 77 cm, ширина 36 cm, висина 76

⁴⁴ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 35-36 и С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку (Хумска земља)*, Београд 1996, 175.

⁴⁵ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 35.

⁴⁶ А. Венас, *Radimlja*, 8.

⁴⁷ Исто, 9, 39.

cm) и висина уклесане фигуре (55 cm), као и чињеница да изнад њене дигнуте десне руке нема пластичног круга нити у нивоу рамена лијеве руке постављеног лука са стрјелицом - какве фигуралне представе срећемо на стећку "доброг Радоја" и неким другим стећцима ове некрополе - показују да је овог малишана претекла смрт прије него што је успио да направи било какву војничку каријеру.⁴⁸ Па да видимо онда колико је година могао имати у моменту када је умро. Како су, у складу с оновременим обичајима, новорођеној дјечи давана имена умрлих чланова породице, то је и овај дјечарац са стећка морао бити рођен послје смрти очевог брата и свога стрица Радоја - чије је име носио - који се, као што смо то већ напријед рекли, преселио на онај свијет у времену од краја 1475. до краја 1477. године. Посљедњи дио епитафа показује да је покојник био "синовац воев(о)де Петра", што значи да му је други и једини преостали стриц, доњовлашки војвода Петар, био жив када је несрећни јуноша умро. То се морало десити прије маја 1488, пошто тада ни Петра није било више међу живима. У најкраћем, ако је рођен непосредно послје смрти првог стрица и имењака Радоја (почетком 1476), а умро пред сам крај живота другог стрица Петра (почетком 1488), мали Радоје Вуковић - неоспорно син јединог преосталог брата Вукића - могао је имати највише дванаест година када га је смрт задесила, што се савршено поклапа и са визуелно израженом представом његове младости на поментуома стећку. Можда ће од свега остати најспорније то што је поред живог дјечаковог оца - који би по логици ствари требало највише да се стара о подизању синовљевог споменика - на стећку забиљежено само патронимичко презиме Вуковић и далеко снажније истакнута чињеница да је покојник био "синовац воев(о)де Петра" неголи син Радоја.⁴⁹ Али, то ни у ком случају не значи да се ствари у овој истакнутој породици нису и даље одвијале неким својим, једино њеним члановима знаним, токовима.

Иако ојађен губитком двојице браће, и нарочито малољетног сина, Вукић Храбрен је наставио породичну традицију, али, изгледа, са нешто мање угледа него што га је уживао најутицајнији међу њима Петар војвода. Но, и поред тога, његов влашки род није изгубио морално-политички кредит код Републике св. Влаха, о чему свједоче и чести дарови намјењивани појединим његовим члановима.⁵⁰ Вукић се помиње посљедњи пут у изворима 1496, што не значи да није живио и коју годину дуже. Већ почетком 1501. године на њега се чува само посредно успомена, захваљујући дубровачкој одлуци о поклону "синовцу војводе Вукића из Доњих влаха" (пероті воеводе Vochichi de Dogni Vlassi) који је даровао граду осам шкопаца, пет јуница и једну кошуту.⁵¹ Иако дубровачки изво-

⁴⁸ Исто, 9, 31, 32.

⁴⁹ Б. Храбак, *Прилоз дајвовању*, 325-326.

Наравно да не стоји опаска М. Вега (*Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 324) да се по овом натпису "даде закључити да је Радојев отац Вук био стриц војводе Петра Милорадовића", пошто се не ради ни о каквом стрицу Вуку већ о рођеном Петровом брату Вукићу.

⁵⁰ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 35.

⁵¹ Исто, 36.

ри не говоре ништа одређено ко је био "синовац војводе Вукића", генеолошка ситуација реконструисана на основу стећака породице Милорадовић-Стјепановић биће нам од велике помоћи. Вукићев брат Радоје, који је умро од краја 1475. до поткрај 1477. године, није оставио никаквог потомства иза себе. О томе, поред осталог, свједочи и чињеница да се на његовом споменику не налази ниједна мања људска фигура, какве се виде уклесане под руком веће фигуре на другим стећцима ове некрополе и, по мишљењу стручњака, представљају насљеднике сахрањених покојника.⁵² Из тога произлази да је поменути "синовац војводе Вукића" могао бити само син његовог другог брата, Петра војводе, коме, без сумње, одговара Вукац Петровић, чије се име помиње такође на једном од радимљских стећака.⁵³ Да је то заиста тако, потврђује и његово патронимичко презиме Петровић - изведено од очевог личног имена Петар - као што је и презиме Вукчевог рођака Радоја Вуковића изведено од очевог личног имена Вукић. То показује да се већ у генерацији Степанових унука - Вукца Петровића и Радоја Вуковића - почиње да губи опште породично презиме Стјепановић, умјесто кога постепено преовлађују патронимичка презимена Петровић и Вуковић, што увелико отежава истраживачу започето праћење генеолошке нити ове значајне породице унутар влашког рода Храбрена.

Због тога се ни будући чланови овог рода не могу довести у чврсту међусобну везу, нити се може утврдити тачан степен њиховог сродства са већ приказаним припадницима породице Милорадовић-Стјепановић. Тако се за неког Ђурђа зна једино да је био "рођак војводе Вукића" (*consanguineo vojvode Vuchichi*)⁵⁴, док се за војводу Радосава Храбрена - чије је тијело сахрањено испод једне од двије плоче смјештене у православној цркви св. Петра и Павла у Ошанићима - може рећи толико да је, попут Вукића, био само војвода по титули.⁵⁵

Сљедећу генерацију Храбрена - према народној традицији - чинили су браћа: спахија Милисав - обновитељ житомишлићког манастира 1563 - војвода Радоје - ктитор цркве у Тријебњу 1534 - и Љубисав који је наводно саградио православну цркву св. Петра и Павла у Ошанићима на узвишици са сјеверне стране Стоца.⁵⁶ Народна традиција обично прича једно, а историјски извори нуде нешто друго. На основу тих извора, још је старија историографија утврдила да је спахија Милисав живио тек почетком XVII вијека, од када потиче и његов чувени портрет (са црквом у Житомишлићу) који по ношњи неодољиво подсећа на портрет златара Јована Хочанина у манастиру св. Тројице у Пљевљима, што ука-

⁵² А. Венац, *Radimlja*, 6, 8, 12, 34.

⁵³ М. Вега, *Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 324.

⁵⁴ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима*, 35.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најписи*, књ. 1, бр. 397. Упор. Б. Храбак, *О херцеговачким влашким каџунима*, 36; В. Божићевић, *Власићевска породица Милорадовића-Храбрених*, 147, 153 и В. Нилевић, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije (Srpska pravoslavna crkva u BiH)*, Sarajevo 1990, 168.

⁵⁶ Н. Дучић, *Манастир Житомишлић*, 62.

зује да је вјековна веза са српским крајевима очувала и овдје континуитет у одијевању.⁵⁷ То далеко позније Милисављево јављање у писаним и ликовним изворима искључује могућност да је био брат поменутог војводе Радоја - обновитеља, а не ктитора цркве св. Николе у Тријебњу - наведеног у чувеном *Поменику* чланова рода Храбрена који је пронађен у манастиру Житомислићу.⁵⁸ Радојеву дјелатност и петнаестак година раније биљежи одобрење дубровачке владе да, уз уобичајену царину, може извести из града 17 лаката каризеја. Будући да се у овој прилици назив војвода везује за помен Доњих влаха и слиједи иза имена (Radoe, voevoda de Dogni Vlasi)⁵⁹ - као некада у случају "Петра Стипановића војводе Доњих влаха" - произлази да је поменути Радоје обављао неко вријеме војводску дужност, иако за април 1521. постоји запис о Турчину Мустафи као доњовлашком војводи.⁶⁰

Послије титуларног војводе Радосава (1505) и Радоја, стварног "војводе Доњих влаха" (1521. и 1534), припадници рода Храбрена се, нарочито од краја XVI вијека, срећу у изворима као спахије. Због све снажнијег притиска Турака, њихове породице су почеле да се иселјавају из старог краја у Русију, а они који су остали у Житомислићу узимају заједничко презиме Љољића и Кузмана, или примају ислам, гдје и данас живе у столачким Дубравама под именом Опијача. На присуство породице Милорадовића-Стјепановића у овим крајевима дуго су подсјећали манастири и цркве у Житомислићу, Ошанићима, Тријебњу и Клепцима за које се држало да су задужбине појединих чланова, иако не највећег, а оно најзначајнијег влашког рода Храбрена на подручју Доњих влаха који су им остављали бројна завјештања у посједима.⁶¹

⁵⁷ В. Божићевећ, *Власијевска породица Милорадовића-Храбрених*, 153; Љ. Којић, *Манасијир Житомислић*, 23-24 и Р. Васић, *О неким видовима средњовековне ношње*, 253-254.

⁵⁸ В. Ђоровић, *Манасијир Житомислић*, 18.

О *Поменику* као релевантном извору за историју манастира Житомислића и извјесним нејасноћама у његовом садржају, уз корисан преглед раније литературе, види опширније: Љ. Којић, *Манасијир Житомислић*, 23-24.

⁵⁹ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 37 и М. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlja*, 329-330.

⁶⁰ Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, 36, 37.

⁶¹ Н. Дучић, *Манасијир Житомислић*, 61, 63, 64; В. Божићевећ, *Власијевска породица Милорадовића-Храбрених*, 157-159 и Љ. Којић, *Манасијир Житомислић*, 23-25.

Djuro TOŠIĆ

*LA FAMILLE MILORADOVIC – STJEPANOVIC
DE LA LIGNEE VALAQUE DES HRABRENA*

R é s u m é

Sur la base d'inscriptions sur les monuments funéraires de l'une des plus belles nécropoles médiévales hercégoviennes de Radmilje, puis de l'inventaire nominatif hercégovien datant de 1475-77, des livres de comptes d'un commerçant renommé de Dubrovnik, Dzivan Pripčinovic de la moitié des années soixante-dix du XVème siècle, ainsi que d'autres matériaux de source provenant de Dubrovnik, nous sommes en mesure de présenter l'évolution historique de la famille Miloradovic-Stjepanovic qui, pendant plusieurs siècles, a été le pivot le plus important parmi la dizaine de lignées vivant sur le territoire « Donjih vlaha » (aujourd'hui région des communes de Stolacka, Ljubinska et Bilecka). Plus précisément, nous avons suivi en continuité sa généalogie, en commençant par le chef de lignée de la famille, Milorad (deuxième moitié du XIVème siècle), de son fils le voïvoda Stjepan (première moitié du XVème siècle), les fils de Stjepan : Petar, voïvoda de l'ensemble des Donjih Vlaha, « le bon Radoje » et Vukic (dans le dernier quart du XVème siècle), jusqu'aux petits-enfants : Radoje Vukovic (fils de Vukic) et Vukac Petrovic (fils de Petar), dont ce dernier est mentionné au début du XVIème siècle. Cependant, pour les autres, les membres les plus jeunes de la lignée valaque des Hrabrena – tel un certain Djurdja « cousin du voïvoda Vukic » (consanguineo voyvoda Vuchichi), voïvoda Radosav Hrabrena (1505), voïvoda Radoje (1521 et 1534), Ljubisav et Milisav (début du XVIIème siècle) – on ne peut établir des liens fermes, pas plus qu'on ne peut établir le degré exact de leur parenté avec les membres de la famille Miloradovic – Stjepanovic ci-dessus mentionnés, dont la présence dans ces régions est aujourd'hui rappelée par les monastères et les églises à Žitomislac, Osanici, Trijebnju et Klepci qui furent les fondations de piété de quelques uns de ces illustres Hrabrena.

Мр Мирослав ПЕРИШИЋ*

ГРАД И ГРАЂАНИН У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Абстракт: Рад методолошког карактера заснован на истраживачком искуству проучавања развоја града, грађанске културе и грађанства у Србији крајем 19. века

У досадашњим не нарочито бројним радовима на тему града и развоја грађанског живота у Србији, било да је реч о разматрањима општијег карактера или о радовима из локалне историје, запажано је углавном оно што је оком истраживача највидљивије. Наглашаван је значај града као средине која обједињава више важних функција, истицано је да је реч о административним, трговачким, занатским, политичким, просветним центрима, о средиштима друштвених и интелектуалних кретања, о местима организованог живота у којима су уочљиве различите и бројне друштвене групације, анализиран је пораст броја становника, праћен развој школства, писано је о дародавцима, политичким људима, просветним мисионарима, успешним трговцима. Упркос бројности истражених података, некада прецизно и педантно систематизованих у виду хроника и монографија појединих градских насеља насталих у већем броју напором истраживача из ширег круга историчара, они не могу у потпуности да задовоље стручну радозналост на коју подстиче бављење градом као темом друштвене историје. О томе сведочи макар и најопштији поглед на иначе у оскудном броју до сада објављене радове на тему града у Србији крајем 19. и почетком 20. века. Увид у домаћу литературу открива да се историографија о граду углавном кретала у два круга из којих ни интерпретативно ни концепцијски није успела да направи значајнији искорак. У једном кругу налазе се радови општијег карактера у којима су средишње теме привредни живот, политичке прилике и развој просвете на нивоу Србије. Истом кругу али са пуно више ауторске инвентивности припадају и радови настали с амбицијом да у дугим потезима

* Аутор је асистент у Институту за новију историју Србије, Београд.

дају општу слику развоја градова или развоја друштва у Србији.¹ У другом кругу налазе се монографије градова које на једној страни завређују пажњу својим обимом и завидним нивоом истражености, али, на другој страни, запажа се низак ниво теоријског знања и одсуство истраживачке креативности аутора, због чега су такви радови идентичних, релативно скромних домета у методолошком погледу. Читалац ће сасвим ретко у тим радовима осетити нешто од неопходне животности коју историчар, уколико има талента, уграђује у свој текст када жели да приближи проучавано време, а њихову историографску вредност знатно умањује недо-вољно праћење, иначе истраживачки тешко ухватљивих, сложених процеса друштвених промена. Понајвише недостају, што је са становишта проучавања развоја друштва у Србији најнеопходније, анализе разлика битних за сагледавање особености, регионалних економских, културних, друштвених, језичких, менталитетских и других неуједначености карактеристичних за српско друштво друге половине 19. века. Градом или појединим сегментима грађанске културе, свако из свог угла, можда не у толиком броју као историчари, бавили су се и аутори других струка - етнологзи, историчари уметности, социолози, демографи, а има примера и књижевноисторијских огледа каква је на пример књига Љубомира Симовића "Ужице са Вранама", у којој је на оригиналан, читалачки занимљив, али за историчара мало користан начин, аутор "прошетао" кроз историју града одабраног за тему књиге.

Тема "Град и грађанин у Србији крајем 19. века" као идеја појавила се током истраживања на једној ужој теми, и то најпре у форми која сугерише да је реч о два посебним темама - једној *град* и другој *грађанин*. Ипак, и у једном и у другом случају није могуће строго издвојити само једну појаву као искључиви предмет истраживања и посматрати је независно од друге; нити се може сагледати историјско присуство града у одређеном раздобљу изоловано од људи који у њему живе, а посебно од носилаца грађанске културе, нити се може изучавати живот градског човека и развој грађанства а да се при том нема у виду све оно што сачињава, карактерише и пресудно одређује средину у којој појединац живи, почев од онога што спада у културу живљења до свега осталог по чему се градска средина разликује од сеоске, с посебном важношћу укључујући испитивање духовних прилика као једног од основних обележја проучаваног времена. Истраживачко искуство говори да је реч о теми и подтеми без обзира на то која је појава средишњи предмет изучавања.

У најопштијем смислу, истраживања с амбицијом да се град у Србији друге половине 19. века проучи и осмотри из другачијег угла него што је то до сада чињено у домаћој историографији могућа су у најмање два правца. Један одводи ка свему ономе што је слика унутрашњег живота града, други омогућава поглед са одстојања, односно поглед на

¹ То су, пре свих, радови Р. Самарџића *О градској цивилизацији на Балкану од 15. до 19. века* у књизи *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 79-91, и М. Екмечића *Развој друштва у Србији 1850-1914.* у књизи *Сиварање Јужославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 59-83.

појединачно али не отргнуто из општег већ садржано у општем што доприноси добијању одговора на питање колико град у унутрашњости зрачи у целини српског друштва и учествује у процесу друштвених промена којима је Србија све више била подложна. Први истраживачки правац отвара читав комплекс питања каква су: школа, гимназија, суд, болница, црква и омогућава да се путем докумената прошета градским сокацима и улицама, чаршијом и пазариштем, да се уђе у кафане, бакалске и берберске радње, мајсторске радионице, да се зађе у приватне куће, баци поглед на породицу и породични живот, културу становања, одевања и исхране, да се проникне у колективни, донекле и појединачни начин мишљења, форме понашања, и да се у посматрању судара моралних назора средине и индивидуалног изгради потпунија слика вароши и стекну знања о преовлађујућем нивоу свести становника. Недовољна истраженост града као једне од заборављених тема српске историографије условљена је широко, веома разуђеном и отуда тешко савладивом изворном основом. Осим грађе у свим фондовима Архива Србије, незаобилазна је веома богата и само делимично истражена грађа локалних архива, међу којом по обиму и вредности највећу пажњу истраживача завређују фондови општина и судова. Први садрже грађу различитог порекла: расписе, наредбе, постављења, пореске обавезе, лицитације, казне, забране, спорове, крађе, болничке трошкове, масе, убаштињења, таксе, примедбе, стања кошевске хране, спискове војних обвезника, податке о помоћи сиротињи, кулуку, буџету, пријемима у грађанство, надокнадама штета, разним контролама градских власти, војним бегунцима, затим статистике, тапије, разне спискове... Грађа суда открива замршене међусобне односе, проговара о начину живљења, преокупацијама обичног човека, проблемима које је често сам стварао али и које су му наметали други. Свет кафанских и уличних кавгација, осиромашених државних чиновника, пропалих занатлија, успешних трговаца, користољубивих газда, ситних лопова, варалица, сирових, грамзивих, поверилаца и дужника, тврдоглавих, немоћних, завидних, инација - оних којима је живот пролазио у лењости и немару - свет је који се открива у богатој и садржајно разноврсној грађи суда. Та слика је стварна; она је буквална и тачна и у њој нема ничег што је додавано. То је и грађа на основу које се може много сазнати о друштвеним наравима, атмосфери неповерења, незајажљивости, корумпираности; на основу ње је могуће стећи увид у бројне појединости, уочити однос према држави и власти, сагледати политичку климу времена.

Крајем 19. века у Србији је постојало 21 насеље вредно помена града. Реч је о варошима. У литератури се за та насеља користи појам град, у документима се употребљава појам варош, јер званична класификација насеља извршена у Кнежевини Србији доношењем Закона о местима 1866. године а примењивана и у Краљевини Србији није познавала категорију града. У једном делу литературе постоје извесне недомумице о томе да ли су србијанске вароши крајем 19. века градови. Дилеме настају услед чињенице да су вароши у Србији имале мали број становника у поређењу са средњоевропским градовима. Милорад Екмечић

пише да се Србија као и све друге балканске покрајине развијала као пуноглавац - престоница показује тенденцију да буде једини велики град, нема средњег града, а мали градови се граниче са социјалним појмом села.² Само пет градова је 1890. године имало више од 10.000 становника (Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац, Пожаревац), од којих престоница има око 35.000 становника, док остали тек незнатно прелазе број од 10.000. Осим броја становника постоје и други критеријуми, као што су функција насеља на ширем подручју, лака урбанистичка уочљивост, економска, војна и друге улоге у прошлости. Уважавајући све наведене критеријуме и имајући у виду да је по броју становника реч о највећим насељима у Србији тог времена, а посебно чињеницу да су србијанске вароши обједињавале више различитих функција које су им давале градска својства, нема дилеме да се може говорити о градовима. Њихов просветни, културни, привредни, војни, судски и здравствени утицај осећао се на већем делу округа, а сами градови су били административни центри. Од установа карактеристичних за градска насеља у њима постоје основне школе, гимназије, судови, болнице, апотеке. Осећао се и био све видљивији урбани развој, осниване су локалне новине, друштвени живот је добијао на богатству, чиновнички апарат је био релативно бројан, присуство интелигенције било је веће. Сама социјална структура становништва давала је слику града.

Проучавању историје града у Србији крајем 19. и почетком 20. века могуће је приступити на више начина. Истраживање демографских прилика, социјалне структуре, националне и верске слике, административне улоге, води нас ка комплексу питања на основу којих се уочава све оно што је заједничко за градска насеља. Реч је о малим градовима са по пет до десет хиљада становника, затим о верски и национално углавном хомогеним срединама са малим бројем несрпског и неправославног становништва, о окружним, среским и општинским средиштима и о насељима која имају разнолику социјалну структуру у којој преовлађују занатлије (21%), после њих трговци (17%), а затим службеници (13%), надничари (13%) и земљорадници (11%).

Други комплекс питања чије изучавање такође води ка ономе што је у животу градова заједничко сачињавају установе - окружна и среска начелства, основне школе, гимназије (Крагујевац се издвајао постојањем учитељске школе), судови, болнице, апотеке, црква.

Трагање за различитим међу градовима у Србији отвара проблем урбаног развоја. Он је пресудно зависио од услова за самосталан развој, постепено ишчезавање оријенталног и продор европског. Дуги период турске владавине дао је печат српским градовима. Урбани фонд турског порекла, већим делом уништен у устанцима, мада није имао значајнију материјалну вредност, представљао је језгро из којег се током 19. века развијао град са доминантним обележјима европске културе. Градови су били захваћени процесом преображаја у коме је услед своје статичности турска култура духовно уступала место европској. То је довело до дво-

² М. Екмечић, н. д., 61.

јства архитектонских зона. У већем броју градова није дошло до преобликовања старијих архитектонских целина изражених у физичком одржању турске урбане структуре са објектима скромних размера и трошне грађе, већ се формирање нове, по захтевима и идејама времена у коме је настајала, одвијало релативно безболно и независно од турског материјалног наслеђа. Европска урбана култура доносила је градовима у Србији праве и широке улице, дрвореде, куће од тврдог материјала, објекте на спрат, пространа и уређена дворишта, зграде великих размера, посебно уређене површине за различите намене, нова искуства живота у граду. На тај начин остварена је својеврсна размена утицаја између града и становника града, при чему је велика способност града да привлачи људе имала за последицу његово трајно насељавање и територијално ширење.

Повећано кретање становника села ка граду, масовнија досељавања и снажнији демографски развој утицали су не само на промену физичког изгледа градова, у којима су некадашње периферијске и пољопривредне зоне претваране у градске, већ и на узајамни однос града и становника града и на изграђивање другачијих односа међу самим житељима. У почетку то је текло без неког реда и одређених захтева целине, по вољи и економској снази појединца. Заузимани су празни простори, прокопавано земљиште, запоседани плацеви без власника и на њима подизане куће, дућани, узгајана стока. Када се искуство колективног пребивалишта обогатило, почео је да се јавља осећај за урбану заједницу. Он се ширио од бриге за ужу породичну средину и стечена материјална добра, преко односа према непосредном окружењу чиме се институција суседства јавља као нова појава, до заинтересованости за сокак или улицу у којој се станује и учешћа у заједничким пословима и проблемима града у целини. Тиме су се мењали садржаји и изглед варошког простора, чему је велики подстицај давала и држава. Поред приватних кућа и пословних зграда подизане су и зграде за потребе државних установа. Изградњом монументалних јавних грађевина и њиховом архитектонско-просторном уобличавању са добро изабраним положајем, државна управа је истичала друштвени значај институција. То су зграде окружних начелства, судова, касарни и гимназија које су крајем 19. и почетком 20. века ницале из калдрме србијанских вароши. Како су оне деловале на ондашњег српског човека можемо само да претпоставимо када тако богате сваким детаљем и монументалношћу ни данас, готово један век касније, не остављају пролазника равнодушним. Државна управа је много чинила и на планском уређењу вароши које је било основа за даљи развитак градова у 20. веку. При том треба истаћи да се наслеђена урбана структура градова који су ослобођени 1878. године доста разликовала од оне у градовима који су већ дуже време били интегрисани у српско друштво. У појединим градовима као што су Ваљево и Шабац улице су регулисане по ортогоналном систему - широке и праве улице се међусобно пресецају под правим углом, док су у Чачку, Јагодини, Смедереву, Зајечару, Пироту, Нишу и посебно Врању уређиване по систему конзервативне реконструкције у виду радијалне уличне мреже у којој се више обично шест улица сустижу на централном звездасто обликованом тргу.

Сама израда планова регулација вароши поверавана је путем конкурса окружним инжењерима, професорима Велике школе или страним стручњацима. Осим бројних слабости које су општине испољавале у организацији израде планова, искрсавале су бројне тешкоће практичне природе до којих је долазило услед неискуства и недостатка финансијских средстава. Проблем избора стручних лица, разни неспоразуми између општина и пројектаната, недостатак неопходних мерних инструмената, недовољно прецизно предвиђање обима послова, бројне примедбе са свих страна и спремност да се колико је могуће испоштују појединачне жеље грађана, уз административну спорост, доводили су до тога да су послови у појединим срединама више пута започињани и прекидани.

Комплекс питања по којима су се градови у Србији такође разликовали сачињавали су привреда, са њом у вези комуникације, а у зависности од тога садржаји свакодневног живота. Основни економски чиниоци у животу градова били су трговина, занатство и пољопривреда. На њихову преовлађујућу заступљеност у укупној професионалној структури као најраспрострањенијих начина стицања прихода и обезбеђивања економског опстанка, те на степен њихове развијености, утицало је више околности. Пресудан је био општи оквир српског друштва и државе, њена привредна заосталост али и спешност током последње две деценије. Промене политичке, друштвене и економске природе настале у склопу укупног развоја српске државе током 19. века снажно су се одразиле на постепено формирање другачије демографске, етничке, верске, социјалне и привредне слике српских градова. Укидање феудализма у Србији 1835. године означило је завршетак Српске револуције, што је донело значајне социјалне промене и допринело успостављању нужних претпоставки за бржи самосталнији економски напредак. Стварање српске привреде наредних деценија текло је у знаку постепеног али убрзанијег одвајања од наслеђеног турског начина производње и приближавања европским економским токовима. Дошло је до осавремењивања постојећих и овладавања новим занатима, подстицања индустрије, повећања унутрашњег робног промета, отварања перспективе нових тржишта, спешивања спољнотрговинске размене, веће експлоатације рудних и других природних потенцијала, повећања пољопривредне производње. Привредни развој у другој половини прошлог века био је праћен процесом имовинског и друштвеног раслојавања и имао је за последицу продубљивање регионалних неуједначености. Демографске промене изражене у повећању броја становника такође су утицале на већу искоришћеност пољопривредних могућности, а повећана концентрација становништва у градовима на развој градских насеља и снажење градске привреде.

Посебно динамичан период српске привреде наступио је после 1878. године и међународног признања Србије, али се са њим ушло у фазу економски веома противречног раздобља. Индустријска производња која је до тада углавном била присутна само као визија све више заокупљајући пажњу водећих личности Србије почела је да постаје стварност. Њена појава, најпре као претече а потом неразднојног дела и

основне карактеристике модерног доба, наговестила је општи бољитак у виду увођења нове технологије, већих уштеда, ефикасније производње... Државним интервенцијама у облику разних олакшица (бесплатно дрво из државних шума, ослобађање непосредног пореза и царина за увоз машина, монопол на продају у трајању од 15 година) стимулисано је отварање фабрика, што је утицало на пораст броја индустријских предузећа са тек неколико седамдесетих година на 45 крајем 19. и почетком 20. века.³ Ипак, државна улагања су била скромна, па је основни финансијски извор помоћу којег се модернизовала српска привреда био страног порекла. Страни капитал улазио је у Србију непоредним инвестицијама и државним зајмовима. Бројна и честа задуживања гомилала су српски државни дуг, који је 1900. године превазилазио суму од 350 милиона динара, па је на његово враћање иностраним банкама одлазило око 30% годишњег буџета.⁴ Страним улагачима Србија је због јефтине радне снаге била привлачна; наднице радника у српским рудницима биле су двоструко ниже од зарада њихових колега у немачким рудницима.⁵

Млада српска индустрија на прелазу из 19. у 20. век далеко је заостајала за развијеним индустријским земљама, али је била испред бугарске и румунске. Највећи број индустријских предузећа налазио се у Београду, мада их је било и у унутрашњости (Краљево, Лесковац, Алексинац, Неготин, Јагодина, Зајечар, Шабац, Ваљево, Параћин). Крајем века у Србији су индустријски произвођени: пиво, гајтани, оковратници, кофери, обућа, паркет, шибице, алкохолна пића, сирће, боје, мастило, лак, цигла, штирак, рубље, кожа, чоха, амбрели, машине, стакло, метал... Повећана понуда индустријске робе домаћег порекла, уз занатске и пољопривредне производе, као и побољшање саобраћајних веза, учинили су трговину једном од најзначајнијих привредних грана. Панађури и вашари, којих је било више него раније, нису били једина места са великим трговинским прометом. Оживљавале су градске пијаци обogaћене ширим асортиманом роба, а поједини крајеви су постајали препознатљиви по производима за којима је због квалитета расла тражња. Финија и скупоченија роба имала је своје стално место у радњама градских трговачких зона.

Повећање робног промета и уопште привредних делатности поволно се одразило и на увећано кретање новца у Србији. Непосредно по стицању државне независности (1878), Законом о ковању новца усвојена су правила тзв. Латинске новчане уније чиме је олакшан трговачки промет. Опште платежно средство постао је динар, који је имао 100 пара и био изједначен са француским франком. Новчани промет од 492.000 динара 1884. године порастао је на 24,6 милиона динара средином последње деценије прошлог века, што је омогућило отварање нових финансијских установа. Док је седамдесетих година било тек неколико новчаних установа (Београдски кредитни завод, Смедеревска кредитна банка, Ваље-

³ М. Екмечић, н. д., 71.

⁴ Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, у: "Историја српског народа", Београд 1983, 28.

⁵ Исти, исто, 30.

вска штедионица и Пожаревачка банка) са скромним новчаним средствима и ограниченим пословањем, деведесетих година Србија је имала 43 сличне установе.⁶

Значајне економске промене у Србији биле су последица њеног измењеног међународног положаја, што је довело до успостављања веће спољнотрговинске размене у којој Србија није била равноправан партнер. Упркос непосредним уговорима којима се обавезивала на трговинско пословање са Турском, Румунијом, Енглеском, Француском, Немачком, Белгијом, Бугарском, Италијом, Русијом и Швајцарском, Србија је склапањем Трговинског уговора 1881. године највише била упућена на Аустро-Угарску. Посебан економски однос са суседном царевином довео је Србију у готово потпуну економску зависност. Највећи део српских производа (89,34%) деведесетих година ишао је под веома неповољним условима на аустријско тржиште, па се и целокупни економски развој Србије одвијао под утицајем и у сенци интереса њеног северног суседа. Нескривени аустријски економски интерес и везивање српске привреде најјасније је изражен у изјави бечког дипломате 1880. године: "Средишна тачка нашег положаја на југоистоку налази се у Београду. Тек када постанемо господари Србије наша утицајна сфера на Балканском полуострву добиће чврсту основицу".⁷

Индустријски развој имао је и непосредан утицај на положај занатства. Отварање предузећа, појава индустријске робе на тржишту и увоз страних артикала неповољно су се одражавали на пласман појединих занатских производа. Повећана конкуренција слабила је моћ великог броја занатских радњи, па су се оне нашле у великој економској кризи. Ипак, занатска производња, као старија и раширенија привредна грана, доминирала је над индустријом.

Ако су развој индустрије, трговине и занатства били једно битно обележје српске привреде, пољопривреда као најмасовније занимање била је друго. Крај прошлог века Србија је дочекала као сељачка земља у којој се 84,11% становништва бавило земљорадњом и сточарством. Пољопривреда је била и грана која је најспорије напредовала. Основни узрок заостајању био је примитивни начин обраде земље, што је доводило до неодговарајућег односа уложеног рада и његових резултата. Српско село је било аутархично, процес осавремењивања начина пољопривредне производње продирао је споро, интеграција српског друштва и утицај града којим би село било укључено у економске токове такође, па је и свест о модернизацији била недовољно развијена. У пољопривреди се углавном производило за основне потребе домаћинства, онолико колико је потребно да се прехране породица, па отуда и запажање о Србији као "рају за сиромашног човека". Коњска кола су била реткост, а оруђа попут гвоздених мотика и плугова продиру тек у првој деценији 20. века. Са преко 96% преовлађивали су средњи и ситни земљишни посед, а држава је у намери да онемогући стварање класе великих зем-

⁶ Исти, исто, 17.

⁷ Д. Борђевић, *Царински райи Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 11.

љишних поседника ограничавала продају и препродају земље штитећи на тај начин малог парцелног сељака, што није ублажило његово осиромашење, задуживање и постепено пропадање. Таква социјална мера имала је за последицу успорен напредак пољопривредне производње. Мала акумулативна способност, недостатак механизације, велико улагање живог рада и ручна обрада давали су пољопривреди екстензиван карактер и одржавали њену нерационалност. Крчење шума и претварање пашњака у оранице чак и у непосредном градском залеђу делимично је повећавало ратарску производњу, али је истовремено смањивало сточарску.

Привредни успон Србије у последњим деценијама прошлог и првој деценији овог века није стварао само велике појединачне социјалне разлике и продубљивао имовинско раслојавање, већ је својом неравномерношћу повећавао и од раније постојеће регионалне неуједначености. Градови у којима се развијала индустрија били су привредно перспективнији и динамичнији од оних који су остајали изван почетних токова индустријализације. Региони обухваћени добрим саобраћајним везама имали су у изгледу бољу будућност од крајева који су се налазили мимо домашаја главних саобраћајница. Снага утицаја младе српске елите, коју карактеришу настојања да појединачним напорима или у оквиру државних институција подстакну, осмисле и допринесу промени опште слике друштва у Србији, није била довољна да модерно превлада над традиционалним, па српско друштво до краја века остаје аграрно, са малом економском моћи, преовлађујућом ручном производњом и индустријом у зачетку, са недовољно изграђеним саобраћајним комуникацијама и неразвијеном путном мрежом. Производи житница Стига и Мачве, крајинско вино, параћински памук, рудничка и ваљевска шљива, ужички сточарски производи тешко су излазили на тржишта широм Србије. Крајем века примећено је да се у Србији "сеје оно што би такорећи и само од себе изникло, а производи само онолико колико треба да се не скапа од глади". Један трговац је писао да је српски човек довољан сам себи, јер "кућу му је оставио отац а ако није пуста је земље и горе доста па је може начинити, храну му даје земља ма где мотиком закопао, огрева има сувише у општинским и државним шумама а порез би баш могао исплатити са неколико кола дрва која би из државних или општинских шума донео и продао у вароши".

Највећу сметњу привредном, културном и уопште друштвеном отварању Србије, њеном комуникацијском повезивању, и унутрашњем и са суседним земљама, представљао је недостатак довољно квалитетних путева којима би се обављао путнички саобраћај и трговачки промет. Путна мрежа, наслеђена из времена турске владавине, била је не само развијена већ и увелико запуштена и скоро неупотребљива. Због тога су обнављање и изградња путева били један од најпречих задатака српске државе после ослобођења. Континуитет напора чињених у том правцу могуће је пратити још од тридесетих година, када се за време владавине кнеза Милоша Обреновића започело са пресецањем путева у унутрашњости Србије, да би оно било настављено током друге половине 19. века.

Резултати су, и поред извесног напретка, били веома скромни.

Иако је свест о значају и готово пресудној улози саобраћаја за подизање народне привреде, индустријски и економски развој и укупну промену начина живота сазрела, држава дуго није успевала да изнађе одговарајуће решење тог проблема. Недостајале су енергичније мере које би трајно уредиле то питање, па је процес изградње путева имао карактер сталног кашњења и текао је у нескладу између захтева производње и трговине са могућностима стварања основних претпоставки за чвршћу везу производње и потрошње, живљи промет робе, бржи транспорт у удаљеније крајеве, освајање нових тржишта и већу покретљивост становништва. Јефтинији, безбеднији и лакши превоз и боља доступност природним потенцијалима били су трајан економски императив и у интересу целокупног становништва. Међународна размена добара, извоз сировина и роба на страна тржишта, уз истовремено отварање свог за производе из иностранства, такође су пресудно зависили од могућности превоза. Како се друмски саобраћај разграђавао а квалитет путева постепено побољшавао, тако је и потреба за саобраћајницама расла, па се и њихов недостатак снажније осећао.

Мада је развој саобраћаја осамдесетих година хватао замах, Србија је у 20. век ушла као неразвијена земља са путевима који су и квалитетом и бројношћу далеко заостајали за европским. Њихова дужина, која је на државној територији од близу 50.000 km 1880. године износила око 400 km, била је недовољна за успостављање веза унутрашњости земље са Београдом и суседним државама.⁸ Крајем 19, а нарочито почетком 20. века, увођењем железничког и убрзанијим оживљавањем речног, делимично је надокнађен недостатак друмског саобраћаја, чиме је рђава саобраћајна слика Србије донекле ублажена.

Узроци лошег стања друмског саобраћаја били су вишеструки. Недовољна ангажованост државе био је један од основних. Држава дуго није успела да формира и осмисли ефикасну политику грађења путева, па су они прављени зависно од воље појединих владара и тренутних потреба унутрашње политике или интереса измењених спољнополитичких оријентација. Такав однос стварао је велике разлике међу појединим градовима и окрузима, при чему су једни напредовали а други заостајали чамећи у саобраћајној изолацији. Из делова земље који су били у повољнијем положају производи су допирали до већих трговачких центара и продавани уз повољнију цену, за разлику од оних из забачених, теже доступнијих крајева који због скупог и небезбедног транспорта нису могли да издрже конкуренцију. Недовољна државна интервенција била је условљена скромним издвајањем средстава у буџету за намене пројектовања, изградње и одржавања путне мреже. Држава се појављивала

⁸ М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 74. Будући да Слободан Јовановић у свом делу *Усјавобранијељи и њихова влада*, стр. 83, износи податак, не сасвим поуздан, да је 1858. године у Србији било направљено 1.200 km путева, Екмечићев податак се вероватно односи на државне путеве који су испуњавали норме о подлози, чврстини и ширини по прописаним законским мерама.

као носилац крупних привредних подстицаја улагањем у индустријске објекте и руднике, успостављала је спољнотрговинску размену и уз то имала редовне текуће финансијске обавезе према војсци, судству, просвети, култури и науци, тако да су расходи премашивали приходе. Буџетски мањак био је честа појава. Економски неразвијена Србија је дочекала и територијално проширење. Признање независности на Берлинском конгресу наметнуло је другачији међународни положај, али и одређене обавезе у склопу измењеног статуса. Једна од њих, економске а подједнако и политичке природе, била је тежишна - изградња железнице. Уз развој речног, то је умногоме допринело запостављању друмског саобраћаја, односно малом улагању у његова коренитија побољшања. Мањак школованог кадра, инжењера који би израђивали пројекте и стручно водили послове на терену, додатно је отежавао прилике. Средином века трећина округа није имала инжењера.⁹

Да би се стекла објективнија слика тешкоћа које су стајале пред државом неопходно је имати у виду још један важан узрок постојећим приликама у другој половини 19. века - стање затечено после стицања аутономије, односно наслеђени сиромашан путни потенцијал. Излокани и блатњави путеви, непроходни за колски саобраћај, пружали су тешку слику разорене привреде Србије после одласка Турака и укидања османске феудалне власти. Стари римски, стари српски и путеви грађени за време аустријске окупације били су одавно уништени, па су почетком 19. века били "више налик на стазе него на друмове".¹⁰

У време владавине Милоша Обреновића постојало је шест путева који су се издвајали по нешто већим могућностима употребљивости. Сви су били повезани са Београдом и ишли у правцима који се могу окарактерисати као стратешки. То је, пре свега, био Цариградски друм који је повезивао Београд, Гроцку, Јагодину, Ђуприју и Ниш. Поред тог, најпрометнијег, постојао је пут који је повезивао престоницу Кнежевине Крагујевац са Београдом, седиштем београдског везира. Од Крагујевца он се рачвао ка Чачку и Ужицу, односно Карановцу и Крушевцу. Трећи пут повезивао је Београд са Видином и Влашком, везујући истовремено Смедерево, Милановац и Кладово, а њему је 1837. године прикључен пут од Свилајнца, преко Нереснице и Мајданпека до Милановца. Ка Босни су водила два пута: од Београда, преко Палежа (Обреновац), Шапца и Лознице, и од Београда преко Уба, Ваљева и Ужица до Вишеграда. Милош Обреновић, и сам највећи трговац међу Србима, био је лично заинтересован за крчење путева како би се успоставила живља трговина. Познато је више његових наредби о изградњи, одржавању и поправци путева и мостова. Држава је преузимала на себе обавезу набавке гвожђа за мостове, а остали материјал и рад падали су на терет срезова и округа.¹¹ Због огромних и густих шума којима је велики део Србије био прек-

⁹ С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 84.

¹⁰ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, САНУ, Београд 1981, 123; Т. Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Просвета, Београд 1946, 8; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, САНУ, Београд 1986, 106.

¹¹ Р. Љушић, н. д., 106.

ривен, градња нових путева сводила се на њихово просецање. Били су то земљани путеви, без насипа, тзв. крченици, који нису могли да поднесу већи терет. Пренос робе вршио се коњима, док се употреба запрежних воловских кола, осим у ретким случајевима, јавља касније. Насипање путева почело је средином века, када је држава предузела више административних мера за успостављање солидније путне мреже. Били су то тзв. художествени путеви.¹² Ни они својом дужином и квалитетом нису дуго задовољавали потребе, па су 1848. године донете прве законске мере о начину грађења путева. Замишљене као основа за будућу градњу путева, ове мере, које су предвиђале ширину и начин обезбеђења, остале су само на нивоу планова, па је 1864. године донет Закон о сувоземним јавним друмовима, којим је извршена подела на државне, среске и општинске путеве. По тој категоризацији Србија је имала четири државна друма (Београд - Ниш, Београд - Нови Пазар, преко Крагујевца, Београд - Шабац и Београд - Видин). Када се овој суморној слици путне мреже дода чињеница да је речни саобраћај текао само Савом и Дунавом и да је железница крајем века повезивала само градове правцем север - југ, онда је слика слабе повезаности српских градова јаснија, а она се одражавала на целокупни привредни и друштвени живот у њима.

Досадашња истраживања показала су, ипак, да је, када је у питању град у Србији крајем 19. и почетком 20. века, реч о све значајнијој појави у друштвеном животу. На основу тих истраживања проистекла су запажања да у српским градовима тог времена постоји, негује се и развија грађански живот, да су градови све више подложни утицајима модернизацијских процеса и да се у зависности од географског положаја, историјског развоја и саобраћајних веза функције појединих градова мењају. Услед тога једни имају или почињу да добијају предност у односу на друге, као што је случај са градовима на великим међународним речним токовима, затим граничним градовима и градовима које спаја комуникацијски, стратешки и привредни правац север - југ. За разлику од Ваљева и Чачка, на пример, који нису гранични градови, крајем века немају железницу и нису друмски квалитетно повезани са осталим деловима Србије, Шабац - најсевернији српски град, налази се на великој реци, био је гранични град а тиме и град-излог према Средњој Европи, али и према унутрашњости Србије као град који поприма подоста од спољашњег средњоевропског сјаја. Наспрам Шапца стајало је Врање - најјужнији српски град, такође гранични, са посредничком улогом, али град који није успео да постане излог према југу. На малој раздаљини од турске границе и великој удаљености од Београда, Врање је повезивало ослобођену и независну Србију са неослобођеним пределима у Старој Србији. Његова трансмисиона улога "капије за Стару Србију" учинила га је оном упоришном тачком на којој су се сусретали духовни, културни, економски и национални утицаји. Егзистирајући на етнички колебљивом подручју, разапето између и под дејством испреплетаних култура и утицаја, од којих се средњоевропски са севера осећао само као

¹² С. Јовановић, н. д., 82.

далеки одраз, Врање је било варош у којој се крајем века, по речима Ђорђа Ничића, "бије битка између Истока и Запада, личности и целине, страсти и морала". Стапање и интеграција Врања у српско друштво, спорим и постепеним одвајањем од снажног турског наслеђа које је његову средину натапало атмосфером свог времена и турске власти више није било, текли су са значајним закашњењем и великим потешкоћама, заправо као и целокупан процес унутрашње нивелације традиционалних разлика у привреди, урбанизацији, начину одевања, култури становања, употреби локалног говора и једној општој привржености свом тлу и поднебљу са тешко искорењивим навикама. Све то утицало је да Врање, по речима Стојана Новаковића, дуго остане "јужна стражара Србије".

И други градови у Србији имали су одређене специфичности које су им давале понеку од значајних функција у оквиру српског друштва. Смедерево, Пожаревац, Неготин и Зајечар су градови на Дунаву - великој међународној реци којом је текао речни саобраћај, Ниш се налазио на важном привредном и железничком правцу север - југ, Крагујевац, бивша престоница Србије, био је крајем века просветни центар.

Између свега оног што су градови у Србији крајем 19. века били изнутра и споља, између оног што је унутрашња слика града и оног колико он зрачи према споља, између града и становника града, између средине и појединца, односно у свему томе, захваљујући и првом и другом, текли су процеси друштвених промена, а саставни део тих процеса, било као носилац или стојећи наспрам и одупирући се тим променама, стајао је грађанин, и то као појединац, као припадник друштвене групе или личност од имена са традицијом породичног стабла. Осим грађанина, ту је и житељ града као неко ко је у граду присутан само физички, а не и духовно. Он је, најчешће, скорашњи становник града који је својим начином живљења, понашањем и делатношћу окренут селу. Град му углавном није потребан, нити је он потребан граду, а задржавајући систем вредности и погледе на живот које је понео са села, предстоји му дуго прилагођавање на грађански живот.

Локални градски миље сачињавају становници који за читав животно век нису никада изашли изван свог округа и они који, попут трговца, одлазе и враћају се, који по природи свог посла живе другачије и који су путујући у далеке крајеве, стране земље и градове сретали разне људе, примећивали жене привлачније, слободније и дотераније од оних које живе у њиховој вароши, загледали се у велике и лепе куће, грађевине великих димензија и, крећући се ободима европско-оријенталних културних појасева где су се укрштали и размењивали балкански и европски пазари, изоштреним чулима наслућивали куда се креће будућност у њиховом послу. Међу њима је било личности од угледа, политичких људи, дародаваца, појединаца који су настојали да унапреде свој град и живот својих породица, али је било и "Глишићевих" зеленаша, оних који

се нису обазирали на туђу муку, спремних да ради наплате дуга оставе другог и без крова над главом. Примери ситних и крупних трговаца, оних који су били приморани да затворе своје радње и оних који су гомилајући богатство куповали нове, незнатан број оних који су продавали једну врсту робе и велики број оних који су трговали мешовитом робом, затим оних који су се трговином бавили као додатним извором прихода и оних који су производили за продају - говоре о све већем имовинском раслојавању, али и о немилосрднијим законима тржишта. Будућност је припадала онима који су знали да ослушну време у коме живе и да се прилагоде новим, другачијим условима у којима су ризик и добит били већи. Идући за послом, путеви стицања богатства, што је била њихова главна преокупација, одводили су их преко границе и то је пресудно утицало на њихово разумевање новог доба. У додиру са другачијим светом од оног из кога су долазили и коме су припадали њихово сналажење је било на завидном нивоу. Жеља за богатством је сваком следећим одласком увећавана, јер је требало зарадити за увећање иметка, куповину нових дућана, подизање већих и лепших кућа, њихово раскошно опремање...

Као најпокретљивији део друштва, трговци су били носиоци модернизације. Захваљујући њима, обичном човеку су приближавана туђа достигнућа и осавремењиван живот. Уносили су у употребу нове производе који су касније добијали незаменљиво место у свакодневном животу. Осим производа, са њима су стизале и нове идеје, одређена сазнања, разне информације, другачије животне навике, европски начин одевања. Живот у непрекидном покрету, с рачуном и оствариваном добити, стална комуникација, честа путовања, препуштање разним изазовима и задовољствима далеко од очију своје вароши и економска сигурност, чинили су трговце самопоузданим и пуним себе - једноставно људима који су по својој животној филозофији, начину облачења и схватању времена у коме живе надвисили средину за коју је везана њихова судбина. Били су то људи богатијег животног искуства, господственог држања и реални у проценама послова. Захваљујући "пуним кесама", осећали су се слободно. Враћајући се са пословних путовања у кутке своје вароши настојали су да живот уреде по својој вољи, утицали су на њега више и судбинскије од других, могли су да планирају, да остварују замисли, бирају места и кафане у које ће да залазе и где их је чекао њихов сто, да одабирају пријатеље свог дома. Опседнутост пословима, сабирање и одузимање, стицање капитала, његово одржавање и увећавање водили су их ка практичној и рационалној страни живота, формирању посебног менталитета, дисциплини у располагању новцем, која није дозвољавала непромишљено трошење и погрешно улагање. Бавили су се крупним животним стварима - подизањем кућа, школовањем потомства, политиком... Благодет пуне куће и разноврсних роба у радњи пружала је радост и сигурност трговачким женама и деци. Повраци трговаца из света увек изнова су били празници за укућане, послугу и комшије. Све време док би они од пролећа до јесени по неколико пута одлазили од куће за њихове породице били су то дани великог ишчекивања, нестрпљења и страха.

Застрашивала је помисао да би током ризичних путовања могао бити угрожен живот или опљачкана роба за коју је одвајан знатан део уштеђевине. У трговачким породицама, иначе, све је било подређено ауторитету оца. Он обично није много говорио, али је речено било поштовано. Некад понизно и са страхом, некад из љубави, жена се није противила његовој вољи и одлукама. Увек је било онако како је он хтео и одлучио док су га снага и ум држали, чак и онда када није више могао да иде у трговину и доноси приход као раније.

Осим трговаца, у граду је постојао велики број занатлија. Они су добар пример променљивости људске судбине, о којој је са доста животног искуства неку деценију раније писао Прота Матеја Ненадовић у својим "Мемоарима". Током последње две деценије 19. века они су западали у све тежи положај, па је време снажнијег продора модернизацијских процеса било мање безбрижно за мајсторе који су годинама и деценијама умећем ручне израде разних производа себи и својим породицама обезбеђивали пристојан живот. Модернизација српске привреде и друштва имала је за последицу слабљење занатске производње и све тежи економски положај занатлијских радника. Радни дан од 12, 14, па и 16 сати у неусловним радионицама, мала потражња за њиховим производима, а тиме ниске зараде и још ниже наднице занатлијских помоћника, били су свакодневна слика стања у коме су се налазиле варошке занатлије. Био је у току незаустављив економски процес којим је ручна производња домаћих занатлија неминовно губила у конкуренцији са јефтинијим и квалитетнијим домаћим и страним фабричким или модернијим занатским производима који су преплавили српско тржиште, посебно после склапања Трговинског уговора са Аустро-Угарском 1881. године. Бесправан рад којим је у потрази за послом један број занатлија и трговаца почео да се бави, развој трговине на штету занатства и пораст занатлија на селу који су нудили услуге "на лицу места", додатно су отежавали положај варошких занатлија. У покушају да се заштите од конкуренције, занатлије су полагале велике наде у еснафску организацију; међутим застарели и сами оптерећени проблемима изнутра, еснафи нису могли да се одупру кризи која их је све теже погађала. За појединим занатима је потпуно престала потреба, као, на пример, за мумџијама који су правили свеће "лојанице". Њихово ишчезавање проузроковано је појавом лампе на гас, осамдесетих година. Бројни оријентални занати (терзијски, абацијски, чарукчијски, дунђерски, налбантски) који су преовлађивали средином века, постепено губе значај. Због опадања потреба, терзије су радиле абацијске послове, а и једни и други су били угрожени од кројача, који су се и сами налазили у незавидној ситуацији. Пушкари, кујунџије, лимари и поткивачи обављали су и браварске послове, због чега су бравари били доведени у критичан положај. Опанчаре су највише угрожавали трговци који су продавали готове опанке, па чак и држали изнајмљене калфе за израду опанака. О свом тешком положају, марта 1896. године, писао је један занатлија: "Још који дан ако потраје овако доспећемо да умиремо од глади... Стање је тако да се горе не може замислити. Од Божића до данас нисам зарадио 10 динара, а сада

мислите какав вам је живот кад с таквом зарадом морам да издржавам петоро деце, једног шегрта и нас двоје који сви траже да једу, да не иду голи. И ја сам морао продати кућу да би купио леба".¹³

Међу занатлијама је било дивних примера вредноће. У младости су углавном регрутовани са села, најчешће из сиромашних породица. Долазили су у варош, где су поред учења заната обављали много других послова, не само у радионици већ и у мајсторовој кући. Носили су воду, цепали дрва, ложили ватру, прали судове, чували мајсторову децу, прали собе и радионице... Многи од њих, који су рођени у сиромаштву а онда радом обезбедили себи бољи живот, доживели су под старе дане поново сиромаштво. Пред очима искусних мајстора, људи у годинама, рушила су се основна начела о раду као једној од највећих вредности. Понестајало им је снаге да се одупру тешкоћама и пропадању, а уздати се у сопствени рад који је све чешће био толики докле су досезале физичке могућности значило је западати у све дубљу кризу. Дубоко потиштени, са изгубљеним поуздањем, многи су били приморани да од општине траже помоћ да преживе или купе огрев, а веома потресна је молба жене једног обућара из Ваљева да јој општина са 10-20 динара помогне да сахрани мужа.¹⁴

Најзад, као носиоци грађанског живота ту су још свештеници који су поштовани, учитељи који су сачињавали невелику друштвену али најбројнију интелектуалну групацију и судије, официри, инжењери, лекари и професори као становници града, али због честих службених премештаја и као становници Србије. Они су сачињавали градску интелектуалну елиту и истовремено припадали најужем кругу српске интелигенције окупљене око научног, просветног и културног преображаја Србије. Друштвена улога и статус учитеља били су одређени природом посла, односно васпитно-образовном функцијом школе. Сходно томе, пред њих су постављани високи захтеви у погледу моралног профила личности: "Карактер треба да му је чист. Из његових уста треба деца да чују само истину и оно што је добро и честито и што краси човечији живот и да никада не посумњају да учитељ није онакав како их он учи да сваки треба да буде".¹⁵ Од учитеља се очекивало да буде "светао узор", а велики друштвени утицај и припадност варошком интелектуалном кругу увећавали су његову одговорност и више обавезивали него што су били предност. Његов приватни живот био је изложен строгим погледима патријархалне средине, а рад и понашање у школи били су праћени од просветних власти непосредно преко министарских изасланика. Просветне власти недаће и тешке услове рада наставу обављају што је боље могуће, родитељи да им децу описмене, образују и васпитају, шире варошко окружење да поштују затечена мерила вредности и узму учешћа у јавном животу, а општинска власт непрестано изражавање лојалности. Друштвени статус учитеља није био праћен одговарајућим материјалним статусом.

¹³ *Социјалдемократи*, Београд, 10. март 1896.

¹⁴ Историјски архив Ваљева (ИАВ), Општина града Ваљева, к. 88, I, А, ф I, 80/1902.

¹⁵ Наведено према: В. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*, Београд 1974, 306.

Већина није имала стан; радили су ван родног места, у средини у којој су били дошљаци и где многи за читав радни век нису успели да створе трајније материјално добро. Без сопствених имања нису имали никакве додатне изворе прихода, па је њихов живот зависио искључиво од ниске плате за коју је могао тек неколико пута у току месеца да отпутује до Београда, био скроман и уз бројна одрицања протицао у сиромаштву. О мукотрпном животном путу сведочи молба једног од учитеља: "... По свршетку школе тадањи Господин министар спољни послао ме је у Призрен за учитеља, но тамошњи владика помоћу турског паше протера ме у Босну где сам више година био учитељ у разним местима, а највише у Брчком. Поред наставе главна ми је брига била да што више пробудим свести у тамошњем потлаченом народу о уједињењу свега српства под Светлом Династиом нашег Милостивог Господара. Око тога ништа своје пожалио нисам, презрео сам свој лични интерес, своју породицу па и сам живот и свакојаким се патњама излагао само да би што више користио општој српској ствари.

Кад је наша мајка - Србија - први пут Турској рат објавила одмах сам дошао на Дрину и ступио у добровољце где сам се шест месеци борио против нашег општег душманина, а моја породица кроз све то време свакојак се патила и мучила. По свршетку рата Господин Министар просвете изволео ме је поставити овде у Ваљеву за учитеља, но моја жена, која је такође у Брчком учитељка била, изнурена од многи претрпљени невоља, разболи се и после дужег боловања на моју превелику тугу умре. Ја сам сада учитељ девете класе, но моје је стање очајничко, јер плата ми је тако мала да за њ не могу ни леба за моју сироту породицу набавити..."¹⁶

У односу на учитеље, професори гимназије били су објективно у знатно повољнијем положају. Они, пре свега, већ по карактеру школе у којој су радили и степену образовања нису морали да страхују од распоређивања на дужност у неко забито место, јер су гимназије постојале само у окружним варошима. Гимназија није била обавезна, што је професорима омогућавало више слободе у истицању захтева за знањем и успостављању критеријума до којих су држали. Осим тога, у гимназију су се уписивали бољи ученици који су већ били формиран у духу школе, са изграђеном свешћу о школским обавезама и са стеченим радним навикама. Такође, реч је и о деци старијег узраста, махом из културнијих породичних средина из којих се доносило одређено васпитање. Уз то, наклоњеност вароши, односно њених најутицајнијих људи према гимназији због престижа који је она доносила граду, погодовала је професорима, јер је делимично олакшавала решавање одређених школских проблема. Њихова припадност оном делу српске просветне елите распоређеном у унутрашњост Србије у складу с потребама националне обнове и културе и честа лутања просветних власти у трагању за бољим решењима у домену просветне политике (измене наставних програма и планова, мењање статуса гимназија, повећања и смањења броја разреда, измене услова уписа, одобравање, забрана па поновно одобравање уписа женске

¹⁶ Архив Србије (АС), МПс, ф III, р 58/1879.

деце), с једне, и несталност духа, стручне амбиције или приватни односно породични разлози, с друге стране, водили су их од места до места. Професори у одређеним случајевима и из политичких разлога нису везивани за једно место. Дуже задржавање у једном граду могло је да увећа лични углед професора и оснажи њихову позицију у вароши и доведе до озбиљних утицаја на политичко расположење средине на шта власти нису гледале благонаклоно.

Професори су били, у српском сељачком друштву, најистуренији део српске науке дефинитивно створене на европском узору. Већ само њихово присуство као људи који су иза себе имали завршене високе школе, говорили по неколико страних језика и баштинили немерљиво животно искуство богатило је градску средину, у којој је било све више оних који су размишљали о школовању деце. Мада две цивилизацијске тековине - писменост и здравствена култура - нису биле карактеристика српског друштва, постојање школа и болница утицало је иако споро и с великим закашњењем на промену свести становника града. Несумњиво је да су и у том погледу постојале велике разлике. Док се у Врању после ослобођења, по речима Мате Радовића, окружног начелника, није могло наћи писмених људи којима би била поверена администрација нове власти, "народна рачуница је рабош, а литература у сто кућа по један вечити календар",¹⁷ дотле је у Шапцу, Ваљево, Крагујевцу, на пример, писменост освајала становништво и 1884. године преко 40% градског становништва је познавало слова.

На духовне прилике у граду посебно је утицала појава штампе. Не само да се појавом локалних новина у градовима писменост показала као привилегија, већ је штампа људе који знају да читају преобразила у људе који читају и донела далекосежан преокрет у њиховом мишљењу, говору и понашању. Скроман фонд речи којим се расплагало, недовољну или никакву обавештеност о много чему што се догађало ван вароши и у свету, духовну скученост и сведеност на устаљено и познато, почели су нагло да смењују богатији речник, упознатост са многим догађајима из прошлости, усвајање низа образовних и научних информација. Штампа је унела живост у кафанске разговоре. Распричаност о "овоме" и "ономе" што се прочитало, на основу тога сазнало, претпостављало, назирало, веровало, пробудила је интересовање, подстакла на питања и одговоре, на изјашњавања о разним дилемама "овога света". Разноврсним садржајима новине су читаоцима нудиле "знања" која су можда и пресудно почела да одвајају становника вароши од житеља околних села. Бројним саветима, "корисним напоменама", разним информацијама вршен је утицај на читаоца. Профил варошанина почео је јасније да се разликује од сељака, који је остајао увек исти и кога су и неколико деценија касније социолози описивали као "вечиту фигуру савијену над црном земљом, знојаву, измучену, уплашену, покорну..."¹⁸

¹⁷ Наведено према: Ж. Требјешанин, *Три прве деценије гимназије у Врању*, Врањски гласник, VI, 1970, 67.

¹⁸ Д. Јовановић, *Сељачко породично газдинство*, Социјална мисао, Загреб 1930, бр. 3, 51-52.

Становницима града су текстовима у новинама приближени Кинези, Шпанци, Маври, Индијанци, Назарени... Сазнавало се понешто о вештини ратовања, употреби барута, значају открића топа и нових оружја, размерама појединих ратова. Могли су да прочитају "све" о животу корњача, пчелама, лову на слонове, производњи дувана, астрономији и звездама, институцији мираза, разликама између православних и Шокаца, журнализму код Хрвата. Катаклизмично су у чаршији одјекивале информације о сукобима Француза и Кинеза, гомилању руских трупа на Кавказу, енглеском колонијализму у Индији, војном јачању Немачке, гушењу побуна у Албанији, неспоразумима са Бугарском. Ништа мање драматично није било ни варошко прихватање и тумачење научних теорија о старости Земље, охлађеним слојевима у њеном ужареном језгру, сунчаном систему, васиони. Посебан одјек изазивале су вести о златној грозници која је потресала Аустралију и дијамантским рудним пољима у Африци. Читаоци су сазнавали за Бизмарка, Наполеона, немачког цара Виљема, грчког краља, за анархисте у Швајцарској, колеру у Индији. Имена градова Берлина, Лондона, Москве, Беча, Одесе, Јерусалима постала су им позната. Информације таквог типа пружале су какво-такво образовање, али су биле далеко од тога да у глави становника изграде мозаик сложених догађаја у Европи и свету.

Бројне информације о новцу, финансијама, банкама, берзама, пословима и трансакцијама формирале су модеран дух који је неминовно постајао рачунијски. Одређеном броју грађана више нису биле непознате речи *дейозии*, *акција*, *хийошека*, *йризницица*, *сйечкај*, *лицийаиција*, *облиџаиција*. Тај нови пословни речник и, на први поглед, безначајан сплет информација, од којих су многе имале више општекултурну и образовну него практичну вредност, није било нимало површно обележје грађанина. Несумњиво је да је новчана привреда, на коју се развијањем рада његово становништво све више свикавало, испуњавала живот новоформираних грађана рачунањем, одмеравањем, проверавањем, размишљањем. Упоредо са тим формирале су се нове особине грађана: прецизност, знање како се новац чува и како се њиме барата, сигурност ако се има и обрнуто ако га нема, тачност. Спискови акционара подсвесно су били упечатљив путоказ којим треба кренути у стицању богатства.

Новине су упознавале становништво града и са обавезама које је пред њих стављала градска власт. Наредба да сваки мајстор, газда, трговац "своје момке полицијској власти пријави и упише", за историчаре је важно сведочанство о граду у коме се више не знају поименце сви његови житељи. У црним хроникама новине су јављале о градским суђењима. Најчешће су биле крађе стокe и пљачке трговачких радњи. Догађаји који су подгревали епску свест становника града били су хапшења хајдука. Дешавала су се и насиља на невиност, а и увреда власти била је разлог одласка на суд. Тровање супружника сведочи о удаљавању од разрачуна у аграрном друштву у коме су основна и свакодневна средства за рад била основне алатке у извршењу злочина. Новине су доносиле информације о рудном благу Србије, сточарским потенцијалима села, наговештајима индустријске будућности. Дужници су опомињани да

изврше своје обавезе. Суграђани и родбина обавештавани су о сахранама, парастосима, поменима, служењима. У вароши се из новина сазнавало о пропадању појединих фамилија, лицитацијама имања, стечајима трговачких фирми. Странице новине служиле су и за исказивање "јавне благодарности" дародавцима, објављивани су здравствени билтени, а погодност оглашавања вешто су користили трговци. Власници колонијално-бакалских радњи нудили су купцима "разне сорте" кафе, шећера "у главама, сеченог и ситног у врећама", пиринча "крупног талијанског", зејтина у стакленим флашама и бурадима, пештанског брашна, "праве француске сардине са кључевима", маслинки, лимуна, поморанџи, смокава, ђетен-алве, кестења, бадема, бомбона... Рекламирана су огледала, шарени сандуци, шиваће машине...

У складу са друштвеним променама богатио се и језик становника града. На тај процес деловало је више фактора, међу којима су основни: напредак просвете, оснивање нових установа (просветних, културних, здравствених, привредних), појава нових струка и људи који се њима баве, затим појава штампе, већа покретљивост становништва, већа отвореност тржишта и укупно већа отвореност средине за утицаје са стране. С развојем просвете растао је број оних који знају да читају, усвајају већу количину знања и на тај начин се сусрећу са новим речима. Гимназија је донела нове предмете, нове књиге, нова занимања и у градове довела нове људе. Њеним оснивањем суграђани становника србијанских вароши постају личности које припадају интелектуално водећем слоју друштва, а у свакодневном говору почињу да живе речи *суиленџиј*, *предавач*, *професор*. Осим сасвим конкретног значења, наведени појмови су у свести становника града, који до тада нису били у могућности да се у својој средини срећу са личностима тог занимања, упућивали на образовање, знање, културу, уважавање, стране језике, што је укупно деловало на мишљење људи и постепено изграђивање нових вредности у међусобним односима. Више него раније негује се ауторитет знања и рађа знатижеља, увећавају се изражајне могућности једног броја грађана, али и разлике у том погледу постају очевидније. Велики број израза турског, немачког, мађарског порекла говори о томе да је у свакодневном говору било доста страних речи. Бројни турцизми су замењени српским речима. За пекара се више није употребљавао израз екмеџија, за опанчара није коришћен израз чаругџија, а налбанта је уступио место поткивачу. Још увек је, међутим, за месара задржан израз касарин (касар) и абација за сукнара. Известан број израза сведочи о утицајима који су долазили из Аустро-Угарске, као што је тишљер (*der Tischler*) - столар, шлосер (*der Schlosser*) - бравар, или мађарски *pinter* - качар, бачвар.

Прекодана на улици, у кафани и у кући поздрављало се са "помози Бог" или "помаже Бог", док је поздрављени одговарао "Бог вам помогао". При расанку поздрављало се са "збогом", а онај који остаје одговарао је "иди с Богом", што је требало да значи да му Бог буде заштитник у путу. Увече се поздрављало са "добар вече" а поздрављени је одговарао "Бог вам добро дао" или "Бог вам помогао".¹⁹

У међусобном разговору и понашању није било обазривости и

уздржаности, мало је вођено рачуна о осетљивости другог. Употреба израза "простак", "подлац", "шпијун" сведочи о грубости језика који није оскудевао псовкама. У званичним представкама и молбама носиоци власти су хваљени, изражавана им је лојалност и уважавање. Обраћало се са "високопоштовани" или "поштовани", а потписивало са "понизно потписани" или "покорни". Ако је реч о молби, онда је унапред изражавана захвалност речима: "на чему ћу вечно благодаран и признателан бити".²⁰ Бирани су изрази и када је исказивана несагласност са одређеним одлукама претпостављене власти. Често је то било у форми: "далеко од тога да критикујем одлуке претпостављене власти", или "усуђујем се смерно изјавити моје велико чуђење", при чему је увек истицана "племенитост власти".²¹

Савременици друге половине 19. и почетка 20. века живели су у другачијем друштвеном амбијенту од оног у каквом је протицао живот претходних генерација. У све чешћем сусретању са новим појмовима и речима човекова свест је постајала отворенија за сазнање. На путу ка сазнању језик је имао велику улогу. Преко и посредством језика постојала је свест о времену и епохи у којој се живело. У колико је епоха била богатија друштвеним променама у толико је и језик, који је и сам био у процесу прожимања традиционалног и модерног, био подложнији променама. Он је све мање био окован наслеђеним фондом речи, а све више одраз "времена које тече и које је разумевано као различито од претходног, а уочавано као улазак у предстојеће 'Ново доба', 'Нови век'".²²

Успон градских средишта у Србији крајем 19. века у времену када су људи обликовали град али када је истовремено и град формирао грађанина текао је у знаку модернизације српског друштва. Средњоевропски утицаји који су доносили нова, до тада непозната занимања и мењали начин рада у већ постојећим, уносили другачију културу живљења, становања, одевања, убрзавали стварање грађанских навика, сударали су се са етнографски најочуванијим и најснажнијим карактеристикама патријархалне културе која је своје упориште имала у социјалној и економској организацији, имала своје установе, искуства, животне и моралне погледе. Од снаге тих двеју култура, једне распрострањеније и укорењене и друге, чије су се основне контуре назирале и препознавале седамдесетих година 19. века, као и од подложности тла да очува и прихвати, односно помири њихово међусобно признање, зависила је и брзина израстања модерног града. Тај идеал није био досегнут у 19. веку, али су многе претпоставке биле створене.

¹⁹ А. Крстић, *Српско хришћанско домаће васпитање*, Лесковац 1888.

²⁰ АС МПс ф X р 245/1877.

²¹ АС МПс ф XII р 253/1877.

²² А. Митровић, *Пройшћивање Клио*, Београд 1996, 74.

Miroslav PERIŠIĆ

*LA VILLE ET LE CITADIN EN SERBIE
A LA FIN DU XIXème SIECLE*

R é s u m é

Les processus des changements sociaux qui ont affecté la Serbie à la fin du XIXème siècle ont apporté un développement plus accéléré des villes et de la vie urbaine. Outre le progrès démographique, économique, urbain et éducationnel, c'est tout l'ensemble de l'environnement urbain qui a subi des changements, ce qui a évidemment eu une forte répercussion sur la culture et la manière de vivre mais aussi sur la conscience des habitants de la ville dont le profil commençait nettement à se distinguer de celui des habitants ruraux. Une certaine influence s'est développée entre la ville et les citadins, ce qui a entraîné la formation et la culture de la vie urbaine.

ПРИЛОЗИ

Др Шербо РАСТОДЕР*

О ИСТОРИЈИ, ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ, ОБЈЕКТИВНОСТИ У ИСТОРИЈИ

У својој еволуцији од историје приповијести (наративне историје) до савремене историје проблема (концептуализације историје) у основи је стално *хитјење за истином*, односно стално заклињање у начело објективности. Дакле, константна је тежња за истином, а не сама истина, која се појављује као идеал којем треба тежити. Зато истина није апсолутно, па чак ни доминантно обиљежје историографије. Отуда вјечита дилема: да ли је историја објективна (истинита), или се ради о накнадној интелектуалној конструкцији, гдје је објективно само оно што је било, док је прича о ономе што је било по природи ствари накнадна реконструкција подложна многим субјективним радњама, те је, у крајњем, резултат тих радњи нужно субјективан. Зато и треба вјеровати свима онима који су се у миленијумском трајању писања и причања о прошлом заклињали у истину, као што је више него јасно да сви нијесу говорили и писали истину. Подсјетимо се само Тацита (*Sine ira et studio*), па потом на многобројне тврдње у којима је изражавана ријешеност да се каже *џола истина* и тако све до култног исказа родоначелника критичке историографије Леополда фон Ранкеа (1795-1886), који је тврдио да треба (...*bloss zeigen, wie ist es eigentlich gewesen*) "... једноставно показати како је то уистину било". Данас су поједине модерне историјске школе увелико прихватиле релативност историографских судова, односно афирмисале схватање да је *свак историчар за себе* (Carl Becker) до Марка Блока, који није порицао субјективну природу историографских судова. На нивоу теоријских расправа питање објективности се најчешће своди на *свето њројство*, односно подразумејева се: а) да је свијет објективан, б) да се о њему може објективно знати и в) да се постигнуто знање може објективно износити. У аксиому да јесте оно што је било и да је оно што је било реалност некадашње стварности, садржано је увјерење да се она може спознати дефинисаним методом (примјеном стандардне технике

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

истраживања) која је сама по себи претпоставка (а знамо да није) начела објективности. У вези са тим јавља се и додатна дилема. Наиме, ако је оно што је било реалност (објективност) некадашње стварности и ако постоји потреба да се она сазна, значи ли то истовремено да је свака садашњост савременицима непозната, односно да ћемо оно што се дешава данас сазнати тек сјутра?

Из свега наведеног се може закључити да је једина константа у субјективној интерпретацији некадашње стварности тежња *за истином*. Пут до ње је за историчара потпуно другачији него код других, јер се он са својом грађом углавном не суочава непосредно, већ је осуђен да свој предмет посматра кроз ријечи и дјела других, понекад физички удаљених неколико вјекова од њега. Зато је прича историчара емпиријска стварност, која се разликује од приче књижевника или сликара који пред собом имају пјесму или слику која их обавезује само по наслову, или физичара и хемичара чији је циљ да створе поновљивост кроз експеримент.

Из схватања историчара да свака истинита прича мора имати употребну вриједност родила се њихова највећа илузија да се примјерима некадашње стварности може чувати, или по потреби мијењати и обликовати *садашњост*. На тај се начин условљава поимање објективности у цјелокупној својој релативности.

На равни нашег искуства историчари су у релацијама поређења прошлост-садашњост-будућност ову другу најчешће промишљали као "*једину могућу будућност и пре прошлости*", како би то рекао Франсоа Фире. На тај начин су многи дозволили себи интелектуални луксуз да их не надживе продуковани апсолутни судови чију су објективност проблематизовали кругови изван историјске науке (то су најчешће били политички центри моћи), и то најчешће кроз покушаје промјене објективне стварности на којој је грађан пожељни идентитет некадашње стварности. У несхватању тога треба и тражити разлоге за опстајање илузије о апсолутној невиности еснафа историчара, који се најчешће представља као хомогени, безлични, колективитет сакривен у сјенци цивилизацијске експанзије историје као утемељеног знања. Посебно је то карактеристично за средине које свјесно развијају мит о супериорности историје (за нашу непобједивост можемо да захвалимо и необјективним историчарима), који још опстаје у времену када је историја претворена у науку, јер је историјска наука тек дио историографије, односно писања о прошлом. Још из XIX вијека је позната појава да су старозавјетне легенде устукнуле пред налетом државе нације у императиву да се историјска свијест слије у бујицу колективне свијести (солидарности), на путу ка стварању монолитне заједнице на основама нормираних вриједности (поучних примјера). Тако је историја постала *кћи свога времена и ојасан производ хемије ума*, којим је могуће доказати све а не показати ништа, како би то рекао Пол Валери.

Истраживање прошлости (као претходног ступња садашњости) у друштвима изразите кризе идентитета, односно у нестабилним друштвима, неминовно проузрокује појаву честих промјена "опхођења" са историјом. То по правилу значи да се увијек изнова поставља потреба за

провјером постојећих наводних "*истинитих прича*". Зато те *провјере* и нијесу дио логичног и континуираног процеса произашлог из саме потребе за унапређењем и развојем историјске науке, већ најчешће *налоџ* написан изван науке у сталном трагању идентитета садашњости у *некадашњој стварности*. На тај се начин историјска наука удаљује од савремених обилежја у којима све више губи линеарну визију и одређен, имплицитан смисао. У савременој историјској науци је *све што је било историјско*. Таква тематска дисперзивност омогућава стварање кохерентних прича са различитим садржајима, које се у крајњем сједињују у тежњи за објективним приказивањем *некадашње стварности*.

Код нас је најчешће схватање историје негдје између *хобија* и *занајћа* условило и општу понесеност занесењака да је *истинито* све оно што је саображено са *чињеницама*, и да је *истина* доступна и на дохвату руке, те је само треба претворити у кохерентну причу. Проблем настаје због тога што се поставља питање: да ли постоји *чињеница* на равни уопштавања, одбира и вриједносног суда. Франсоа Фире с правом упозорава да су једина *правила занајћа* *правила процедуре*, али она одређују *само занај*, а не и науку, те да је *једно усјановити истиниту чињеницу у њеној сложености, а сасвим друго открити закон који ујавља њеном појавом или њеним постојањем*.

Пођемо ли од логичне претпоставке да *чињенице* постоје и да их само треба открити и учинити дијелом општег знања, потврђујемо мишљење да су оне реалност која постоји независно од наше жеље за њиховом спознајом. Међутим, поставља се и питање смисла *чињеница* некадашње стварности које су настајале у непрекидном ходу времена. Односно, поставља се логично питање: које су то размјере *некадашње стварности* које је немогуће и које никада нећемо сазнати. Према томе, и основна дилема је у томе: Шта је историја - *случајно, одабрано или досјупно знање*? Иако је могуће одговорити да историјска наука може бити све то, није ли онда сваки одбир сам по себи субјективно виђење некадашње стварности, односно ради ли се онда о *експертизи о историји* (могуће, субјективно сазнање о оном што је било), а не о *историји* (оно што је било)?

Основна претпоставка могућности сазнања прошлости је постојање посредника до ње (историјских извора). Тамо гдје нема извора, нема ни приче о прошлости која се може провјерити, што значи да је она објективна и саображена са *чињеницама*. Тамо гдје нема извора, нема ни приче о прошлости, што не значи да она није постојала. Њено постојање не зависи од нас. Дакле, за нас постоји само она прошлост која је садржана у изворима, али они сами по себи нијесу историја. Дакле, извор је нечија туђа прича коју тежимо сазнати и од ње створити неку нову причу, која се може провјерити. Најчешће је то немогуће урадити попут Самјуела Елиота Морисона, који је доказујући тачност Колумбовог бродског дневника пловио од Шпаније до Западне Индије, па све до појединих учених занесењака који су у једној врсти историјских лабораторија покушавали да изрежирају неке чувене битке, односно изврше њихове вјерне реконструкције.

Поставља се питање: Који то сегмент људске прошлости ми саз-

најемо? Наравно, онај који је сачуван у изворима. А шта је у њима највише сачувано? Патологија живота. Зашто? Зато што човјек по природи ствари најмање трагова оставља о лијепим странама свог живота (љубави, срећи, разоноди, свакодневном животу). Зато ћете о томе ријетко гдје прочитати у историјским књигама. Човјек највише трагова оставља о деструктивној природи свог живљења, или о некој врсти животног конфликта (суђења, спорови, ратови, катастрофе, мржња, завист, љубомора), те се отуда свака прича о прошлом по правилу исказује као неки облик људске патологије, или као *историја моћи*, односно стална борба за и са њом. Отуда и ријечи Карла Попера: "Историја политичких моћи уздигнута је на ниво историје свијета. Тешко да је она боља од историје проневјере, разбојништва или тровања... Историја политичке моћи није ништа друго него историја међународног злочина и масовног убиства". Ако су наведене ријечи блиске истини, поставља се питање: откуда људска потреба за сталним подсећањем на мрачну страну своје природе. Мислим да је одговор могуће наћи у нашој илузији и тежњи да будемо бољи од својих претходника. И да нам њихова искуства и подсећања на њихова (не)дјела служе за наук у тежњи да се поједини примјери слиједу, а оно што није за примјер да се не понови. Да то баш није тако, најбољи је доказ вијек који је на измаку. Никада човјек није био свјеснији сопствене прошлости, него што је то био у овом вијеку. Никада човјек није био свјеснији сопствене деструктивне нарави него што је био свјестан у овом вијеку. Па ипак, потпуно су у праву они који овај вијек називају *стиољећем злих* (Андреј Митровић), или вијеком *екстريمизма* (Ерих Хобсбам), тако да је с разлогом главна крилатица на крају овога вијека постала - *Преживјетии дрући миленијум*. Јер, само су у овом вијеку била могућа два свјетска рата, концентрациони логори смрти, тоталитарна друштва позната по застрашујућим могућностима уништења. Само је човјек овога вијека био способан да створи реалне претпоставке чак и самоуништења. Према неким прорачунима швајцарских научника, у свим досадашњим ратовима на овој планети је убијено преко 3 милијарде и 640 милиона људи. Уз то, нигдје више људских костију није посијано него у Европи, колијевци људске цивилизације. Ако бисмо се позвали на Сартра који је тврдио "*да ако њреба да умремо насилном смрћу, наши живои унајријед нема никакав смисао - ње да смрћ није њројекаји истинске слободе*", дошли бисмо до наизглед парадоксалног закључка да је човјек овога вијека био *најнеслободнији у својој историји*. И да је његова прича о потреби за *њричањем о злу, садржана у жељи да се зло не њонов*, у ствари била једна врста пропаганде зла. Како живот обично није саздан од жеља, већ од дјела сваког појединца (Паоло Куељо), то је човјек двадесетог вијека постао препознатљив по *злочину* и односу према њему. Колико је онда у праву Агнеш Хелер која оптужује историју за исти злочин у XX вијеку за какав су просвјетитељи оптуживали религију два вијека раније?

Дакле, читава ова прича има свој смисао ако се докаже да људска историја није прије свега историја злочина, или рационализација рата, и да је човјек XX вијека постао свјестан деструктивне стране своје нарави.

Прије него покушамо одговорити на ово питање, покушаћемо да одгонетнемо: шта је то злочин у историји и шта је суштина њеног причања о злу. Прво ћемо уочити да *историју не занима сваки злочин*, већ њу занима само организовани злочин. Познати чешки интелектуалац Карел Косик је написао: "*Ко убије из личних мотива на своју руку и приватни ризик, убица је. Ко убије по вишем овлашћењу и у интересу друштва 'није убица'*". Сличну тврдњу у огољенијој форми изрекао је и Филип Младеновић: "*Кад убијеш своју жену и дјецу ти си умно поремећен. Кад убијеш шућу жену и дјецу ти си патриошта. Сваки облик лудила има свој прецизан наслов*". Подсјетимо се и тога да је недавно један предсједник, једног, за претпоставити је, интелектуалног и филантропског еснафа, на питање о једном савременом злочинцу, мртав-хладан устврдио да је он био уз свој народ. Као да је Хитлер био уз Папуанце, а не уз Њемце, које је желио, сходно својој помућеној визији, да *усрећи* спаљујући животе других. Проблем злочина у историји се тако исказује и као проблем њеног вриједносног суда. По правилу злочин није *наш*, он је негдје изван нас, он није дио нашег наслеђа.

Ако погледамо карту злочина на југословенском простору, уочићемо да нема народа који нема своје "јаме". И то оне у које су бацали и били убацивани. Али од њих је направљена метафора за зло "оних других", која је прерасла у праву некрофилију. И то до мазохизма, по којем изгледа: што је јама пунија *нашим* лешевима, то смо ми невинији у пуњењу јама *њиховим* лешевима. Проблем организованог злочина и вриједносног суда о њему је по правилу у томе што је злочин тешко индивидуализовати, а да у подтексту не остане нека колективна кривица у виду подршке, жеље, одобравања до несупротстављања.

У сваком злочину је садржана идеја неког *вишег* циља који злочинце у вријеме злочина наводи на помисао да ће њихова "кривица" бити амнестирана и да је њихов злочин оправдан. Злочинац никада не прави злочин са свијешћу о њему као радњи недостојној људске врсте. Он никада вјероватно при прављењу злочина не размишља о затвору, него о медаљи. Накнадно лицитирање око броја жртава, до парадокса у којем цифре често одређују смисао злочина, веома често се исказује као лицемјерство у којем сјећање на жртве постаје потреба живих, а не израз поштовања према невиним пострадалима. У том контексту се прича о злу веома често исказује као пропаганда зла и позив на ратну мобилизацију. Тако се ствара представа о историјском кругу зла, којем историчари, и не само они, по правилу дају свој накнадни и "научни" смисао. А он се огледа у томе да данас нема народа који не учи да није имао *главну грешност*. Једни зато што су стално били слободни, други зато што су све вријеме мислили на слободу.

Перо РАИЧЕВИЋ*

О ПРОБИЈАЊУ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА ЦРНУ ГОРУ ИЗ ОКРУЖЕЊА У ВРИЈЕМЕ БИТКЕ НА СУТЈЕСЦИ

У другој половини маја 1943. године, пошто је већ отпочела тзв. V непријатељска офанзива, готово сви чланови Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, заједно са политичким секретаром Блажом Јовановићем и организационим секретаром Радојем Дакићем, нашли су се на Жабљаку. Требало је да Централном комитету КПЈ поднесу извјештај о раду партијске организације у Црној Гори у илегалству за период од маја 1942. до маја 1943. године.¹ Том приликом извршене су неке измене у саставу Покрајинског комитета, али Блажо Јовановић и Радоје Дакић остали су и даље на својим ранијим функцијама.

Када је Врховни штаб послѣје тешких борби закључио да њемачке снаге окружују његову групацију и када је донио одлуку о прегруписавању својих снага ради извлачења из окружења, одлучено је да се Покрајински комитет врати у позадину, на окупирану територију Црне Горе и Боке, са задатком да интензивним политичким радом развије НОБ, користећи позитивна и негативна искуства из дотадашњег једногодишњег рада. Резултати те политичке активности требало је првенствено да буду: формирање војних јединица и прелазак са њима у офанзиву против њемачког и италијанског окупатора и домаћих издајника. Са Покрајинским комитетом упућено је неколико десетина бораца за руководећи кадар војних јединица и политичко-партијских организација на терену.

Покрајински комитет и придодати руководећи кадар покушали су да се пребаце у позадину са просторије Језера и Дробњака, али у томе нијесу успјели због густог распореда њемачких и италијанских снага које су са југа и истока, од Никшића и Колашина, потискивале јединице

* Аутор је официр ЈНА у пензији, Београд.

¹ Бошко Ђуричковић, "Кроз непријатељски обруч на нове задатке у позадину", Зборник радова "Сутјеска", III књига, 52.

Оперативне групе Врховног штаба. Одлучено је да се то покуша учинити са просторије Планине Пивске, камо се група Покрајинског комитета преко Дурмитора пребацила.

Првих дана јуна Њемци су својим снажним офанзивним дејствима окружили и стијеснили Групу дивизија са Врховним штабом НОВЈ на веома тешку и врлетну просторију између ријеке Сутјеске, доњег тока ријеке Таре и планине Дурмитора. Посебна тешкоћа за снаге НОВЈ је била у томе што су оне ријеком Пивом и кањоном Пиве биле раздвојене на два дијела.

У тој ситуацији Врховни штаб НОВЈ 3. јуна доноси одлуку да се из окружења пробија на два правца. Прва и Друга дивизија са осталим дјеловима који су се тога дана налазили на лијевој обали ријеке Пиве имале су се пробијати преко ријеке Сутјеске, на дијелу између Сухе и Попова Моста и одатле даље преко Зеленгоре према Источној Босни. Трећа и Седма дивизија, са Централном болницом и неким члановима АВНОЈ-а, имале су се, као посебна група, са Планине Пивске пробијати преко ријеке Таре у Санџак, или према планинама Сињавини или Голији, према томе гдје буду имале више изгледа за успјешан продор и маневар.

Петог јуна Врховни штаб поновио је наредбу Петом босанском корпусу да са својом Петом дивизијом крене одмах према Трнову и да у том правцу што хитније и ефикасније испољи офанзивно дејство, ради прихвата дјелова Оперативне групе који се пробијају преко Сутјеске и Зеленгоре.

Према овој одлуци Врховног штаба, већ 8. јуна Прва пролетерска дивизија прелази Сутјеску и избија на Зеленгору. Тога дана је и Врховни штаб прешао Сутјеску. Претходног дана, тј. 7. јуна, Врховни штаб је обавијештен од Групе (3. и 7. дивизије), која се налазила на Планини Пивској, између доњих токова ријеке Пиве и Таре и планине Дурмитора, да се због пристизања јаких њемачких снага не могу пробити преко ријеке Таре у Санџак, нити према планинама Сињавини или Голији. Истог дана Врховни штаб је наредио да се тешки рањеници склоне у кањоне ријеке Пиве и Таре, а 3. и 7. дивизија са лакшим рањеницима да убрзаним маршем, обезбјеђујући се од правца Маглића и од Ђурева, крену према Сутјесци и да се даље крећу за Првом и Другом пролетерском дивизијом. Поступајући по овом наређењу, Седма банијска дивизија је одмах отпочела покрет са лијеве обале ријеке Таре и маршујући преко Планине Пивске прешла је ријеку Пиву преко импровизованих мостова у Д. и Г. Крушеву и у току ноћи 7/8. јуна избила на Вучево, а већ 10. јуна увече прешла је ријеку Сутјеску и наставила марш за Врховним штабом.

Тако је 8. јуна увече на десној обали ријеке Пиве, на Планини Пивској, остала сама Трећа дивизија са Централном болницом и једним бројем чланова АВНОЈ-а. Пета пролетерска бригада 3. дивизије све до 8. јуна водила је тешке узастопне заштитничке борбе сјеверно и сјеверозападно од Шавника, бранећи уједно десну обалу ријеке Комарнице од Нијемаца који су надирали из правца Бајова Поља и Брезана. Осмог јуна ова бригада држала је положаје на линији од Николин Дола до ријеке Комарнице.

Тога дана морао сам да напустим Трећи батаљон Пете пролетерске бригаде и да се прикључим дјеловима напријед наведене Групе Покрајинског комитета. Још раније, послје пада Шавника у руке Нијемаца, док је Трећи батаљон спречавао Нијемце да се са Брезана дохвате десне обале ријеке Комарнице преко моста у рејону села Дужи и преко газова на тој ријечи у рејону села Дубровско - требало је да идем у позадину са још неколико другова. По позиву дошао сам у штаб Трећег батаљона, гдје сам нашао политичког комесара Николу Љешковића и замјеника команданта батаљона Максима Ковачевића. Одмах сам им рекао да не желим да идем у позадину, јер сам био протекле године; једва сам чекао да се "дочепам" јединица НОВЈ и кад ми је то успјело, поново ме враћају у позадину. На то ми је Никола Љешковић рекао: "Слушај, Перо, ти ако нећеш, не мораш ићи. Нама у штабу батаљона је драго да будеш у нашем батаљону. Ми ћемо извијестити у штаб бригаде да те не можемо сада упутити јер смо те послали на специјални задатак. Они ће брзо одредити другог и тако ћеш остати у нашем батаљону". Ја сам му много захвалио и весело пошао у своју чету. Други дан након тога био сам на обезбјеђењу газа на ријечи Комарници у рејону села Дубровско, па ми је водник Раде Лубурић рекао да ће те ноћи преко тога газа прећи два друга: Душан Тадић и Владо Чолаковић, који треба да се пробију у позадину. Како сам доцније сазнао од Душана Тадића, требало је да и ја, као трећи члан групе, са њима идем у позадину те ноћи.

Међутим, кроз неколико дана Трећи батаљон добио је задатак да се под борбом повлачи ка Николином Долу. Кад сам дошао у Николин До, сусрео сам се тамо са Михаилом Вукићевићем и његовим сином Душаном, које сам иначе добро познавао. Михаило ми је одмах рекао: "Па, Перо, гдје си, већ су те неколико пута тражили да идеш у позадину. Ето, ту је Радоје Дакић и он ми је рекао да си одређен у нашу специјалну јединицу која треба да помогне да се Покрајински комитет пробије у позадину на окупирану територију Црне Горе". Ја сам Михаилу рекао да не желим поново у позадину, јер сам већ био годину дана. Нијесам се у њој ни "прославио", рекао сам му. Међутим, он је, желећи да и ја идем са њима у позадину, рекао да ће овога пута бити много лакше. Упозорио ме је и на то да је о томе одлучила Партија, па сам, према томе, дужан да извршим ту одлуку. Убрзо се ту нашао и његов син, а мој добар предратни школски друг - Душан Вукићевић, који је био са мном од 5. априла до 10. јуна 1942. године у Другом ударном батаљону Никшићког НОП одреда, као политички комесар чете и члан батаљонског бироа КПЈ. Он је такође извучен из 1. чете нашег Трећег батаљона, гдје је био до тада помоћник политичког комесара чете. Њега је одредио за позадину Радоје Дакић. И он ме је убјеђивао да са њима пођем, да ће ипак сада бити лакше радити у позадини, итд. Убрзо се ту нашао и Милан Вукотић, а затим и Радоје Дакић, као и још неки другови, које нијесам познавао. Није остало ништа друго него да пристанем да идем у позадину. Пошао сам у штаб батаљона, гдје сам нашао само политичког комесара Николу Љешковића, и рекао му да морам да идем у позадину, јер су ме овдје у Николин-Долу срели Радоје Дакић и још неки другови који су такође

одређени да иду у позадину. Саслушавши ме, Никола рече: "Иако бих ја лично желио да останеш у нашем батаљону, мораш извршити задатак Партије и ићи и по други пут у позадину. Овога пута идеш у састав једне специјалне јединице која треба да омогући пробијање Покрајинског комитета назад, у Црну Гору, на окупирану територију. Ево, мало прије добио сам наређење из штаба Пете бригаде да те одмах упутим у ту јединицу, и ја не могу нити смијем више 'маневрисати' да те не шаљем. Зато пођи одмах у чету и поздрави се са другом Јарамазом и осталим друговима, и одмах се прикључи групи која се налази ту у близини. Ето, ти си се већ видио са неким од њих". Поздравили смо се и пољубили, да се више никада не видимо.²

Пошто сам се у чети поздравио са командом и друговима из моје десетине, посебно са мојим драгим другом, комшијом и саборцем Њеђељком Средановићем, кога послје овог растанка и поздрава такође више нећу видјети,³ пошао сам у кућу гдје се већ налазило више другова - Мијајло Вукићевић, Душан Вукићевић, Милан Вукотић, Радојица Балетић и још 7 до 8 другова које нијесам познавао. Одатле смо исти дан наставили пут на сјевер и преко села Кнежевића дошли негдје око пола ноћи у село Никовиће на Планини Пивској. Ту се у току ноћи искупила скоро читава група Покрајинског комитета и ту је привремено оформљена једна чета. Речено нам је да је за командира ове чете одређен Никола Поповић, који није био стигао, а за политичког комесара Јанко Тадић, који је пристигао тек у зору 9. јуна. Ту нам је у најопштијим цртама изнесен задатак чете и Покрајинског комитета о пробијању за Црну Гору. Поред тога, рекли су нам да су вршена испитивања да ли постоји могућност да се пробијемо у позадину са сектора Планине Пивске, али да је утврђено да за то нема услова, па да ћемо морати прећи ријеку Пиву и покушати да тај задатак извршимо са сектора Вучева и Маглића.

Осјећало се, више него се то саопштавало, да је ситуација веома сложена и тешка.

Наиме, 8. јуна послје подне дефинитивно је утврђено да се Централна болница и Трећа дивизија не могу пробијати преко Таре у Санцак, нити према планини Сињавини или Голији, већ да им остаје једина могућност да крену за Врховним штабом, о чему је он депешом и извијештен. У касним поподневним сатима овога дана издата су свим јединицама наређења за покрет ка долини ријеке Пиве и ка Вучеву. Централна болница у том моменту била је најтежи проблем, а нарочито тешки рањеници (на носилима око 140 и на коњима око 600, а уз њих и они који су се некако сами кретали). У вези са том одлуком наређено је Првој далматинској бригади да се што прије и што брже може из долине ријеке Таре пребаци преко Пиве на Вучево и да ухвати везу са Седмом банијском дивизијом, за коју се мислило да се још налази на Вучеву. За Првом далматинском бригадом требало је да се крећу Пета пролетерска црногорска бригада, штаб дивизије, Централна болница, а затим

² Погинуо је у долини Сутјеске 13. јуна 1943. године.

³ Погинуо је у долини Сутјеске 13. јуна 1943. године.

Мостарски батаљон 10. херцеговачке бригаде и, на крају, као посљедња заштитница, Трећа пролетерска санџачка бригада.

У извршењу овог наређења Прва далматинска бригада је прије зоре 9. јуна прешла ријеку Пиву преко импровизованог моста код Крушева у рејону Чокове Луке и у свануће дохватила се Вучева. Пета црногорска пролетерска је ноћу 8/9. јуна напустила положаје на линији Николин До - Комарница и убрзаним ноћним маршем прешла преко Планине Пивске и рано ујутро 9. јуна прешла Пиву и дохватила се Вучева. Штаб 3. дивизије са штабом групе, неким члановима АВНОЈ-а на челу са Иваном Милутиновићем и Милованом Ђиласом и пратећом четом, преноћили су 8/9. јуна у селу Боровина на Доњим Црквицама и прије сванућа кренули ка Пиви правцем: Крижевац - Рудина - Соко. Одатле су се спустили у Паклице и кренули уз ријеку Пиву и између 8 и 9 часова 9. јуна прешли преко импровизованог моста код Чокове Луке и одмах наставили пут уз Вучево.

Тога дана ујутро, тј. 9. јуна, Централна болница се налазила концентрисана на просторији села Жеично, Прегвожђе и Рудине. Одатле је рано тога јутра отпочео покрет према Пиви и Вучеву, углавном двама правцима, двијема козијим стазама: једном, која води од Прегвожђа преко Брвненог Дола на Крушево, и другом, која води од села Жеично преко Равне Косе до Чокове Луке и Крушева на Пиви.

Наша чета са групом Покрајинског комитета пошла је из села Никовића негдје око 10 часова 9. јуна правцем: Бориковац - Боровина - Рудине. Око подне стигли смо до испред села Рудина, гдје смо застали, јер је било у току жестоко бомбардовање (из авиона) овога села, као и путева и стаза које са ове просторије воде у кањон Пиве. Одатле је чета наставила пут и кретала се од Рудина према Соколу, стазом којом се већ кретао један дио Централне болнице, тешки рањеници на носилима и на коњима, као и рањеници пјешаци, који су могли да се крећу.

Била је то веома тешка и тужна слика. Нијемци су из авиона осмотрили правац кретања колоне рањеника, па ју је тукло по неколико авиона у бришућем лету. Летјели су увис дјелови људских тијела, носила, одијела и падали по околном дрвећу, или остајали по стази. Највећи дио тешких рањеника носили су заробљени италијански војници, који би, чим би чули авионе, остављали носила на сред пута и бјежали лијево и десно од стазе, да би избјегли поготке. Коњи који нијесу били погођени бомбама скакали су и збацивали са себе тешке рањенике, који су падали поред пута и по путу. Чета и група Покрајинског комитета морале су журно пролазити, како би што прије успјеле да пређу ријеку Пиву и изврше свој специјални задатак. Нијесмо могли нити смјели да се заустављамо. Идући том стазом запазио сам од руководиоца које сам познавао Драгишу Ивановића и Бошка Ђуричковића, који су чинили све да се колона рањеника ипак како-тако креће напријед. Ми смо наш покрет убрзавали нарочито у међувремену, док су се авиони враћали у своје базе да прихвате бомбе. Тако смо том стазом, којом се кретала и болница, дошли у један велики кланац, негдје у стрмим странама десне обале Пиве. Тај каменити кланац био је откривен и го, тако да се могао

осмотрити не само из авиона него и са велике даљине, са Вучева и даље. Пошто су Нијемци уочили тај кланац и колону која кроз њега пролази, отворили су на њих жестоку артиљеријску ватру. Њемачка артиљерија и авијација жестоко су тукли стазе којима су се кретали рањеници, а нарочито су се били окомили на напријед описани кланац - пролаз, куда је морала проћи колона рањеника из правца Рудина и Сокола.

Када су чета и група са Покрајинским комитетом дошле пред кланац, овај је већ био закрчен лешевима, носилима и рањеницима. Када је поново отворена артиљеријска ватра на овај кланац, одлучено је да чета и група Покрајинског комитета иду према ријеци Пиви, низ једну стрму и тешко проходну ривоточину. Кад смо уз много напора дошли до ријеке, онда смо неких километар-два пошли уз ријеку и пред саму ноћ 9. јуна код Крушева прешли ријеку Пиву преко импровизованог моста. Одлучено је да се људство одмори у једној воденици⁴ и ту преноћи, па да се ујутро рано крене за Вучево, одакле бисмо тражили могућност да се пробијемо у позадину са једне или друге стране Маглића.

Предвече овога дана, послје нашег смјештаја за одмор и преноћиште у воденици, стигла је вијест која је била тужна за све нас, а особито за Михаила и Душана Вукићевића. Наиме, јављено је да је погинуо Радуле Вукићевић, син Михаилов а Душанов брат. У моменту погибије Радуле је био политички комесар болнице 3. дивизије. Пао је на Вилиним подима, испред оног напријед описаног кланца, на стази којом се кретала и Централна болница према Крушеву, а који смо ми управо заобишли и "сурвали се" изравно на ријеку Пиву. Радуле је био студент филозофије на Београдском универзитету и активиста у студентском покрету. Приликом проласка чете и групе Покрајинског комитета поред колоне рањеника и болесника, Душан се тога дана видио са њим, на брзину су се распитали о домаћим стварима, промијенили капе и растали се. Душан и Михаило су се одмах спремили да иду назад, да га, ако икако могу, пронађу и сахране. Међутим, већина другова их је савјетовала да одустану од те намјере, јер је било немогуће више и доћи на то мјесто, нако да беспотребно обојица изгубе живот у оној великој гужви и трагедији рањеника на козјој стази десне обале кањона Пиве. Послје доста убјеђивања, обојица су увидјели да је та њихова намјера неостварива и одустали су од ње. Није им било лако.⁵

Читаву ноћ 9/10. јуна преко моста пребацивали су се рањеници и болесници Централне болнице и то махом они лакши и покретљивији. Те ноћи пребацили су се и неке јединице 3. дивизије. Пребацивање је настављено и у току дана 10. јуна. Тога дана су се пребацили и последњи рањеници као и батаљони Треће санџачке бригаде, који су били у заштитници на Планини Пивској, на линији Војиновићи - Кнежевићи - Никовићи и који су се, осим једног батаљона, у току читаве ноћи 9/10.

⁴ По казивању Јанка Тадића, воденица је била власништво Тодора Цицмила.

⁵ Михаило и Душан Вукићевић су након завршетка рата нашли кости Радулове, али су оне биле измијешане са костима још 4-5 другова, које су сељаци из околних села послје Пете офанзиве сахранили. Они су Радулове кости и кости ових непознатих бораца сахранили у Никшићу и подигли им заједнички споменик.

јуна и рано ујутро 10. јуна пребацили преко Пиве и почели се пети уз Вучево. Трећи батаљон ове бригаде, који је био последња заштитница Треће дивизије и Централне болнице пред наступањем Прве брдске њемачке дивизије, око 18.00 часова овога дана прешао је мост у Крушеву, па је послје тога мост порушен по наређењу штаба дивизије.⁶ О томе да се по преласку свих наших дијелова са Пивске Планине мост поруши, старали су се Бошко Ђуричковић и Миле Перуничкић, који су са собом имали једно заштитно одјељење из Треће санџачке бригаде.

И данас, послје толико година, живо ми стоји у сјећању једна веома тешка слика из те велике трагедије наших тешких рањеника у кањону ријеке Пиве. У свитање дана 10. јуна био сам на стражи пред воденицом која је била уз саму лијеву обалу ријеке Пиве и у којој се одмарало људство наше чете и група Покрајинског комитета. На десној обали Пиве, према воденици, налазило се 5 до 6 тешких рањеника, без једне или обје ноге, који су, ја не знам како, допузали и докотрљали на ријеку. Јасно сам видео једну другарицу која је била без обје ноге и која је беспомоћно дозивала: "Другови, не остављајте нас". Било ми је веома тешко, у срцу и на души, али ни ја ни ико од нас, ни њој ни осталим остављеним тешким рањеницима није могао помоћи, јер смо пред собом имали други задатак. Кажем и данас, послје 50 и више година, кад се сјетим тих моментата у кањону ријеке Пиве, одзвањају ми у ушима ријечи тешко рањене другарице и питам се, питам своју савјест, да ли смо овим нашим друговима могли нешто помоћи...

Девети и десети јун били су дани у којима су настрадали тешки рањеници у кањону ријеке Пиве. Њемачка авијација открила је правце и стазе кретања колона Централне болнице и изложила их сталном бомбардовању. Осим тога, јаке артиљеријске групе из рејона Хума, сјеверно од Шћепан-поља и из рејона Космана, сјеверозападно од ушћа ријеке Сутјеске у Дрину, отварале су у току 9. и 10. јуна жестоку артиљеријску ватру дуж стаза којима су се кретали рањеници, као и по импровизованом мосту код Крушева. Италијански заробљеници, који су носили тешке рањенике, напуштали су носила и скривали се по врлетима кањона. Рањеници су беспомоћно остајали по стази, закрчујући пут. Стварала се гужва на путу, а све је то била изразита мета за непријатељску авијацију и артиљерију. То су били веома тешки часови и за рањенике и за борце. Овдје, ваљда први пут, дешава се да борци пролазе поред носила немоћних рањеника, остављајући их судбини и случају. Према неким подацима, у кањону ријеке Пиве и на Пивској Планини 9, 10. и 11. јуна изгубило је живот од 500 до 600 тешких рањеника. То је био велики покољ рањеника Централне болнице, по броју жртава и трагедији једнак оном који ће се десити, три-четири дана доцније, у кањону и долини ријеке Сутјеске.

Нешто од тешких рањеника било је склоњено међу стијенама и амбисима десне обале кањона Пиве, а нешто у пећини Преодница. Осим

⁶ Војин Поповић: "Кроз њакао Сутјеске", Народна књига, Београд 1981, 429; Бошко Ђуричковић, нав. дјело, 50.

тога, један мањи број тешких рањеника (око 60) смјештен је у Алугама⁷ на десној страни кањона Пиве, а око 30 на лијевој обали Пиве изнад Чокове Луке. Зна се да је на Рудинама остало 11 тешких рањеника на носилима. Но, будући да је већ 11. и 12. јуна читава Прва брдска њемачка дивизија посјела просторију Горњих и Доњих Црквица, са посебним задатком да чврсто и непосредно држи десну обалу ријеке Пиве до Шћепан-поља - већи дио ових склоњених тешких рањеника Нијемци су пронашли и побили. Због свега тога сасвим је у праву др Гојко Николиш, кад каже да је тај 9. јун био један од најстрашнијих дана можда читавог нашег рата и да је то била стварна трагедија рањеника и многих бораца који су пали у кањону ријеке Пиве.⁸

Чета и група Покрајинског комитета су око 8 часова ујутро 10. јуна кренуле уз Вучево, стазама и путевима које су већ биле утрле наше јединице које су претходних дана и ноћи хитале на просторију Вучева. Страна је била стрма и знатним дијелом откривена. На њој смо пристизали и престизали групе тешких рањеника, неколико група тифусара и дијелове комора. Ту, скоро при самом врху, пристигли смо и један дио батерије топова Треће дивизије. Авијација је повремено надлијетала, бацала бомбе и митраљирала ову стазу, али то није било онако погубно као на стазама које су водиле са Планине Пивске у долину Пиве на Крушево. Пролазили смо поред мртвих рањеника и тифусара. Ту их је измучене, гладне и рањене, скршио умор и ту су сједећи или лежећи умирали. Пролазили смо и неке групице тифусара који су изгледали избезумљени, али су упорно ишли за колоном. Нешто испред подне из кањона смо изашли на површ Вучева, негдје у рејону Стрмца, и ту смо се одморили. У близини се налазио и штаб Треће дивизије, па је Благо Јовановић са неколико чланова Покрајинског комитета пошао тамо, а остало људство одмарало се поред пута. Чим смо изашли на Вучево примјетили смо да неколико бораца и старјешина сачекују јединице, комору, рањенике и болеснике и упућују их куда треба да се крећу. Доцније сам сазнао да је у тој групи за прихват био Иван Милутиновић, који је чинио све да се искупе, организују и поново концентришу преостали дијелови Централне болнице. У току 9, 10. и 11. јуна она се искупила на Вучеву, и размјестила се поред пута који води од Хаџића Равни преко Сухе горе до Локве Деренчишта. На тој просторији искупило се неколико стотина рањеника и болесника Централне болнице, не рачунајући дивизијску болницу и лакше рањенике који су се кретали са својим бригадама. Ту је Централна болница реорганизована и подијељена у три ешалона (Далматински, Санџачки и Црногорски). Сваки ешалон

⁷ Јанко Тадић, који је крајем јула 1943. године пратио преко Планине Пивске и ријеке Пиве према Источној Босни Сава Бурића, команданта Пете пролетерске бригаде, са групом другова - сјећа се да су идући стазом од села Прегвожђа до Крушева у једној пећини поред стазе наишли на око 30 до 35 мртвих тешких рањеника, од којих је један број још био на носилима. Били су почели да се распадају, примјећивало се да је већина од њих убијана у главу, од стране Нијемаца. Наредили су селяцима околних села да их сахране, што су ови и учинили.

⁸ Војин Поповић, н. дј, стр. 422-425.

имао је свога команданта и политичког комесара. Централна болница је требало да се креће као цјелина, али уколико бригаде буду присиљене да се пробијају разним правцима, онда би се и овако формирани ешалони рањеника кретали са одговарајућим бригадама.⁹

Док се Блажо Јовановић са неким члановима Покрајинског комитета налазио у штабу Треће дивизије, остало људство одмарало се у једном шумарку, поред главне стазе која је недалеко од нас изводила из кањона Пиве на површ Вучева. Ни сам не знам зашто, био сам се издвојио од другова и одмарао се на једном заподињуку, одакле сам могао осматрати доље ријеку и кањон Пиве, па и прелаз преко импровизованог моста код Крушева. Још су њиме пролазиле неке мање јединице и рањеници и хитали стазама уз Вучево.

Изненада испод мене примијетим мог стрица Тома Раичевића, како се успиње том стазом на Вучево. Са њим је ишло још неколико старијих људи, али непосредно са њим кретала се наша рођака Румица Перуновић која је била од Раичевића али удата у Пјешивцима. Она је имала два сина и обојица су са њом били у борби од почетка рата. Стрчао сам одмах на пут и изљубио се са стриком Томом, јер ништа нијесам знао о њему од почетка маја. Одмах сам му објаснио да сам одређен у једну специјалну јединицу, која треба да се са Покрајинским комитетом пробије на окупирану територију и да се тамо настави борба. Пошто сам се распитао шта зна о Николи, своје сину, предложио сам му да и он пође са нама. Објаснио сам му да се у јединици налазе и људи старији од њега, као Ђоко Павићевић, Божо Марковић, Периша Ивановић и још неки. Рекао сам му да ћу поћи код Вељка Зековића да то одобри. Знао да ће он то одобрити јер те добро познаје и зна све твоје квалитете, рекао сам стрику Тому. Он ме тужно погледа, као да је предосјећао да се више никада нећемо видјети. Мало се кроз тај тужан поглед као насмијешти и рече ми: "Знаш, Перо, ја знам да бих могао издржати са вама. Знао да би ми Вељко и Блажо дозволили, па можда и пожељели да идем са вама. Али, рекли су ми да је мој син Нико пошао напријед на Вучево, па и ја морам за њим. Но, мој Перо, кад се пробијете и дођете у оне наше крајеве, немојте сажалјевати домаће изроде и издајнике, који служе окупатору. Знаш, они су гори, тежи и опаснији за нашу борбу него окупатори, него, ова велика њемачка сила која је кренула да нас опколи и уништи на овим планинским врлетима. Учините све да добро плате своју издају". Остали су са мном једно пола сата и обоје кренули преко Вучева. Више се нијесмо видјели, јер је стрико Томо погинуо негдје испод Крекова, пошто је прешао ријеку Сутјеску.

Око 12 часова овога дана вратили су се Блажо Јовановић, Радоје Дакић и неки чланови Покрајинског комитета из штаба Треће дивизије,

⁹ За команданта овако реорганизоване Централне болнице одређен је Обрад Цицмил, а за политичког комесара Ферид Ченгић, за команданта Далматинског ешалона Мићун Јауковић, а за полит. комесара Митра Митровић; за команданта Санџачког ешалона Војо Зечевић, а за полит. комесара Лиђија Јовановић; за команданта Црногорског ешалона одређен је Милош Радовић. Није познато ко је био полит. комесар Црногорског ешалона.

гдје је био присутан и Милован Ђилас. На састанку у штабу Треће дивизије одлучено је да се ојача група Покрајинског комитета са још неколико руководећих другова и бораца из састава Пете бригаде, те да се од цјелокупног људства формира један специјални батаљон који треба да се пробије у позадину са Покрајинским комитетом. Речено нам је да је извиђањем утврђено да се није могуће пробити кроз њемачке положаје између Маглића и ријеке Пиве, јер су на том правцу сконцентрисане јаке снаге Седме SS дивизије "Принц-Еуген", које су запосјеле густим распоредом сав тај простор и испољавају активност нарочито правцима Мратиње - Препелиште - Вучево и Улобиће - Халуге, те да је због тога одлучено да се пробијањем покушамо западно од Маглића, са просторије Пријевора према Трновачком језеру и Волујаку. Нијемци су Вучево овог дана изложили жестоком бомбардовању, а особито оне правце, стазе и путеве који воде према Сутјесци. Неколико пута у току нашег кретања морали смо да се склањамо од налета авијације и бомбардовања. Тога дана - предвече - дошли смо у рејон Пољане - Суха Гора, гдје је, лијево и десно од пута који води тим рејоном, био смјештен један дио Централне болнице. Пошто смо се ту задржали дуже на одмору, замолио сам политичког комесара, Јанка Тадића, да ми дозволи једно пола сата да потражим моје тешко рањене другове из Горњег Поља (Божа Кривокапић-Цуца и Радојица-Рале Мићовић) - јер ми је речено да се налазе ту у близини. Јанко ми је то одобрио и ја сам врло брзо нашао Радојицу Мићовића-Ралета, а за Божа Кривокапића рекоше ми да се налази у бригадној болници јер није хтио да се ни као рањеник одваја од своје Пете бригаде.

Ралета сам нашао на носилима под једним дрветом. Био је тешки рањеник. Није имао једне ноге скоро до кука. Остао је без ње у борбама негдје око Невесиња још средином априла. Али се рана тешко замиривала. Кад ме је видио, био је јако изненађен и узбуђен, хитро се подигао и покушао да устане са носила, али сам га ја, грлећи га, спријечио у томе, па је сјео на носила. Морам рећи да ми је било врло тешко, видећи га без ноге, онако мршава и мирна. Није то више био онај весели, живахни и шалјиви млади столарски радник из Београда, који је био висок, стасит и изванредно лијеп момак, за којим су се цуре окретале. Одмах по окупацији земље Рале је са оба старија брата (Милутин и Томо) дошао из Београда у село Пиштета. Заједно са браћом укључио се у припреме за устанак. Учествовао је у Тринаестојулском устанку и доцнијим борбама. Већ почетком марта 1942. године ступио је у Први ударни батаљон Никшићког НОП одреда. Био је познати пушкомитраљецац овог батаљона а доцније Првог батаљона Пете пролетерске бригаде. Био је весео и духовит, причали су ми другови из његовог батаљона. Имао је лијеп глас и веома лијепо је пјевао. Знао је и у најтежим тренуцима борбе или напорног марша да запјева и подигне морал чете, причао ми је Пејо Раичевић, политички комесар његове чете у 1. батаљону Пете бригаде. Како нијесам имао много времена за разговор, брзо сам му објаснио прилике у нашем крају и добро држање цијеле његове породице. Знао је да му је најстарији брат погинуо још 1942. године у Херцеговини. Испри-

чао ми је да је имао срећу те је већ у свануће 9. јуна у првој колони рањеника пребачен преко Пиве на Вучево. Знао је да је 9. и 10. јуна у кањону ријеке Пиве страдало много тешких рањеника - његових другова. Рекао ми је да се не боји за живот, да га другови неће оставити. Вјеровао је и тада као и раније у нашу побједу. Али, било му је криво што му је одузето оружје. У једном моменту, уздахну дубоко па ми рече: "Е, што нијесам читав, да се прихватим пушкомитраљеза, да покажем овим Швабама како бије омладинац и пушкомитраљезац 1. батаљона Пете пролетерске".

Није било више времена за разговор. Морали смо се растати. Изгрлили смо се, изљубили и последњи пут поздравили да се више никада не видимо. При одласку оставио сам му моју војничку порцију, пуну хељдиног качамака, који смо имали као неку резерву за пробијање, а узео сам са носила његову празну порцију. Пао је његдје у долини Сутјеске кроз три дана.

Одатле смо наставили пут и стигли у Мркаљ-кладе, гдје су били већ пристигли штаб дивизије, комора и неки позадински дјелови дивизије. Ту смо преноћили и снабдјели се са нешто хране. Ситуација је била веома тешка и није било више могућности да се одлаже са нашим пробијањем у позадину.¹⁰

Трећа дивизија са Централном болницом нашла се потпуно окружена јаким њемачким снагама. Њемачка 1. брдска дивизија је до краја дана 10. јуна заузела Поља и просторију сјеверно од Поља до састава Пиве и Таре, а 11. јуна чврсто и густо је посјела лијеву обалу ријеке Пиве. Јаке њемачке снаге (118. ловачка дивизија и дијелови 7. SS дивизије), послије пролаза 1, 2. и 7. дивизије, посјеле су и утврдиле положаје од Кошура преко Крекова до Милин-клада, а одатле на Озрен, Плеће, Вилењак до Сухе, и на тај начин створили један веома јак ватрени цак који је био отворен према ријечи Сутјесци, куда се имала пробијати Трећа дивизија са Централном болницом.¹¹

Почев од 9. јуна јаке снаге 7. SS дивизије отпочеле су жестоки притисак са линије Маглић - ријека Пива, а нарочито из рејона села Мратиње, с намјером да овладају Вучевом. Када су јединице Треће дивизије и Централне болнице већ 12. јуна ујутро кренуле са просторије Мркаљ-клада ка Драгош-седлу и Сутјесци, ради пробијања за главнином, правцем: Драгош-седло - Тјентиште - Зеленгора, и када је Прва далматинска

¹⁰ У вези са правцем пробијања треба навести и сјећање Јанка Тадића. Наиме, Јанко је добро познавао ову просторију, знао је задатак Покрајинског комитета, да се по могућности без борбе провуче кроз непријатељски распоред, па је у вези с тим био мишљења да група треба да иде још са Трећом дивизијом преко Сутјеске и Зеленгоре до близу Баора, па да се са те погодне маневарске просторије окрене назад и да се преко гатачке површи дохвати планине Лабршника, Равног, Латична и Голије. Међутим, развој ситуације, посебно посиједање лијеве обале Сутјеске јаким њемачким снагама и у вези с тим нужност да се Трећа дивизија са Централном болницом пробија кроз њемачке положаје на Сутјесци, диктирали су да се група Покрајинског комитета из рејона Мркаљ-клада окрене назад према Трновачком језеру и Маглићу, те да се тим правцем пробија према Црној Гори.

¹¹ Војин Поповић, нав. дј, страна 431.

бригада као челни ешалон већ од 11. јуна послје подне на Сутјесци водила жестоке борбе у рејону Тјентишта - јаче њемачке снаге напале су остале јединице Треће дивизије и Централну болницу у покрету према Драгош-седлу и то: у десни бок од правца Боровна и Боавна преко Митрина усова и од Погледала, и у лијеви бок из долине Сухе преко Пријевора ка Драгош-седлу. Циљ им је био да у рејону Драгош-седла пресијеку, разбију и униште снаге Треће дивизије и Централну болницу.

Командант дивизије, Сава Ковачевић морао је хитно интервенирати са 3. и 4. батаљоном Пете црногорске бригаде према њемачким снагама које су му угрозиле десни бок, а са Мостарским батаљоном против њемачких јединица које су му са Пријевора угрозиле лијеви бок дивизије у покрету. Оба ова противнапада била су успјешна. Трећи и Четврти батаљон Пете бригаде разбили су њемачке снаге које су нападале са сјевера и гонили их до Попова Моста, а Мостарски батаљон послје вишечасовних борби на Пријевору успио је да одбије њемачке снаге. Но, то је имало и посљедицу: закаснило се са отпочињањем преласка Сутјеске.

Дванаестог јуна прије подне,¹² према претходно израђеном плану-маршрути, група Покрајинског комитета кренула је из Мркаљ-кладе према Црној Гори. Наиме, руководство је израдило маршруту која би се углавном кретала овим општим правцем: Мркаљ-кладе - Стајишта - к. 1645 - источна страна Пријевора - Јелов дол - Штављен - источна страна Трновачког језера - Ком - Власуља - Биоч и даље према Стабнима, већ према ситуацији.

Непосредно пред полазак дефинитивно је оформљена војничка јединица која је названа Специјални батаљон, који није имао чете и водове, већ су га сачињавале борбене групе. Како је напријед речено, састав овог батаљона био је из три дијела: први дио сачињавали су чланови Покрајинског комитета на челу са политичким и организационим секретарима, Блажом Јовановићем и Радојем Дакићем. Други дио сачињавали су другови и другарице који су били предвиђени за руководећи политички и војнички кадар за војне јединице и политичко-партијска руководства на окупираној територији Црне Горе и Боке. Трећи дио сачињавало је око 30 до 35 бораца, који су били "извучени" из јединица, претежно из Пете пролетерске црногорске бригаде. Овдје, у Мркаљ-кладама, одлучено је да сва три ова дијела чине један (специјални) батаљон, те да сво људство, па и сви чланови Покрајинског комитета, заједно са Блажом Јовановићем и Радојем Дакићем, улазе у састав батаљона. За команданта тог батаљона одређен је Никола Поповић, који нам се овдје прикључио. За политичког комесара батаљона одређен је Јанко Тадић, а за његовог замјеника именован је Ђедо Милутиновић. На постављено питање Николе Поповића, Блажо Јовановић је јасно и изричито нагласио: "Штаб батаљона има командовати свима у батаљону, свим чланови-

¹² Према сјећању Бошка Ђуричковића, група је пошла 12. јуна око 14 часова, а према сјећању Луке Ђурковића она је кренула око поноћи 11/12. јуна. Мени се чини да смо пошли 12. јуна ујутро.

ма Покрајинског комитета, па и мени и Радоју Дакићу. Сви без изузетка морамо извршавати наређења овог штаба".

Према сјећањима неких другова, овај специјални батаљон бројао је укупно 53 човјека. Међутим, према сјећањима других, он је бројао и преко 80 људи. Мени се чини да је он бројао преко 65 људи. Ево имена људи за које сам утврдио да су сигурно били у саставу овог батаљона:

1. Блажо Јовановић	23. Саво Јоксимовић
2. Радоје Дакић	24. Јанко Тадић
3. Бошко Ђуричковић	25. Радоман Дацић
4. Андро Мугоша	26. Момир Јакић
5. Стана Томашевић	27. Божо Марковић
6. Ђедо Милутиновић	28. Радован Марковић
7. Саво Брковић	29. Никола Поповић
8. Милутин Миљић	30. Радомир Миљић
9. Ика Димић	31. Спасоје Јовановић
10. Антон Лукатели	32. Божидар Благојевић
11. Боса Пејовић	33. Михаило Тиодоровић
12. Михаило Вукићевић	34. Обрен Благојевић
13. Душан Вукићевић	35. Перо Раичевић
14. Ђоко Павићевић	36. Голуб Тадић
15. Бранко Павићевић	37. Лука Ђурковић
16. Нико Павић	38. Лакић Симоновић
17. Милан Вукотић	39. Периша Ивановић
18. Пеко Поповић	40. Драгиша Перовић
19. Владо Гатолин	41. Вељко Милатовић
20. Раде Блечић	42. Лука Јововић
21. Вељко Зековић	43. Ђетко Средановић
22. Пуниша Перовић	44. Ратко Радовић

И поред свих напора, нијесам могао утврдити имена осталих, па им се извињавам, јер су вријеме и заборав учинили своје.

Прије поласка одржан је састанак овог батаљона на коме су излагали Блажо Јовановић и Радоје Дакић. Блажо је веома кратко али врло концизно изнио задатак који има батаљон, указао је на тежину, деликатност и важност тог задатка. Истакао је, колико се сјећам, да је првенствени задатак пробити се кроз непријатељски распоред неопажено и без борбе. Био је то велики проблем, јер смо чинили велику групу да би се неопажено провукли, а малу да би се пробали силом кроз непријатељске положаје, с обзиром на околности да су њемачке резерве иза првих положаја биле веома јаке. Блажо је у свом излагању особито подвукао значај дисциплине и беспоговорног извршавања сваког задатка.

Нико нема право да ставља приговоре на одлуке и наређења руководства, па ма шта се догађало и ма куда се кретали.

Бошко Ђуричковић, Никола Поповић и Јанко Тадић предложили су напријед наведену маршруту и правац пробијања у позадину. Бошко је заједно са Јанком Тадићем био у току пробијања главни водич и изви-

ђач свих опасних кланаца којима се кретало. Он је имао при руци и карту 1:100.000, коју је одлично читао, по којој нас је водио кроз ове врлети и беспућа и по којој нас је одиста успјешно провео кроз њемачке положаје и довео на Латично.

Крећући се од Мркаљ-клада ка Стајиштима сусрели смо се са Војом Ђурашевићем; он се налазио на челу Другог батаљона Пете бригаде, који се повлачио са неких заштитничких положаја испод Маглића и хитао према Драгош-седлу, односно Сутјесци. Пошто је журио батаљон а журили смо и ми, није било времена за дужи разговор, већ смо једни другима сретњикали покрет и пожељели срећу. Негдје у рејону Стајишта направљен је кратак застанак, а потом је настављен марш узбрдицом кроз шуму до неких колиба на Пријевору. Била је узбрдица а пут доста тежак, па је батаљон направио одмор. Пошто смо се, то смо осјећали, приближавали њемачким положајима, то смо око мјеста одмора поставили потребно обезбјеђење. Милан Вукотић, иначе командир пушкомитраљеског одјељења, чачкао је нешто око пушкомитраљеза и нехотице је опалио метак. Настало је узбуђење, а и жестоки протести и критика како руководства тако и већине припадника батаљона. Како се могло десити такво неозбиљно и неодговорно понашање у небудност Милана Вукотића, ту непосредно испред непријатељских положаја!? Истина, могло је то имати веома тешких посљедица за читав наш задатак, али до тога није дошло. Нијемци уопште нијесу реаговали на тај пуцањ. Вјероватно су претпоставили да је то неки њихов војник опалио из пушке.

Послије овог застанка пели смо се узбрдицом кроз шуму још који километар и поново застали. Руководство је одлучило да једна патрола од три друга на челу са Милутином Милићем изиђе на једну преседлину - превлаку, сјеверно од села Пријевора, гдје се завршавала густа шума, и одатле осмотри просторију до Трновачког језера, са циљем да се испита могућност проласка тим правцем. Послије неког времена патрола се вратила и саопштила да су Нијемци групно посјели линију која води од врха Маглића преко к. 1962, западним падинама Маглића на Пријевор и источне падине брда Ките (к. 1640), па до Сушачког потока, према Сутјесци. Предочили су да су падине Маглића куда је требало прећи стрме, голе и камените све до шуме изнад Трновачког језера. У први мрак (12. јуна) успели смо се на просторију изнад колиба код катуна Пријевор. Ту смо опазили њемачку стражу, па је одлучено да се успнемо још уз ту страну, како бисмо покушали заобићи ово стражарско мјесто, али смо убрзо уочили и друго и треће стражарско мјесто, па је стога закључено да је читава та коса до самог врха Маглића посједнута густо. Зато је одлучено да се спустимо ниже у шуму, па да сљедеће ноћи, тј. 13/14. јуна, пошто још детаљније испитамо линију непријатељског распореда и кретања, покушамо неопажени пролазак кроз непријатељски распоред. Ту смо провели остатак ноћи 12/13. јуна и скоро цијели дан 13. јуна.

Одмах послје поноћи (12/13. јуна) отпочела је борба, а у саму зору 13. јуна чула се ураганска ватра из свих оруђа на Сутјесци у рејону Сухе и Тјентишта. Закључивали смо по тој жестокој ватри да се то про-

бија Трећа дивизија са Централном болницом преко ријеке Сутјеске према Зеленгори. Тутњава је била непрекидна све до испред подне, а онда је почела да јењава.

Предвече 13. јуна попели смо се поново на једну преседлину изнад колиба код Пријевора и одатле се преbacили у шуму сјевероисточно од Јелова дола. Ноћ је била карамрачна, а кроз шумовите врлети и неравнине у таквим условима тешко се кретало, јер се није ништа видјело. Због тога је руководство одлучило да ту останемо преко ноћи, па да се у свитање, кад видност буде нешто већа, пребацимо према Трновачком језеру. У саму зору избили смо из шуме на једно стрмо и голо точило испод Маглића. Требало је једно 500 до 600 метара прећи голим тереном, односно каменитом страном Маглића. Због тога је наређено да се сви они другови који су имали цокуле на ногама изују и да у чарапама или боси пређу ту камениту страну, како се не би чуо ход људства, који би могао упозорити Нијемце. Добро се сјећам да сам са средине те чистине, у свитање дана, видио нама са десне стране, доље на једном заподињку, два њемачка брдска топа прекривена шатором. Видио сам и једног војника. Али за чудо, и за нашу срећу, он нас није видио, или нас није хтио видјети, јер смо се удаљавали од њега.

Тако смо, ето, у само свануће 14. јуна прошли најопасније мјесто и прву ватрену линију непријатеља, што је било најтеже али и најважније. Дошли смо опет у једну велику шуму сјеверно од Трновачког језера. Направљен је одмор до послеподне. Одмарало се по групама, уз свестрано обезбјеђење стражама и осматрачима. Овдје је Блажо скупио батаљон и одржао поново кратак састанак. Указао је на то да, иако смо, изгледа, прошли прву непријатељску линију, морамо бити веома будни и до краја опрезни и дисциплиновани, јер нас непријатељ не смије изненадити. Истакао је да смо и гладни и уморни, али све можемо и морамо издржати. Рекао је да је примјетио у току марша и овдје на застанку неку нервозу међу друговима, а тога не смије бити. Истакао је нужност међусобног помагања и разумијевања у овим изванредно тешким приликама.

Одиста, примјећивала се нека нервоза и помало нека нетрпељивост, почев од претходног дана. Лично могу да истакнем једну појаву у свом пушкомитраљеском одјељењу. Био сам први помоћник пушкомитраљесцу Милану Вукотићу. Имали смо уз пушкомитраљез један повећи сандук муниције, тежак, јер је у њему било наслагано доста шаржера. Прве и друге ноћи и све до овог застанка изнад Трновачког језера ја сам сам носио тај сандук муниције и нико од другова из одјељења није хтио да ме измијени. Било ми је криво на те моје другове. Чинило ми се да то није ни војнички ни другарски, а ни морално оправдано. Учинило ми се да не желе да се замарају, оптерећују и задужују у тешким тренуцима. Кад то нијесу хтјели ни ујутро 14. јуна, ја сам на првом застанку послеподне преласка напријед описане чистине, љутито и демонстративно отворио сандук и по неколико шаржера дао сваком другу из одјељења да носи у свом рукаку или торбици. За себе сам у сандуку задржао половину комплекта. Једна група чланова ПК са, Блажом и Брком, није била далеко од

тог мјеста и лако је могла чути и видјети моје реаговање, па мислим да су се оне Блажове ријечи о појави нервозе односиле и на ове односе међу нама из пушкомитраљеског одјељења Милана Вукотића.

Тога дана били смо притиснути још једном великом тешкоћом. Наиме, почела је да дејствује глад. Колико сам могао да видим, више нико није имао ништа да поједе. Сви смо за протекла два дана појели оно мало меса и хељдиног качамака што смо имали у порцијама као резерву за пробијање кроз ове врлети. Ја сам на овом застанку изнад Трновачког језера први пут био толико гладан да сам са Миланом Вукотићем брао младо буково лишће и јео, само да бих утолио глад. Осим тога, примјећивала се помало и физичка исцрпљеност, а нарочито оних по годинама старијих другова, па је Блажо нашао за потребно да својом ријечју охрабри све другове и отклони сваку нервозу у дружини пред којом је и даље стајао веома тежак и деликатан задатак.

Имали смо ту у близини и један планински извор, али ријетко је ко ишао да пије воде. Са овог мјеста могли смо да осматрамо источне падине планинског вијенца Волујака, како, његове планинске и камените висове тако и онај питомији и шумовитији дио који се спушта ка долини Сушачког потока и ка Трновачком језеру, који лежи у дубодolini између планина Волујака и Маглића. Одатле смо могли лијепо посматрати дивокозе подно каменитих висова Волујака, али смо примјећивали истовремено и њемачке колоне које су се кретале подножјем Волујака према Сухој и долини Сутјеске.

Негдје послје подне тога дана, између 16 и 17 часова, кренули смо према Трновачком језеру. Предстојао нам је тежак и напоран пут, нарочито од Трновачког језера према преседлини између масива Кома и Власуље, куда смо се имали испети из ове дубодолине око Трновачког језера. То је био претежно го и откривен терен, на коме су нас могли Нијемци срести или пак осмотрити са падина Волујака и Маглића. Зато је одлучено да тај терен пређемо у први мрак и ноћу 14/15. јуна.

Прешавши неколико километара нашли смо се на источној обали Трновачког језера, али није било времена да уживамо у љепоти овог прекрасног "планинског ока" и његове ближе околине, већ смо се једним путељком брзо почели пењати уз преседлину између Волујака и Маглића, односно између брда Власуље и Кома. На једној ледини поред пута наишли смо на коња и на ждрјебе, које смо могли искористити за месо, односно за храну. Због тога се овдје мало застало, да би се одлучило да ли има времена и могућности да се ждријебе закоље и његово месо искористи за храну људства, које је већ била добро "притисла" глад. Пошто су се појавила супротна мишљења, Блажо Јовановић је брзо скупио биро ПК и штаб батаљона на кратак састанак, гдје је већином гласова одлучено да се ту батаљон не зауставља нити да се ждријебе коље, већ да се одмах настави марш према селу Стабнима. Није било времена за тај посао, а терен околу је био го и Нијемци су нас могли ту лако открити.

Кренули смо даље и избили убрзо на стазу која води од Мратиња и Мратињског језера преко Биоча према Стабнима. Убрзо по поласку

патрола претходница је утврдила да се на једној главници испред нас налазе Нијемци, па је руководство одлучило да се скрене са правца према Стабнима и да се крене лијево једном котлином која изводи на Брљево, у сјеверни дио Пивске Жупе. Путовали смо цијелу ноћ и у свитање стигли у близину катуна Барни до, према Суводолу, гдје се налазио збјег народа из села Брљева и околине. Народ са нешто стоке склонио се овдје од њемачких јединица, које су још жариле, палиле и убијале по Жупи Пивској. Овдје су Јанко Тадић и неки другови Пивљани из нашег батаљона ступили у везу с народом, па су чак тамо пронашли и старог Луку Љешевића, члана Народноослободилачког одбора села Брљева, који је познавао Јанка Тадића, Обрена Благојевића и друге Пивљане. Овај одборник нас је прихватио и много нам помогао да се овдје одморимо, окријепимо и нахранимо. Осим тога, ту је група први пут дознала о страшном покољу и материјалном разарању у Жупи Пивској, које је извршила њемачка војска.

Ту смо остали читав дан 15. јуна до пада мрака. Добили смо храну. Могли смо добити само меса и млијека, јер брашна и хљеба нијесу имали ни избјегли сточари и њихове породице. Но, и то је за нас гладне и изнемогле од марша преко ових врлети била велика гозба. Ту смо се у једној великој рупи "утаборили", истуривши на све стране осматраче. Ту се у два велика котла кувало месо од, чини ми се, четворо-петоро јагњаци. Ту смо се одморили од марша и негдје поподне био је готов ручак. Месо се скувало и требало га је подијелити гладним људима. Сви смо били гладни. Као неки економ батаљона подјелу је вршио Лакић Симоновић (доцније је био секретар Среског комитета КПЈ Колашин). Сви, сем другова који су били на обезбјеђењу, сједјели смо по стрмој страни тре рупе, а доље, у дну рупе, Лакић је дијелио скувано месо. Били смо сви веома гладни и једва смо чекали да добијемо своју порцију меса. Изгледало је као да се налазимо у неком амфитеатру. Кад је Лакић почео да даје боље комаде меса члановима Покрајинског комитета, сви смо то запазили, јер смо сви буљили у Лакића, једва чекајући да дођемо на ред. Кад је он наставио са таквом подјелом, у једном моменту са средине овог "амфитеатра" зачу се веома оштар и продоран глас Радомира Милића: "О, Лакићу Симоновићу, шта то радиш, праћо једна неваљала? Која те то Партија учила да тако дијелиш то месо својим друговима? Зар овдје у једном нијесмо сви једнаки и зар сви једнако нијесмо гладни". Лакић не рече ништа, него престаде са диобом и опусти руке низа се, па погледа по нама у рупи. Наста тајац. Нико ништа не говори, нити се ишта међусобно коментарише. Тада се зачуше ријечи Вељка Зековића, који је добро познавао Радомира Милића: "Забога, Радомире, зар је то начин да се реагује на Лакићев поступак? Због чега такве ријечи треба упућивати своме другу, ако и погријеш?" Радомир, још увијек у заносу љутине, рече: "Знам, Вељко, али истјерао ме из такта овакав поступак Лакића Симоновића", и опет грдно опсова. Поново је настао тајац. Нико није реаговао, а онда је неко рекао да Лакић настави са диобом, што је он и учинио. Наставио је диобу, али је сад био много правичнији у подјели тога меса нама великим гладницима.

Овдје смо преданили. Добро смо се одморили и одспавали свако по бар 3 до 4 сата, па смо сада били окријепљени и орни да наставимо пут. Блажо Јовановић и Јанко Тадић, Обрен Благојевић и други Пивљани су са људима из збијега обавили разговоре, у којима им је објашњена њемачка офанзива и покушај непријатеља да окружи и унушти главнину наше војске, али да му то није успјело. Савјетовали су народу да се још не враћа својим кућама доље у Пиву, да треба да се организују, повежу и образују народнослободилачке одборе по збјеговима и селима гдје нема Нијемаца.

Руководство је имало план да пут наставимо правцем: Будањ, Плужине, Горанско, Голија и даље према Никшићу. Међутим, према добијеним подацима, а и путем осматрања тога дана, утврђено је да се на просторији Будња, Плужина и Горанска као и низ Жупу Пивску налазе још доста јаке њемачке снаге. Зато је одлучено да се скрене десно од тог правца и иде сјеверозападно од села Милошевића, па да се онда преко Гумнина спусти у долину ријеке Врбнице, пређе ова рјечица и уз стрме косе Жагрице изађе на плато Пано, негдје у рејону Муратовице, а одакле према Латичну.

Путовали смо читаву ноћ и у саму зору спустили се у кањон рјечице Врбнице, прегазили је и успели се свега 200 метара уз веома стрме, скоро окомите стране Жагрице, када је наишла једна њемачка колона са комором, која се кретала путем поред рјечице Врбнице према Стабнима. Колико год смо могли замаскирали смо се и заклонили, да нас Нијемци не би опазили. Право рећи, није било ни могуће то солидно учињети, јер су дрвеће и жбуње на том правцу којим смо пошли били доста ријетки. Али, срећом, нијесмо били примиијећени. Вјероватно се Нијемцима журило, па нијесу солидно ни осматрали стране кањона. И колона је прошла. Но, овдје, уза стрмине Жагрице "запели" су Божо Марковић и командант батаљона Никола Поповић. Осим изнурености од напорног марша преко ових врлети, они су добили тровање стомака и дизентерију. То их је толико ослабило да нијесу могли даље уза Жагрицу. Требало је да се одморе. Како је батаљон морао што прије изаћи на плато Пано, руководство је одредило мене и Радојицу Балетића да останемо са болесницима, док се мало одморе и да им послуже тога помогнемо да се успењу на Пано. Том приликом дали су нам правац кретања којим ћемо ићи за њима док их не сустигнемо. Нас четворица остали смо у страни Жагрице, изнад ријеке Врбнице, сигурно један сат, а можда и сат и по. Обилазећи неке шибљаке околу Радојица Балетић у једном шибљу нађе мало чобанско дебе скорупа (кајмака младог) и одмах га донесе међу нас. Закључили смо да је прије дан-два овдје био неки збјег, који се пребацио негдје друго, или је неки чобан, чувајући стоку, заборавио то дебе. Дебе није било пуно, али је скорупа било толико да се нас четворица "омрсимо", да Божо и Никола "подмажу" мало своје болесне стомаке, а ја и Радојица да добијемо мало снаге и "кувета" да лакше изведемо ова два болесна друга уза врлети Жагрице. Настало је кратко вијећање: шта радити са дебетом скорупа. Да ли га појести, или га понијети батаљону. Закључили смо да је оправдано ово прво. Јер, ради се о

малој количини, а нама четворици може помоћи да "изгурамо" уз ову стрмину на Пано. И, наравно, подијелили смо "братски" скоруп на четири једнака дијела, јер Божо и Никола нијесу хтјели друкчије, иако смо ја и Радојица тражили да они као изнемогли и болесни поједу више. Још смо се мало одморили и кренули полако уза страну. Путовали смо уз ту стрмину пуна два сата. Ја и Радојица помагали смо Николу и Божа да се крећу уз ову страну, понегдје их попривржавали или вукли, али се ипак одмицало ка врху. Кад смо се успели на плато Пано, између села Смријечно и Ораха, узели смо оријентацију и пошли правцем како нам је речено. Убрзо смо стигли батаљон, на починку испред села Забрђа.¹³ Ту, у једној ривоточини, већина је била посједала по ивици пута. Божо и Никола сјели су на почетку, а ја и Радојица продужили смо и посједали на сасвим други крај батаљона. Нијесмо још ништа говорили. Хтјели смо да се мало поиздувамо. Рачунали смо да су се у међувремену сви у батаљону "најели и напили", јер је прошло сигурно неколико сати од како смо се били раздвојили у подножју Жагрице.

Међутим, није било тако. Они не само да нијесу прибавили ништа од хране, него још нијесу били ни капи воде окусили. Управо тада долазила су из правца села два друга, са по 5 до 6 чутурица са водом у рукама. Мислећи да се људство батаљона већ прије тога напило воде, а да су ове чутурице воде као нека резерва која треба да се носи, - ја сам, кад је поред мене наишао први друг са чутурицама, скинуо му једну са руку и таман нагнуо да се напијем, кад негдје са средине прла повика Блажо Јовановић: "Вала, Раичевићу, нијеси ти овдје ни најстарији, ни најжеднији, нити најпречи. Има овдје старих људи" (мислио је на Ђока Павићевића, Ивановића и још неке старије другове). Нијесам био ни кап воде попио, кад сам то чуо. Брзо сам затворио чутурицу и бадио је у руке оном другом другу који је носио чутурице и повикао: "Друже Блажо, ја сам мислио да сте се до сада сви добро напили воде". Било ми је јако тешко и неугодно. Како се то десило мени, који управо о томе увијек води рачуна, а овдје испадох "најпречи". Одмах Блажо надодаде: "Ти се, друже Раичевићу, све нешто љутиш. Ако не можеш с нама, ти узми пушку преко рамена, па хајде сам преко ових брда и планина".

Блажо је вјероватно овај мој поступак повезао са оном мојом љутњом и подјелом шаржера муниције из кашета, који сам носио а нико није хтио из пушкомитраљеског одјељења да ме замијени. Пошто ме није познавао, вјероватно је припитао о мени Вељка Зековића или Радоја Дакића и они су му рекли више о мени. Зато Блажо није оштрије реаговао на ове моје поступке овдје на платоу Пано и дан прије изнад Трновачког језера.

Чим је батаљон изишао на плато између Смријечна и Ораха, Блажо је упутио једну патролу, у којој су били Обрен Благојевић, Михаило Вукићевић и још један или два друга. Патрола је требало да пође преко Муратовице према селу Смријечно, да испита ситуацију и прибави

¹³ По сјећању Јанка Тадића батаљон је при врху Жагрице срео сељака Јована Ружића, који их је обавијестио о ситуацији на платоу Пано и околним селима.

нешто хране за батаљон. Како од ове патроле није било гласа, Блажо је послао другу patrolу у којој су били Бошко Ђуричковић, Ђедо Милутиновић и Владо Гатолин, који су после краћег времена нашли Обрена Благојевића са патролом у рејону Муратовице. Али, ова patrolа није била набавила ништа од хране. Међутим, недалеко од Муратовице налазио се један мањи збјег. Ту су обје ове patrolе добиле нешто млијека за људство батаљона.

Пошто су другови Божо Марковић и Никола Поповић били јако исцрпљени напорима марша, а особито тешким тровањем стомака, Блажо Јовановић је одлучио да се они оставе у једној оближњој колиби, код неких партизанских породица, да се ту у току ноћи одморе, нахране, и ојачају, па да сјутрадан ујутро крену за батаљоном и дођу на Латично. У овој колиби, а уз бригу домаћина, ова два друга су се добро одморили, нахранили и неким народним љековима излијечили од тровања стомака, па су сјутрадан око подне стигли на Латично, односно на Леденице, гдје се одмарао батаљон.

Након тога пред ноћ батаљон је кренуо према Латичну и у току ноћи стигао у Команске катуне на Латичну, а одатле је пошао у катуне Тадића и Јововића из Леденице. Ту се такође налазио један збјег из Пивске Жупе. У збјегу је прибављена храна за људство батаљона. Овдје је батаљон остао 16. и 17. јуна.

Шеснаестог јуна око подне почели су пристизати појединци и групе бораца из Пете пролетерске бригаде. Причали су да је Трећа дивизија на Сутјесци разбијена, да је погинуо командант дивизије Сава Ковачевић и да је цијела Централна болница пала Нијемцима у руке, да су поубијани тешки рањеници итд. Руководство и ми сви у батаљону нијесмо вјеровали у те приче, јер смо мислили да су то дезертери који проносе алармантне вијести да би оправдали своје дезертерство.

Први од ових били су разоружани и притворени у колибе на овом катуну. Међутим, поподне тога дана наишао је преко Латична и Леденица и Ђоко Шарановић,¹⁴ који је мање-више све то потврдио, а кога су добро познавали Блажо и други чланови Покрајинског комитета. После тога притворени борци су пуштени и враћено им је оружје. Неки од њих су остали са нама, а један дио је пошао да обиђу куће и породице.

Како је већ речено, Трећа дивизија, извршавајући улогу заштитнице главнине Врховног штаба, нашла се са Централном болницом одсјечена и окружена веома јаким њемачким снагама на просторији између Озрена, Вилењака, Сухе, Пријевора, Боровна и Кошура. Она је са својим челним одредом (Прва далматинска бригада ојачана 1. батаљоном Пете пролетерске бригаде) избила 11. јуна на ријеку Сутјеску. Челни одред је прешао ријеку код Тјентишта, ту енергично напао њемачке јединице и њихову комору. Али, Нијемци, имајући у близини сконцентрисане јаке снаге, брзо су и жестоко реаговали, извршивши снажан противнапад, па су присилили овај челни одред дивизије да се по

¹⁴ Бошко Ђуричковић: "Кроз неирријашељски обруч на нове задајке у позадину", "Сутјеска", Зборник радова, III књига, стр. 59.

дијеловима пробија ка Зеленгори.

Тако је пропао план штаба дивизије да овај челни одред на лијевој обали Сутјеске, у ширем рејону Тјентишта, створи мостобран за прелазак главнине дивизије и Централне болнице преко Сутјеске и за даље продирање према Зеленгори.

Главнина дивизије, пошто је у току дана 12. јуна, крећући се према Драгош-седлу и Сутјесци, морала да одбије бочне нападе јаким њемачких снага, које су настојале да у рејону Драгош-седла пресијеку колону и униште главнину дивизије са Централном болницом, - у саму зору 13. јуна прешла је са пет батаљона ријеку и отпочела јуриш на утврђене њемачке положаје изнад лијеве обале ријеке Сутјеске, од Крекова па до Усовачког потока. Нијемци су јаким снагама и снажном ватром реаговали са већ добро утврђених и изграђених одбрамбених положаја, па пробој није успио ни након што је штаб дивизије убацио у пробој и преостале батаљоне. Ипак, један дио дивизије успио је по дијеловима, групама и групама да се пробије кроз њемачке положаје (Прва далматинска бригада, 1. батаљон Пете бригаде и дијелови осталих батаљона исте бригаде и Треће санџачке бригаде) за главнином Врховног штаба, док се већи дио Треће санџачке бригаде пробио назад у Санџак, као и неки дијелови 2, 3. и 4. батаљона Пете бригаде према Никшићу.

Рачуна се да је Трећа дивизија изгубила око половину свога људства, а страдали су и скоро сви тешки рањеници. У жестоким јуришима батаљона Пете бригаде и Треће санџачке бригаде, као и Мостарског батаљона Десете херцеговачке бригаде, херојски је у рано јутро погинуо и командант Треће дивизије Сава Ковачевић.

Са народом из збјегова на Леденицама и у Латичну обавили су разговоре Блажо Јовановић и Радоје Дакић, Обрен Благојевић, Јанко Тадић и други. Било је, чини ми се, мало отпора прочетничких елемената, али се све завршило мирно и успјешно.

Осамнаестог јуна батаљон се пребацио у Вишњића До, у Голију, а затим 19. јуна у Петрове Доле, оријентишући се ка Дуги и Никшићу. Када смо стигли у Петрове Доле затражио сам од Вељка Зековића да ми се одобри да одавде пођем према планини Шишману и Горњем Пољу, како бих нешто сазнао о својима у Горњем Пољу. Био сам већ обавијештен да су Нијемци у Пољскодушком крају побили око 60-70 старих људи, жена и дјеце. Тако сам добио од штаба батаљона и формално одобрење да привремено напустим јединицу.

Из Петрових Дола већи број чланова Покрајинског комитета и неки од чланова кадровске групе упућени су у разне крајеве Црне Горе и Боке са одговарајућим војничким и политичким задацима, које им је одредио Покрајински комитет. Тако је од људства батаљона остала једна четица, која је са Блажом Јовановићем наставила пут према Рудинама Никшићким и Трубјели, гдје је извршила напад на жељезничку композицију у рејону Трубјеле и одатле се упутила преко Пјешиваца и Бјелопавлића према Пиперима, гдје је требало да буде сједиште, односно боравиште Покрајинског комитета по повратку на окупирану територију Црне Горе и Боке.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ПРОФЕСОР ЛАЗО Ђ. ПОПОВИЋ О ПЉЕВАЉСКОЈ ГИМНАЗИЈИ

- Неколико његових необјављених писама -

Лазо Ђ. Поповић, истакнути просвјетник, писац историје филозофије и других средњошколских уџбеника, путописац и аутор низа чланака, расправа и прилога из филозофије и теологије, потиче из доњокрајске породице Поповић, која је дала неколико значајних личности културно-просвјетној и црквеној историји Црне Горе. Његов дјед по оцу - поп Лазо Поповић, Његошев савременик, слови као најстарији мемоарист у Црној Гори,¹ отац Ђуро Поповић био је истакнути просвјетни радник: учитељ, главни школски надзорник црногорски, законодавац у области просвјете и школства,² а стриц - преподобни старац Симеон из Дајбаба, код Подгорице.³

О Лазу Поповићу смо својевремено дали једну ширу био-библиографску скицу за његов портрет,⁴ коју овом приликом, на бази нових података, допуњавамо и неке податке исправљамо. Није рођен у Доњем Крају, надомак Цетиња, већ у Грахову 18. фебруара 1873. године, јер му је тамо тада отац учитељевао. Основну школу је завршио у Никшићу (1881-1885), а Нижу гимназију на Цетињу (1885-1889). По завршетку Богословско-учитељске школе на Цетињу, 1892. године одлази у Кијев, да студира Духовну академију (1892-1896). Као апсолвент написао је и доцније објавио на руском језику историјску монографију "Черногорскій владыка Петръ I" (Кијевъ, 1897), за коју је добио награду савјета кијевске Духовне академије 1898. године.

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Ђурђе Црнојевић, Цетиње

¹ Уп.: Др Јован Вукмановић, *Из Дневника јојџа Лаза Појовића*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, IV, Цетиње 1964, 285-290.

² Уп.: Др Душан Ј. Мартиновић, *Ђуро Појовић (1845-1902)*. У: *Портрети*, Цетиње 1983, 103-116.

³ Василије Ј. Ивошевић, *Преподобни старац Симеон из Дајбаба*, Цетиње 1991, 148.

⁴ Др Душан Ј. Мартиновић, *Био-библиографија Лаза Ђ. Поповића (1872-1928)*, Библиографски вјесник, VIII/1979, бр. 2, 133-143; исти, *Лазо Ђ. Поповић (1872-1928)*. У: *Портрети*, Цетиње 1983, 159-166.

По повратку у домовину, школске 1896/97. године започео је свој корисни наставнички позив у Нижој књажевској гимназији и Богословско-учитељској школи на Цетињу. Радан и амбициозан, стигао је не само да се усавршава у својој професији већ и да, као солидан средњошколски наставник, да допринос уџбеничкој литератури. Аутор је првог уџбеника филозофије у Црној Гори (*Историја филозофије. Сѣтари и средњи вијек*. Књига I. Цетиње, 1902, стр. 178) и једног уџбеника "За своје ученике Богословско-учитељске школе" (*Омилийика или уџуџи-сѣиво у црквеном бесѣдничѣву*. Цетиње, 1899, стр. 127). Иако су оба ова уџбеника написана више ради задовољења насушне потребе ученика у једном времену оскудности уџбеничке литературе, неголи с ауторским претензијама, попуњавала су осјетну празнину и дуго су употребљавана у црногорским средњим школама.

Лазо Поповић се оглашавао у просвјетно-педагошкој периодици - часопису "Просвјета" (од 1894. до 1899. године) низом расправа, чланака и прилога (*Важности филозофије Плаѣионове, Разликовање сушћине ѣредмеѣа од ѣојаве* - о проблему реалности са логичко-гносеолошког становишта, *Теорија о ѣосѣанку нарасѣвеносѣи и одредба њене сушћине, Увод у омилийику* итд.), у "Гласу Црногорца" (*Херберѣи Сѣенсер*), затим, у неким споменицима и зборницима (*Цетѣиње и Црна Гора*, Београд 1927), у којима је писао о генетском развоју Цетиња и појединим личностима заслужним за црногорску културну историју (на примјер, о Јовану Сундечићу).

Огледао се и у путопису. Под псеудонимом Ускок године 1885. објавио је путопис "Путовање на Врањину 1892. год." у "Гласу Црногорца" (XXIV/1895, бр. 30, стр. [2-3]; бр. 31, стр. [2-3]; бр. 33, стр. [1-3]; бр. 34, стр. [2-3]; бр. 35, стр. [2-3]. Године 1900. објавио је путопис "Неколико дана по српским земљама" прво у никшићком листу "Оногост", а затим и као посебно издање (Никшић, 1900, стр. 162).

Професор Лазо Поповић је обављао и низ руководећих дужности у просвјети и култури. Првих година нашег вијека обављао је извјесно вријеме дужност управника Државне штампарије на Цетињу (1. VII 1903 - 19. IX 1904). 1. септембра 1905. постављен је указом за надзорника Западне школске области и ову дужност је обављао до 1. септембра 1907. године. Тада је постављен за професора Државне Велике гимназије на Цетињу. У периоду 1908-1913. године био је проректор Богословско-учитељске школе на Цетињу.

Када су Пљевља у Првом балканском рату 28. октобра 1912. године ослобођена од стране Црногорске и Српске војске, граница је постављена на Њехотини, тако да је варош припала Србији. Међутим, разграничењем између Црне Горе и Србије, 8. новембра исте године читаво подручје данашње пљеваљске општине ушло је у састав црногорске државе. Црногорска власт је од самог почетка настојала да обезбиди све неопходне претпоставке за настављање рада ранијих школских установа и за оснивање нових културних институција.

За директора Државне ниже гимназије у тек ослобођеним Пљевљама постављен је указом од 8. новембра 1913. године цетињски профе-

сор Лазо Поповић, и он ће од школске 1913/14. године до краја 1915. године обављати ту функцију. Поповић се непосредно после завршетка Првог свјетског рата, и уједињења, обрео на челу Цетињске гимназије. Директор овог познатог црногорског средњошколског завода био је од 12. фебруара 1919. до 1926. године. Сем ових, Поповић је обављао и низ других значајних функција: био је редован члан Главног просвјетног савјета од 19. септембра 1905; дугогодишњи члан Одбора народних школа на Цетињу, вишегодишњи члан Комисије за полагање учитељских испита (испитивач вјеронауке, педагогике, логике и психологије); од 7. јула 1913. потпредсједник Главног просвјетног савјета; члан Комисије за попуњавање упражњених учитељских мјеста за школску 1913/14. годину.

Знао је руски језик, а служио се француским и италијанским, поред класичних - латинског и грчког.

За свој ревносни рад и запажене резултате у просвјетно-педагошкој струци, добио је више одликовања: 26. новембра 1898. Данилов крст V степена, 23. априла 1905. Данилов крст IV степена и 27. јануара 1923. године - Орден св. Саве IV степена.

О директоравању професора Лаза Поповића постоји више извјештаја у којима он говори о приликама и неприликама у Пљевљима 1913. године. Неки извјештаји су објављени у споменици - *Педесет̄ година Пљеваљске гимназије 1901-1951* (Пљевља, 1956, стр. 58-63) и у "Побједи" (13. маја 1979, стр. 8). Извјештај Лаза Поповића у "Побједи", у рубрици "Из старих списа и архива" "прибиљежио" је Малиша Шубарић, премда се ради о "Извјештају" Л. Поповића који је припремио Ристо Ј. Драгићевић.

Недавно је Рукописно одјељење Централне народне библиотеке Црне Горе "Ђурђе Црнојевић" на Цетињу приновљено дијелом оставине Лаза Ђ. Поповића, у којој се налази и неколико занимљивих писама о Пљеваљској гимназији, која је упућивао надлежним ресорним органима, а која бацају интересантну свјетлост на стање у овој школи.

Објављивање писама Лаза Поповића коинцидира са седамдесетогодишњицом његове смрти (умро је 1. јуна 1928), а и у сусрет је стогодишњици постојања ове значајне просвјетне институције (1901-2001), па цијенимо да ће допринијети расвјетљавању личности директора Л. Поповића и стања Пљеваљске гимназије у другој деценији XX стољећа.

Поповићева писма дајемо хронолошким редом онако како су настајала, уз кратке регесте.

1.

Прва сједница Наставничког вијећа Државне ниже гимназије у Пљевљима одржана је почетком децембра 1913. године и са ње је упућен телеграм краљу Николи I Петровићу Његошу, који гласи:

"Његовом Величанству Краљу-Господару

Цетиње

Молимо Ваше Величанство, да изволите примити од првог про-

фесорског колегијума Гимназије у новоослобођеним Пљевљима најпонижније и вјерноподаничко честитање поводом имендана Вашег Величанства.

Нека свемогући Бог сачува Ваше Величанство и у будуће као Господара прошириоца јуначке и достојне дивљења Црне Горе.

6/XII 1913.

У име колегијума,

Директор

Л. Поповић, с. р."

Након пријема депеше на цетињском Двору, услиједио је одговор (истог дана) маршала Двора Душана Греговића, у којему се каже:

"Њ. Вел. Краљ од срца захваљује Вама и колегијуму на родољубивој честитци".

2.

Крајем децембра 1913. године директор Појовић шаље прејис записника II редовне сједнице наставничког вијећа, или, како је онда уобичајено употребљаван термин, "професорског збора" свом ресорном министарству на Цетињу и пројави акти из којег се види са каквим се теškoћама суочио приликом уписа ученика будући да је бивши директор Српске гимназије у Пљевљима Марић безобзирним и несхватљивим постојком однио школску документацију, штавише свједочанства и кришенице ученичке и друга ученичка докумената; све пројоколе са ђачким оцјенама, уписнице и др.; рељефно су представљени и остали проблеми, као на примјер: ишћање школарине сиромашних ученика, стање гимназијске библиотеке, поштански саобраћај итд. Писмо у цјелини гласи:

"Број 48

Пљевља, 29/XII 1913.

Кр. министарству просвјете и црквених послова

Цетиње

Овим част ми је спровести Министарству записник II редовне сједнице професорског збора, одржане 18/XII о. г.

Пошто од Министарства не добисмо никаквих инструкција односно начина уписивања ученика, то сам их уписао, као што се у Записнику каже, по личном исказу њиховом, у нади да је Министарство већ предузело потребни корак, да се овој Гимназији поврате однешени школски протоколи, као и други ученички документи. Бивши директор Марић уопште створио је у овој гимназији велики неред својим безобзирним и самовољним радом. Тако, он је, штавише, однио свједочанства и кришенице и оних ученика I разреда, који су тек уписани били 1912/13. шк. године, као и неке таксе за полагање поправних испита, мада испите никако и нијесу ни полагали, што свједоче неке његове признанице у рукама оних родитеља, чија су дјеца требала ове испите полагати.

Кажу да је овај директор при поласку рекао, да се овдје гимназија

за њих на свагда затвара, те да стога и узима све што се односи на њихов досадашњи рад. Међутим, он је добро знао да ће Гимназија овдје и даље постојати, те је, најзад, кавалерство захтијевало, да остави документа о ученичким оцјенама - свједочанства и крштенице, па макар да је Гимназија пријешла у турске, а не у братске руке. За ове документе извијестио сам Министарство телеграфски 28/XI о. г. с молбом, да оно поради, да се документи поврате Гимназији, или у оригиналу или у пријепису. Ако је потребно, могу послати списак онијех ученика, чији су нам документи потребни.

Гимназија располаже и ученичким фондом од преко 600 перпера, које још нијесам примио, докле не посвршавам сад главније послове. Потребно ми је имати правила за руковање овим фондом. Ако нема каквих општих гимназијских правила за све овакве фондове, молим да ми Министарство пошаље правила фонда Цетињске гимназије, те да се по њима и ми овдје управљамо.

Наш фонд био је већи, али је, како кажу чланови овдашњег Црквено-Школског одбора - бивши директор одноио из њега неку суму новаца, који су уложиле биле оне општине које су по разграничењу припале Србији. То је он сам подијелио, како је знао и умио, без да је икога призивао.

Има 20-30 уписаних ученика који нијесу у стању платити ни школарину, а камоли још и потребне књиге. За ове је 7 перпера новац - исхрана за цио мјесец дана. Србијанска управа од оваквих не само што није узимала школарину, него им је још и књиге бесплатно давала. Поговара се у вароши, да ће због саме школарине напустити школу око 30 уписаних ученика. Да не би ово рђаво утицало сад у почетку црногорске управе, мишљења сам, да се оваквим школарина опрости за ову годину. Пошто је при упису нијесу имали, нагласио сам им, да је донесу касније, како бих имао времена да се о овоме споразумијем са Министарством.

*

Данас сам ишао у манастир Св. Тројице на састанак са члановима Црквено-Школског одбора, да се договоримо односно неких поправака на згради интерната. Записнички смо утврдили што треба оправити и колико ће се посебно на сваки предмет расходovati. Овај расход од 890 перпера учиниће исти одбор из својих средстава. Неке поправке учиниће се у течају идућег мјесеца, а неке доцније, јер није вријеме за њих. Тако, значи, са оном сумом од 890 перпера подмириће се све потребе за отварање интерната. Стараћу се, да интернат буде отворен 1. фебруара идуће године, о чему бих преко Министарства послао један поопширнији оглас за "Глас Црногорца". На данашњој сједници ријешено је са члановима одбора, да се сиромашним ученицима бесплатно раздаду они уџбеници, које је бивша управа Гимназије добавила била за новац Црквено-Школске општине. Али ће ови уџбеници слабо вријеђети садашњим ученицима, нешто због новог наставног плана, а нешто због несавремености већине купљених уџбеника, који су важили за гимнази-

је под турском управом.

При овој гимназији, у истој школској згради, постојала је и нижа дјевојачка школа. Поред ручног рада у овој школи пролазио се у скраћеном обиму гимназијски наставни план. Пошто ове школе сад нема, а није ни потребна, то сам пријављене ученице уписао у наредне старије разреде Гимназије. Ово је требало учинити прво стога, да не губе разред, а друго - што су многе већ и поодрасле, те не би хтјеле похађати школу кад би остале да понављају разред.

У гимназијској згради има доста одјељења која би се могла употребити за женску радничку школу. Ученица за ову школу било би доста, особито дјеце сиромашних грађана, који би их по свршетку основне школе радо шиљали. Али отварање ових школа, чини ми се, не спада у дјелокруг тога Министарства.

У I разред Гимназије примљени су сви пријављени ученици, мада пријемни испит многи нијесу најсјајније положили. Узели смо у обзир изузетне прилике, ратно вријеме и прилике у којима су се школовали.

Опазио сам, да многи свештеници издају лажне крштенице, управо удешавају године старости према школским захтјевима. Било је и таквих крштеница, да по неком уписнику пише и *цифром и словима* да има 103 године, а неком опет само 4 године. Овакве двије повратио сам надлежном свештенику, да их поново тачно напише, а уједно на истим истурио му по неколике саркастичне ријечи.

Пошто је овдашња гимназијска библиотека веома слаба (и оно што је - поцијепано је), добро би било да Министарство одобри, да се сва школарина за ову годину утроши за набавку књига.

За Гимназију потребно је да Министарство пошаље још и ово:

1) Два каталога за инвентарисање наставничке и ученичке библиотеке;

2) Потребни број прописаних задаћа за сва четири разреда;

3) Правилник за екстернисте, и

4) Шест, или најмање три слике Њег. Вел. Краља-Господара.

Поред овог, потребно ми је знати, да ли ће Министарство сносити редовне расходе за Гимназију, као: плаћање послуге, огрјев, разне поситније оправке итд.

Призив Св. Духа и редовна предавања отпочеће 2. јануара идуће године.

Ово је све, што за сад, уз спроведени записник, имам доставити Министарству. Молим, да се на све потребно што прије одговори овој Управи, јер и онако нам пошта путује с Цетиња до Пљеваља по 10-15 дана.

Пакети, особито ако нијесу у сандуцима, долазе нам често тако поцијепани и у комадима, да им се често ни адресе не распознају, а камоли бројеви под којима су послати. Овоме су свјedoци сви подручни ми наставници, као и овдашња пошта, која скоро на сваком другом пакету напише: "Овако је примљен". Пошта која је послата у сандуку са писаћим прибором, скоро се сва просула, јер је сандук био отворен, те се могло из њега дизати све што је било. Међутим, спроводног акта колико се чега

шаље није било, те сам примио само оно што ми је са поште предато.

Директор Гимназије,

Л. Поповић, с. р.

[П. С.]

При подјели часова пазио сам да наставници узму што више часова своје струке. Ја сам узео седам часова, а хтио сам узети и још 1 час хигијене, али је наставник Симон молио да се њему дадне јер спада у његову струку, те сам му овај осми час дао. Изузев српског језика, сви ће предмети бити добро заступљени. Мјесто два математичара, Галогаже и Ђукића, боље би било да је одређен неки наставник за српски језик. Свакако за ову шк. годину не желим да се овој Гимназији одузима ниједан садашњи наставник, јер је општи кадар у савјезу са другим нашим гимназијама, држим, добар. И овдашњи грађани увиђају, да се пазило на избор наставника за Пљевље и унапријед нагађу да су бољи него досадашњи.

Као што сам телефонски извијестио, одредио сам за учитеља вјеронауке овдашњег свештеника Сава Вукојичића, који је свршио Призренску богословију. Доста је подесан за овај предмет. Имаће 8 часова недељно, *по његовој за сваки одржани час* - тако смо усмено углавили. Ако не буде вриједан, може се увијек дићи. Он долази тамо у депутације.

Неки "Полимац" који се сад негде тамо налази желио је да предаје цртање, али за овдје није подесан, јер је некако изигран човјек, те би кварно углед наставничком особљу.

*

Молим да се плате наставницима уредно шаљу и у одређено вријеме. Спискови би се могли послати одмах послје првог од мјесеца, *а издавање новца на дан кад се одреди*. За овај мјесец примили смо тек 24. децембра. Како се ни тада нијесмо списковима надали, то сам позајмио био 600 перпера и раздијелио наставницима, да не остану *без Божића*. С ове стране требало би наставнике боље припазити, да не просјакају у непознатом мјесту."

3.

У писму даћираним у Пљевљима 19. маја 1914. године, које је Лазо Поповић као директор Пљеваљске гимназије упутио на личности Марка, чије презиме остаје неидентификовано, свакако неког високог чиновника или функционера у Министарству просвјете Краљевине Црне Горе, Поповић упуца да му се ријеше нека изражавања по основу "двје жалбе против рјешења Министарства просвјете" и истовремено упозорава на иницијативе које против њега води Никола Минић. Л. Поповић посебно апострофира да је наречени Минић аутор анонимних написана у београдским новинама "Штампа" и "Правди", у којима подрива ауторитет црногорске власти у "Пљеваљском крају" злонамјерно тврдећи да је овај просјор био слободнији за вријеме црногорског иза, него под црногорском управом. Писмо гласи:

"Драги господине Марко,

Данашњом поштом спровео сам Савјету двије жалбе против рјешења Министарства просвјете, односно неких мојих потраживања, те Вас учтиво молим, да ми по истима донесете што прије своје рјешење. Ствар је као што ћете виђети проста те је можете ријешити одмах чим жалбе са приложеним документима прочитате. Узгредно напомињем Вам само то да мислим да је садашњи г. министар донио своје ријешење под утицајем свога секретара Манића (! Николе), који му је могао и неправилно ствар реферисати, јер, и иначе, овај господин жели да ми садашњи положај овдје досади, не би ли га он заступити да може са неких 7-8 овдашњих својих другова, а српских изрода, лакше бушкарати против свега онога што је нама Црногорцима најсветије. Можда сте читали у "Штампи" и "Правди" неке дописе из Пљеваља направене против угледа Црне Горе, за које овдашње јавно мњење сматра да је њихов главни аутор горепоменути Манић са још двојицом овдашњих, који као и он једу црногорски хљеб, а потајно сикћу на све црногорско. Процијените само ове његове ријечи из 86. броја "Штампе" о. г.: "Били смо и под Турцима, али смо били слободнији...", "Жалосно Пљевље, херцеговачки граде, што ватром не сагоре, да не дочекаш...", итд.

Оволико само да Вам представим човјека, који је, по мом мишљењу, могао штетно утицати на рјешење моје ствари, јер сам промјену курса одмах опазио и по другим службеним актима чим је овај господин са годишњег одсуства одавде, тамо стигао. А кад је неко неблагодаран земљи у којој је добио оно што у другој земљи не би могао добити, није чудновато, да он због својих личних интереса потајно интригира противу мене, и мојих праведних потраживања. Уосталом жао ми је што сам морао и оволико о томе човјеку говорити. Поново Вас молим, да ми ову ствар што прије правилно ријешите и садржину овог писма за себе задржите.

С поздравом и с поштовањем,

Пљев[ље], 19/V 1914.

Ваш

Лазо Поповић, с.р."

4.

Особито је занимљиво четврто писмо директора Лаза Поповића, које је услиједило као одговор 26. јуна 1914. године на изражење министра просвјете Гаврила Церовића информације о квалификацијама и моралним особинама ангажованих наставника Гимназије у Пљевљима. Писмо је врло значајно, будући да садржи појединости о историји наставника који су тада чинили "професорски збор". Занимљиве су и карактеристике које је о њима дао директор Поповић; оне дају, свакако, аутентичну слику стања и квалитета наставно-васпитног особља које је тада радило у Пљеваљској гимназији.

Интересовање Министарства просвјете Краљевине Црне Горе, као ресорног органа, за рад Пљеваљске гимназије и њеног наставно-вас-

ишћиној особља било је велико, ишћо показује и један сачувани шифровани телеграм који је ушћинио министар Г. М. Церовић директору Л. Појовићу 16. јуна 1914. године. Наиме, министар просвјете Црне Горе ишћражи од директора Лаза Појовића да му одмах "сшћорого ишћвјерљиво" јави "каквом сшћремом и моралним особинама расшћолажу ишћдручни" му насшћавници? Шифровани телеграм гласи:

"0739 4238 8593 00088 и 5071 1
1024 6210 00064 7998 00027 6730 00197 2321 1
1547 1102 1606 0993.
Уз напомену да се налази "Кључ у Обласној управи"!

Десет дана касније, директор Појовић је Министру просвјете на Цетинју ишћслао "ишћвјерљиви", ишћакође шифровани одговор, који гласи:

"1402 1547 1102 1021 1404 1745 1429
наставник Нешковић каже да је
8263 1632 1374 1109 1415 6573
од својте из Врања добио писма, да
6834 5524 3370(е)
је положај његове жене у великој моралној опасности и позивају
га да

9525(но) 7124 6071
хитно пође тамо, ако мисли да
8461 00024 8391(у)
спасе ситуацију.
У тачности овога нијесам увјерен, а
2760 1404 3798 1659
с друге стране гшћрјехошћа би било не изаћи
1400 8859 1024
му у сусрет у сличном тешком моменту.
Исто моли за плату за јун и јул,
1324 1017 1415 1025 4171 5014(ом) 6532(ом)
пошто је једномјесечном ишћлашћом кажњен,
6338

те не може отпутовати.
Молим за рјешење.
Шифре су Обласне управе.

Директор Поповић, с.р.

На рачун Министарства просвјете - службеним послом.

Директ. Л. Поповић, с.р.
Пљевље, 13/VI 1914." (код Поповића су датуми по ст. календару)

Убрзо ишћ добијеном шифрованом телеграму министар Церовић ишћражи од Л. Појовића 30. јуна, ишћакође телеграфским ишћшћем, сшћедеће:

Провјерите истинитост оног што каже 1402 1547 1102 1021 1404 1745 1429 па ако је тачно може поћи. Односно плате зависи ствар од г. Мин. финансија али молитељ може за толико гдје вријеме наћи.

Министар
Г. Церовић."

Након шифроване прейиске услиједило је "повјерљиво" писмо директјора Лаза Појовића од б. VI 1914, које у цјелосјити гласи:

"Министру просвјете и црквених послова
Госп. Г. М. Церовићу

Цетиње

На Ваш повјерљиви шифровани телеграм од 3/VI о. г. одговорио сам да је телеграфском шифром немогуће дати исцрпан извјештај о спреми и моралним особинама подручних ми наставника, те да ћу Вас о овоме писмено извјестити, што овим и чиним.

О теоријској спреми појединих подручних ми наставника није ми тачно познато, те пошто се о томе налазе потребни подаци у Министарству, држим сувишно би било, да од наставника тражим свједочанства о њиховој спреми и оцјењујем њихову важност. Штавише, ја нијесам довољно ни компетентан да њихове документе из разних школа оцијеним, јер не познајем уређење тијех школа.

Држим да сте под ријечју *каквом "сиремом"* расјолажу имали у виду не њихову теоријску спрему, него рад у школи, те ћу о овој ваљаности и другим особинама сваког овд(ашњег) наставника Гимназије посебно одговорити.

1. *Милан Галоџожа* добар је и као наставник и као грађанин, те желим да и даље остане у овој гимназији. С његовим радом потпуно сам задовољан, те за његов предмет бољег не треба.

Сва му је незгода, несрећнику, у томе што му је полуђела жена, те се од зимус налази у лудници у Сарајеву, а он овдје кубури са двоје нејаке дјечице, те је због ове породичне несреће јако забринут и несрећан, али ипак дужност врши добро и много боље него би ма ко други да је у садашњим његовим тешким околностима.

2. *Владислав Нешковић* могао би бити ваљан наставник, особито за нижу гимназију, али је мало прилијен и издашан при оцјењивању, а све због жеље за популарношћу и међу ученицима, која, свакако, иде на штету главног циља наставе, а наиме, да се само способнијим елемементи-ма даје слободан пут за даље усавршавање и доцније стијецање права у чиновничкој јерархији.

Уосталом, сви његови недостаци као наставника незнатни су према његовом друштвеном понашању. Он није довољно срећен, слабо има својега "ја", те се, као такав, често поводи за другима, који су од њега, држим, много пакоснији и који се са неким одређеним циљем злурадо односе према свему што је црногорско. Поведећи се за неким оваквим

људима и налазећи се у њиховом друштву, он, по својој ограничености, замишља да се налази у неком опозиционом блоку, који никоме не прашта и који свјесно *србује*. Међутим, он тим својим "србовањем" често иде на штету нашег државног угледа, што се чиновнику никако не може дозволити, а особито њему, који није, штавише, ни наш поданик и који је у овој земљи добио оно што нигдје друго није могао добити. Тако, он често у друштву извали по неку незгодну ријеч, која је, свакако, за осуду од чиновника, који је у ствари код нас као неки гост. Ево једног таквог примјера његове необазривости: у једном друштву започео се је разговор о неким овдашњим "бургијашима" и пискаралима по новинама, те ће један наш судија рећи, како би овдје требао да дође за Обл[асног] управитеља човјек енергичнији, који би свакога ко *врда* у ред довео, и као таквог именовано је бригадира Вешовића. Нешковић ће на ово одговорити: "Нека, нека дође, овде ће себи гроб да нађе - не даду се тако Пљевљаци!"

Ето у оваквим и њима сличним ријечима састоји се све његово уображено "србовање", које је у овом духу свакако за осуду, особито кад потиче од чиновника у новим крајевима, чији живаљ тек треба придобити за нову отаџбину и ставити га у службу њених интереса.

Намјеравао сам, да због оваквих ствари пријатељски опоменем Нешковића и предочим му, да му такви послови не иду у рачун, али он би Бог зна што из овог извео и на свој рачун протумачио моје ријечи, те стога му ништа нијесам ни говорио.

Ето, и својом жалбом Министарству на изречену му казну од стране Управе, он је хтио да индиректно докаже неистинитост [нечитко], умјесто да кавалерски своју погрјешку призна.

А када му је казна утростручена од стране Министарства, покушавао је да од власти и грађана добије некаква увјерења, о својем исправном владању, само да би се поништила изречена му казна. Отпочео је као, тако да се изразим, *неку врсту анкете јавног мњења о себи*, у чему, ипак, није успио.

Да би се Нешковић раставио са неким овдашњим друштвом, мишљења сам да се премјести у Пећ, гдје би, у неку руку, потребнији био, јер би тамо могао предавати географију (и историју као споредни предмет) и у Гимназији и у *Училијској школи*. Он овдје још није довео породицу из Враћа, а ствари за пренос нема никаквих, те држим, да би и он овим премјештајем био задовољан.

3. *Милан Обрадовић* лош је и као наставник и као грађанин. Како сам поуздано чуо, он је због слабог наставничког рада дигнут из тамошње Бог[ословско]-Учит[ељске] школе, *о чему и акци њосиоји, те се о истоме можеће увјерити*. Чим је одређен био овдје, противан сам био и у неку руку протествовао Министарству телеграмом од 22/1 о. г., бр. 89, а затим и актом 3/II о. г. бр. 119 опширно о њему као наставнику говорио. *Молим да изволиће прочитати и овај акци управљен и акци Бог[ословско]-Учит[ељске] школе, те из тога закључити о способностима овог наставника*.

Строго узевши, он у Гимназији ништа не може ваљано предавати, изузев ваљда 8 часова вјеронауке, а за саму вјеронауку држати наставника са 2,600 перпера годишње плате, сматрам да је материјално штетно.

Понашање, пак, Обрадовића као грађанина црње је од свега. У овоме он је надмашио Нешковића, јер је прави интригант, те буши гдје само може, а овдје му је, међу својима - баш подесан терен за то. Као оваквог познају га *све наше овдашње власџи*, те ако мени не вјерујете, изволите се од њих извијестити, као и од изасланика Кр. Владе г. М[ирка] Мијушковића.

Право да Вам речем, сви овдашњи бољи чиновници који Обрадовића познају, и као наставника и као грађанина, *нашли су се увријеђени повишицом његове влаџи*, те многи из овога изводе закључак, да је код нас боље рђавима и неисправнима, него добрима.

Мишљења сам да се Обрадовић дајбуди премјести из ове у неку другу гимназију и то у *скорим границама*, или, што би још боље било, дати му неку другу службу, гдје би од њега више користи било него у просвјети.

4. *Анџун Симон* добар је као наставник, и управо потребан овој Гимназији, јер поред предмета своје струке - зна предавати и цртање и лијепо писање, те тако подмирује потребу учитеља вјештина.

Он је уопште заузимљив за сваку не само потребу школску, него и друштвену. Тако, учествује у приређивању забава; уређује државне баште и паркове; прави по износитим мјестима иницијале и грбове црногорске од бојадисаног камена, итд.

Истина, доста је лакомислен и простодушан; врлина му је што је, ипак, искрен, али и без задњих циљева. Уопште, за себе је најгори.

Изречену му казну примио је управо са захвалношћу и признаје да је заслужио и већу казну. Каје се, рекао бих, искрено - те изгледа, да се у будуће слична историја неће с њим догодити.

Примање у поданство требало би му одложити док се види, да ли ће се заиста поправити. Доста је рано да се прими и концем ове године.

Његов је породични живот несрећен. Жалио ми се, да му жена неће овамо и да је између њих "по сриједи један трећи", како се он изразио. Препоручио сам му, да ове односе са својом женом изведе на чисто, да не би и ово рђаво утицало на примање у поданство.

Изгледа ми, да он хоће да раскрсти са својом женом, с којом се, како рече, "дијаметрално разилази", а *затим да прими православно вјеру и њеново се ожени*.

Држим да ће Вам ови подаци о Симону вријеђети при рјешавању о његовом поданству, те стога их и наводим - иначе, били би сувишни.

5. *Филиј Перих* ријетка је наставничка појава у сваком погледу. Њега је сам Бог за наставника створио. Мада је школска година касно почела, мада се тек ове године почео у овој Гимназији изучавати латински и њемачки језик, он је ипак постигао јединствен успјех. Њега премјестити из ове гимназије, значило би *осакаћивати је*.

Перићев наставнички такт, у свему прибраност и одмјереност - за примјер су сваком наставнику.

Из разговора с њим, изгледа ми да би он чим би овога идућег љета одслужио војску и довршио професорски испит у Бечу - примио црногорско поданство.

Да о њему завршим. *Перића би шипеића било џусипићи из наше џросвјетје, јер је он не само риједак насџавник, који би кроз крајико врџеме заслуживао да буде уџравишељ неке џимназије, неџо је још и џримјеран чиновник и виши Србин неџо мноџи овамошњи Срби.*

Оволико у хитњи Вам шаљем за подручне ми наставнике. Како о њима мислим, онако Вам их и представљам.

С поштовањем,
[Иницијал] Л. Ђ.
Директор Гимназије".

5.

Као шипо смо џреџходно исџакли, Лазо Поџовић је био дирекџор Цеџињске џимназије од 1919. џодине до џоџкрај живоџића. Пензионисан је 1926. џодине са ове дужносџи. Из џисама која слиједе, сџиче се уџисак да није био сасвим у милосџи код краља Николе I. Да ли је џио баи џако, џешико је реџи, јер џа је, иџак, он џосџављао на руководеће дужносџи о којима је било ријечи. Послије Првоџ свјеџскоџ раџића и сџиварања Краљевине СХС, Поџовић се у неколико махова обраћао џросвјетјиним власџицама у Беоџраду ради реџулисања својих џерсоналних џиџићања. У џисму које је уџуџио 28. јануара 1920. џодине минисџиру џросвјетје изражава жељу да и даље осџане на Цеџињу ("збоџ своје куће") док се мало не консолидују џрилике, џа џек онда да буде џремјешџен у неко за еџзисџеницију џовољније мјесџио изван џраница Црне Горе. Циџирано џисмо џласи:

"Господине министре,

Никад се нијесам цапао ни за плату, ни за положај, мада сам и једним и другим био запостављен. Све сам то стоички трпио и вјеровао, да ће некад престати неосновани гњев поглавара земље, који ме је гонио једино стога, што нијесам хтио да играм онако како је то захтијевао режим тадашњег времена. Ето због тога су она моја многобројна "вршилац дужности", јер никако није хтио да потпише указ о мом сталном назначењу (наименовању) на неки виши положај. Тек иза Балканског рата дао је свој пристапак на моје постављење за директора Гимназије у Пљевљима и то по одлучном настојању ондашњег министра просвјете г. Мирка Мијушковића, који је предложио био или да се унапредим, или да се ставим у пенсију, јер је увиђао, да ми се чини очигледна неправда.

Напоменути ми је, да сам 1911. године поднио био оставку на државну службу, која ми није уважена. Претходно сам добио био службу у Петрограду заузимањем мога пријатеља г. Константина А. Губастова, бив. помоћника министра иностраних дјела, а преко мојег друга г. Луке Пиш-

телића, који је до револуције заузимао угледни положај у Петрограду.

Ово је, углавном, мој досадашњи просвјетни рад у Црној Гори. Што се, пак, тиче мога живота и као чиновника и као грађанина, то поуздано могу рећи - обилазећи сваку скромност - да је био частан и савјестан, као врло мало којег сина ове земље. (За потврду овога, позивам се на сваког поштеног Црногорца, а посебно на вођу наших народних посланика г. Марка Даковића, који се тамо налази).

Уосталом, за истинитост мојих навода јамчим својом чашћу и својим положајем, те сам готов на Ваш захтјев ову моју представку предати јавности, потпуно убијеђен, да је нико не би могао оповргнути.

Цетиње, 28/I 1920.

С одличним поштовањем,
Проф. Лазо Поповић, с.р.
Директор Гимназије.

На завршетку, Г. министре, имам и једну жељу, а на име: да и даље останем са службом у подручју Министарства просвјете и да, до срећених економских прилика у земљи, останем и даље на Цетињу (због своје куће), а чим се прилике промијене, да будем премјештен у неко боље и културније мјесто *ван* Црне Горе.

Као делегат бившег Министарства просвјете на Његошевој прослави у Загребу 1914. г., имао сам част лично се с Вама упознати, те користећи се тим кратким познанством, а највише полагајући на Ваш опробани карактер и лични ауторитет, који се особито послјије ослобођења истакао у нашој младој држави, узимам слободу да Вам, Г. министре, поднесем слједећу своју представку."

6.

У писму које је Л. Поповић упутио 15. јуна 1920. године министру саобраћаја Краљевине СХС у Београду, истиче да је био у интернацији за вријеме аустроугарске окупације Црне Горе (1916-1918) и да је стога досића нарушеног здравља, па моли министра Корошца да му обезбједи попуст на жељезници од 50% ради бањског лијечења, које би он исподобно искористио и за набавку уџбеника и учила у Сарајеву, Београду и Загребу.

"Министру саобраћаја д-ру Антону Корошцу

Београд

Тешки јарам срамног ропства у интернирању и на дому, а особито ратна неизвјесност и чежња за изгубљеном слободом, оставили су неизгладив печат не само на душу, него и на тијело моје. Мој, иначе, силан организам почео је поболијевати, те му треба опорављање. Садашње школске ферије пружају ми могућност, да са својом супругом одем у неку нашу бању (Врњачку или Ројич), а затим да се, према савјету овдашњих љекара, подвргнем операцији слијепог цријева, од чега сам у почетку маја о. г. тешко боловао.

Пошто бих узгредно могао набавити у Сарајеву, Београду и Заг-

ребу потребних удбеника, у учила и других ствари за повјерену ми Гимназију и на путу се задржати 10-15 дана више због овога, то Вас, Господине министре, најучтивије молим, да ми изволите дозволити у пола цијене подвоз железницом на овој линији: Зеленика, Мостар, Сарајево, Босански Брод, Београд, Загреб и обратно из Загреба преко Брода до Зеленике. Овим својим путовањем неоспорно доста бих учинио користи овој гимназији у погледу њеног снабдијевања за идућу шк. годину, те, с обзиром што бих тај труд уложио без икакве материјалне награде, надам се да ће Г. министар удовољити мојој молби и тим изаћи у сусрет не само мојој личној, него и школској потреби.

У очекивању што скоријег одговора, изволите, Г. министре, примити увјерење о моме дубоком поштовању.

Директор Вел. Држ. Гимназије на Цетињу
Цетиње, 15/VI 1920. Проф. Лазо Поповић, с.р."

7.

Лазо Поповић је са Цетиња 25. јуна 1920. иншервенисао код Краљевског министарства просвјете у Београду да му се испрати надокнада за пренос и чување Архиве Пљеваљске гимназије. У поднеску упућеном Министарству он каже:

"Пошто до данас не добих никаква рјешења на молбу, коју сам 3/VI 1919. упутио Министарству, то учтиво молим за што скорије и правично рјешење.

Ствар се тиче наплате за пренос и чување архиве Пљеваљске гимназије, која се и сад налази код мене.

Прибавио сам и заостатак поменути архиве из Скадра, гдје сам га био оставио на чување до свршетка рата, уједно са уложеном књижицом ученичког фонда код овдашње Црногорске банке.

Част ми је нагласити Министарству, да сам чувањем и преносом архиве имао у виду само интересе дотичне гимназије, дубоко увјерен, да тим чиним један потребан и користан посао, за који ћу наићи на одобравање, а не на претпоставку од стране неког рачуноиспитача, да сам са преносом архиве можда и нешто својих личних ствари пренио.

У својих 24 године службе државне био сам толико познат као савјестан да не може ни један црногорски чиновник рећи, да је у службеним пословима и иначе био исправнији од мене, а што је горепоменутог рачунополагача мој пок. отац, бивши главни школски надзорник, као неспособна и неспремна за учитељски позив дигао из службе - то се мене и мојих службених послова не смије тицати.

Од ослобођења до данас исплаћивани су од стране државе разни рачуни, не искључујући и крчмарских; исплата је текла већим дијелом онако како је дотични потраживач поднио рачун, а мени - човјеку у сваком погледу исправном - доводи се у сумњу један незнатни расход, који сам по потреби службе и у интересу школе учинио!

Као директор Пљеваљске гимназије напустио сам Пљевља по

наређењу Министарства у новембру 1915. г. и од цјелокупног свога покућства и биране библиотеке своје изнио сам *само два ручна куфера*, који ми и сад сачињавају скоро цијелу кућну имовину.

Молим Министарство, да према оригиналним рачунима које сам уз моје потраживање приложио био, изволи наредити, да ми се исплати утрошених 390 динара за чување и пренос архиве, или да нареди исљеђење, те да се стварним чињеницама утврди да ли је уз архиву било и каквих мојих ствари, о којима бригу води контролор. Ствар се може утврдити на овај начин: поменута архива била је у Беранама код хотелијера Илије Поповића од почетка до свршетка рата, а на Цетиње је донио Саво Сјеклоћа, човјек поштен и угледан, који је баш за вријеме када је био у Беранама по архиву изабран за предсједника Добрске општине. Архиву су отварао у Беранама маџарски солдати у почетку 1916. г. и благодареди вјештини и заузимању поменутог хотелијера Поповића, сачувана је да не буде уништена, због чега сам и дао обећаних 150 круна награде.

Кад сам 1917. г. повраћен био из интернирања на Цетиње, нашао сам скоро сву архиву цетињске Богословско-Учитељске школе у једној приватној кући, растурену испод крова, те сам све главније (годишње) каталоге склонио у Цетињску митрополију на чување. Ова је архива доцније много важила б. Извр. нар. одбору ради постављања учитеља на службу. Архиву је доцније предао бив. Извршни одбор на чување Учитељској школи на Даниловом Граду, гдје се сад налази.

Можда би контролор и за очување ове архиве рекао, да сам имао неког личног интереса!!

Док друге наше школе нијесу сачувале ни своје архиве, ни новац своје школе; ја сам очувао *двје архиве и новац своје (Пљеваљске) гимназије* - мада нијесам био у близини ни једне, ни друге архиве у почетку окупације.

У очекивању правичног рјешења, с одличним поштовањем!

Проф. Л. Поповић, директор Цетињске гимназије".

*

У вези са захтјевом проф. Лаза Поповића Министарству просвјетне Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца, по наредби министра, у име Одељења за средњу наставу СНБр 7663, од 5. јула 1920. године Мило Костић обавјештава директора Цетињске гимназије Л. Поповића на Цетињу:

"Господин Министар Просвете одлуком својом С. Н. Бр. 7663 од 2. јула ове године, одлучио је: да се директору Цетињске гимназије исплати три стотине деведесет (390) динара за пренос и чување ствари Пљеваљске гимназије.

О овоме се извјештавате ради знања."

Тако је, напосокон, Лазу Поповићу исплаћена надокнада трошка који је имао за чување архивске документације Пљеваљске гимназије у вријеме окупације аустроугарске (1916-1918).

8.

Лазо Поповић је, као што је и истакао у наведеном писму министру просвете, желио да и даље остане на функцији директора Цетињске гимназије. Он се, међутим, прибојавао комбинација кадровских - да ће услједити његов премјештај на неко друго мјесто, те да ће на положај директора Цетињске гимназије доћи неки Црногорац из Београда, који је "замерачио" на њај у оно вријеме, угледни друштвени положеј. Стога се једним писмом (недатоираним) и обраћа Андрији Радовићу, који је тада врло утицајна личност у београдским режимским круговима (у Уставојворној скупштини био је посланик и у посланичком клубу Демократске странке пошпредседник).

"Драги Андрија,

Недавно стигао је овдје из Београда митрополит г. Дожић, који је говорио једном мојем пријатељу, да је тамо чуо, да се неки тамошњи Црногорац цапа за положај директора Цет. гимназије. Може бити да се некоме прохтјело доћи у ову паланку сада, кад су прилике доста срећене; али, раније у вријеме кад су нам звиждали куршуми око главе и кад је мушки требало бранити ауторитет закона у школи од разуздане школске омладине - увјерен сам да не би тај господин овдје дошао све да су га молили.

Доста сам муке овдје видио за ове три године које су ми теже биле него све раније моје службовање. Али, пошто ме за Цетиње веже моја кућа, сматрао бих тај премјештај као ничим незаслужену казну.

Могуће да од овог нема ништа, тек само налазим за потребно да о овоме предупредим Тебе, свога опробаног пријатеља, а такође и г. г. Божовића и Чубровића, и да Ти препоручим у случају потребе...

Оволико у хитњи преко мојег рођака, који сад тамо полази.

ЛП."

9.

У писму од 16. децембра 1921. адвокат Милосав Б. Добричанин и Сивео Бождановић интјервенисали су код Андрије Радовића и Тодора Божовића, тада посланика у Скупштини Краљевине СХС, да подејствују за извјесну "ствар" Лаза Поповића!? О каквој се ствари у конкретном случају ради, ми нијесмо могли утврдити. Из контекста њиховог писма може се закључити да се ради о неком формалном законском "одрјешењу" - у вези са случајем "гдје је требало или зајворити школу, чекајући на кредитне, или се одријешити о једну безначајну формалност". Њихово писмо гласи:

"Поштовани г. Радовићу и г. Божовићу,

Молимо Вас, да се заузмете за ову ствар нашег пријатеља г. Лаза Поповића и подејствујете у Министарство просвете, да исто што прије оконча ово у толико прије, што је по сриједи некаква формална страна

наше данашње застареле и гломазне администрације.

Уосталом, то ћете видјети из приложених аката, да је по сриједи једна ситница, коју не би имало мјеста да се не тражи трун у јајету

Званични рад г. Поповића, као директора овд. гимназије може бити само за похвалу.

Није право чинити примједбе оvdје, гдје се ради о похвали једног исправног чиновника, какав случај имамо у овом питању. Подсећамо Вас, да је посриједи случај гдје је требало или затворити школу, чекајући на кредите, или се огријешити о једну безначајну формалност.

Г. Поповић је оvdје поступио као пријатељ школе и омладине, па је дужност и нама а нарочито Вама, да се за њега својски заузмете и његову праведну ствар брзо и повољно ликвидирате.

Искрено Вас поздрављају

Цетиње 16/XII 1921.

Ваши

Мил. Б. Добричанин, с.р.
Ст. Богдановић, с.р."

10.

Из писма Лазару Кнежевићу, начелнику Ојшћееџ одјељења Министарства просвјете у Београду, које је упућено 5. августа 1922. године, види се да је код Лаза Поповића постојала њерманенина сумња и ствара да ће изгубити положај директора Цетињске гимназије. Из њих разлога наводи он своје кретање у просвјетној ствари, заслуге и политичку оријентацију, истичући да би премјештај са Цетиња смањрао као "незаслужену казну", па моли Кнежевића да предочи актуелном министру његову "праведну ствар" како се не би "омашком" десило да га "по њојшеби службе" премјесте у неко друго мјесто! Ево њоџ писма:

"Г-ну Лазару Кнежевићу, начелнику Општег одјељења Мин. просвјете
Београд

Поштовани Г-не начелниче,

Ту скоро стигао је оvdје из Београда митрополит г. Дожић, који је причао једном угледном човјеку и мојем пријатељу, да је неки демократа из Јужне Србије "бацио око" на положај директора Цетињске гимназије. Могуће да се некоме прохтјело да дође у ову паланку сад, пошто су се прилике прилично средиле; али, да му је одмах у почетку ослобођења и уједињења понуђено ово моје мјесто, кад су нам свирали куршуми око главе и кад је требало мушке храбрости па да се у Гимназији одржи ред и сачува авторитет закона - држим да ни том ни другом господину са стране и не би била ни мало пријатна та понуда и не да се цапа за директора Цетињске гимназије. Могуће да неко жели сада, пошто су опасности прошле, доћи на Цетиње, али не вјерујем да би г. министар дозволио да се учини неправда и морално понизи у очима овог шареног свијета један од најпоштенијих и за просвјету у нашој покрајини најзаслужнијих просвјетних радника. Извините, Г. начелниче, за моју нескромност, али морам Вам рећи и ово:

1) Од почетка мога службовања до данас имао сам најагилније учешће у свима просвјетним институцијама у земљи и био у колу слободомних и напредних елемената.

Био сам професор Гимназије, професор Бог. Уч. школе, наставник Дјев. инст., управник Држ. штамп., школски надзорник за пола ЦГ, заступник ректора Бог. Учит. школе, заступник директ. Цетињске Велике гимназије, потпредседник Гл. прос. сав., члан разних просв. комисија и тек од 1913. г. одређен сам за директ. Пљев. гимн., гдје сам био све до капитулације ЦГ. Поред заузимања ових положаја, које сам са пуно воље одано вршио, радио сам и на књизи, те и на том пољу више урадио него сви садашњи средњошкол. наставници у овој покрајини.

Да сам био више у вољи ондашњим властодршцима, могао сам у своје вријеме постати и министар просвјете, али тај положај нијесам желео ради политичких прилика које су у земљи владале. Министри просвјете, који су заузимали то мјесто нарочито послје 1905. године, мене су имали за главног савјетника у просвјетним пословима, јер су често ово мјесто покривали нестручни људи, на пр. правници, моји некадашњи другови по школи.

2) Моје политичко држање за вријеме свега службовања било је потпуно исправно, тако да нема ни једног Црногорца који ми може ма што пребацити. Уосталом, о томе могу Вам рећи наши демократи г. г. А. Радовић, Т. Божовић и др Чубровић. Посљедњи је био у мом подручју, неко вријеме кад сам заступао ректора Бог. Учит. школе.

Као што сам Вам приликом недавног нашег виђења рекао, припадам демократској странци, мада се јавно нијесам као такав протоколисао (!декларисао). То знаду и тамошњи и овамошњи наши демократи, којима сам још 1920. г. рекао да припадам тој странци и да ћу као такав јавно истушити чим ми реку, да интерес партије то захтијева. Мени се бар тако чини, да као директор Гимназије не бих могао правити агилније учешће у партији, јер бих тим долазио у незгодан и ратоборан положај и према неким наставницима и према ђачким родитељима других партија те не бих био у стању да постижем онај просвјетни циљ, ради којег школа постоји. Заоштреност у партијском животу код нас прелази сваку границу, тако да се људи разних партија сматрају као *лични* непријатељи. Ето, то је једини разлог због чега нијесам и протоколисан као демократа, мада то, ипак, наслућују људи других партија.

На завршетку мога опширнога и можда у ствари непотребног писања, учтиво Вас молим, г. начелниче, у случају потребе, да предпочите г. министру моју праведну ствар, да ми се макар омашком не би учинила неправда, јер за сада - без особите службене потребе - не бих желио премјештај са Цетиња и сматрао бих га као ничим незаслужену казну.

Уз најсрдачнији поздрав, изволите примити, Г. начелниче, увјерење о мом одличном поштовању.

Цетиње, 5/VIII 1922.

Л. Поповић, с.р.
дир. Гимназије".

И, на крају, доносимо два писма Лаза Појовића министирима просвете Краљевине СХС - Љуби Давидовићу и Павлу Маринковићу у којима саопштава свој curriculum vitae. Уз оба, адресирана на актуелне министре просвете, Појовић је написао и пројекат писма начелницима Краљевског министарства просвете у којима се жали на висину плата без примене да му се она повећа, већ да скрене пажњу надлежном министарству на одређене неправилности у њом погледу.

Појовићев крајњи живопис је интересан и за реконструкцију његове радне (професионалне) биографије.

11.

"Послије коначно завршеног нижег, средњег и вишег школовања, назначен сам 1. септембра 1896. г. за наставника средњих школа на Цетињу. У току 23 године свога службовања вршио сам тачно и савјесно разне просветне дужности, и то: професор Богосл. Учит. школе; професор Вел. Држ. гимназије; наставник Дјевој. института; управитељ Држ. штампарије (споредна дужност); школски надзорник од пола Црне Горе; члан Комисије за полагање учитељских испита; вршилац дужности ректора Бог. Учит. школе; вршилац дужности директора Вел. Држ. гимназије; потпредседник Глав. просвј. савјета (бирају чланови); директор Гимназије и др.

Поред овог, радио сам на књизи и бар квантитативно више урадио од скоро свих црногорских средњошколских наставника.

По досадашњем црногорском закону о чиновницима грађанског реда имао бих 8.800 перпера годишње систематске плате, а од скоро о. г. и више. Извршни нар. одбор одредио ми је 6.000 динара годишње плате, дочим неким другим наставницима који имају 10-12 година службе мање од мене, дао је по 5.000 годишње, чим ми је учињена очевидна неправда, о којој сам узалудно дао до знања Извр. нар. одбору.

Господине повјерениче,

Никад се нијесам цапао ни за плату, ни за положај, мада сам и једним и другим био запостављен. Било је чак и таквих случајева да ме претече и платом и положајем мој ученик средње школе. Све сам то стоички трпио и вјеровао да ће некад престати неоправдани гњев поглавара земље, који ме је све до иза Балканског рата гонио једино стога, што нијесам хтио да играм онако како је то захтијевао режим тадашњег времена - а све против своје савјести и против свом убјеђењу.

Ни онда, као ни сад, није ми се кривало на мали, него на неправди. Готов сам и остатак моје радне снаге ставити на расположење својој садашњој отаџбини, без икаква погађања и уцењивања и то не за 6.000 дин. годишње, *него и за пола онога, само ако по интереси отаџбине захтијевају*. Али, кад се већ иде за тим, да се свачији рад награди по спреми, раду и годинама службе, морално се налазим увријеђен, кад се платом скоро изједначујем са онима који у пола мање имају година службе, а можда и стварних заслуга за школу.

Циљ ми је овом представком, госп. повјерениче, не да ми Ви плату

повисите, него да уопште скренем Вашу пажњу на неправилно давање "декрета" од стране Извр. нар. одбора, у нади да ће се сва његова постављења подврћи законској ревизији, те тим задовољити правичност, која је темељ сваког друштвеног рада.

Цет. /IV 1919.

С одличним поштовањем,
Л. Поповић, с.р.
директор Цетињске гимназије."

12.

"Кр. министру просвјете Господину Љуби Давидовићу

Београд

У извршењу Вашег наређења од 13. V т. г. Ибр. 942, част ми је спровести Вам тражене податке о наставницима ове гимназије.

У вези с овим подацима, нека ми је допуштено дотаћи се и још неких текућих школских послова, о којима сам имао част поднијети представку у своје вријеме и повјеренику Кр. Владе за Црну Гору г. Ив. П. Павићевићу.

До даљег извјештаја част ми је извијестити г. министра о раду у овој Гимназији, да према наставничком особљу и другим приликама рад тече доста добро, те поуздано држим да ће се и за ово скраћено школско вријеме, ипак, постићи повољан резултат.

На завршетку нека ми г. министар не замјери, што излазим из граница урођене ми скромности, што ћу изнијети кратку слику мога дојакошњег службовања и рада, званичног и приватног.

По завршетку мојих студија у Русији, вратио сам се у своју ужу домовину, Црну Гору, и био наставником класичне чествороразредне Гимназије и Богословско-Учитељске школе кроз дуги низ година. Све вријеме свога службовања радио сам на књизи, те, између осталог, у таквом својству написао и отштампао два потребна уџбеника: *омилитику*, коју је Школска комисија наградила и увела у обуку наше школе, и *историју филозофије* за средњу (школску) наставу. Исте уџбенике употребљавала је и Карловачка и Задарска богословија у свом граду.

Поред овога, штампала је Кијевска Академија и наградила моју дисертацију на руском језику, да и не говорим за друге омање научне расправе из историје хришћанске филозофије и богословске истине (мисли!).

Одушевљен за све што се тиче нашег раскомаданог српског племена, ја сам уштеђивао од своје веома скромне наставничке плате и обилазио наше српске покрајине и био у сталној духовној вези са политичким и културним представницима нашег народа. Као плод тога мога проучавања особина нашег народа, јавила се и моја скромна књижица о мојим екскурзијама по српским земљама, расправама о погибији Смаил-аге Ченгића и др. Најзад, написао сам и за штампу приредио моје опсежно и изцрпно дјело "Петар I Петровић, митрополит црногорски", које, услед материјалних прилика, нијесам у стању ни до данас да пустим у

свијет. За свој наставнички и педагошки рад био сам унапријеђен за заступника ректора Богословско-Учитељске школе, у којем сам својству био двије године, затим, за директора Пљеваљске гимназије и сада за директора Цетињске гимназије."

13.

"Начелнику Кр. министарства просвјете
Господину Јеремији Живаљевићу

Београд

Поштовани господине начелниче,

Наше службено познанство и Ваш однос према повјереној ми гимназији, на којем имам да Вам сам благодарим, и у име своје и у име школе, дају ми слободу учтиво Вас замолити, да приложену овдје моју личну молбу изволите дати Госп. министру просвјете на прочитање.

Узгредно Вам напомињем, да ме у писању молбе пн. министру није руководила толико ни материјална страна, колико нека, бар с мојег гледишта, оправдана амбиција. Сав свој досадашњи живот посветио сам искључиво просвјети, те су ми стечена права службовањем једина нада у данима старости. Док су се моји млађи другови борили за министарске и друге рентабилније положаје, па често добијали и једно и друго, дотле сам ја гледао свој посао и сматрао, да и у наставничком позиву могу имати угледа и признања као у другом већем положају. Цио свој досадашњи живот и рад, материјални и умни, могу рећи да сам утрошио за друге, те се поносом могу осврнути на своју прошлост. Скоро сва садашња генерација наших учитеља, свештеника и чиновника уопште - све су то некадашњи моји ученици, који ме воле и поштују, те ми то чини једно велико задовољство и утјеху за све тешкоће кроз које сам у животу пролазио и за које шира овамошња јавност зна.

Кад се стишају духови и кад добијем више слободна времена, винућу се и ја мало по прошлости, јер имам пун депозит свега и свачега.

Жељно бих дошао у Београд, али ми служба смета. Вријеме је да и ја видим престоницу уједињене отаџбине - наш лијепо и поносни Београд. Често сам путовао по српским земљама у почетку свога службовања. Долазио сам у нашу Војводину, али у Београд не - ондашња влада гонила је свакога из Црне Горе, па штавише и ученике, који су се у Србији школовали!

У једном својем штампаном путопису из 1898. год. ("Неколико дана по српским земљама"), поводом тога стања - немогућности да се дође у Београд, рекао сам:

Боже здравља! Још сам довољно снажан и могу издржати физички много боље од многих младића од 25-30 година, па ваљда успјем да видим сву уједињену земљу српску, а посебно Србију, мајку слободе наше.

Е, имам још једну жељу: Да што прије и коначно одселим из Црне Горе, да збацим са себе чамотињу од 24 године службовања у овом љутом камену.

Извините Госп. начелниче, на ово моје писање - (тако ми се прохтје, па Бог и сведи!).

Уз срдачан поздрав, изволите примити увјерење о мом одличном поштовању

од проф. Л. Поповића, с.р."

14.

"Министру просвјете Г-ну Павлу Маринковићу

Београд

Овим част ми је поднијети Вам, господине министре, слједећу представку о досадашњем мојем службовању и раду, с молбом, да у интересу правичности изволите удовољити мојем потраживању.

По завршетку мојих студија у Русији, вратио сам се у своју ужу отаџбину, Црну Гору, и био постављен 1. септ. 1896. год. за наставника Гимназије и Богословско-Учитељске школе на Цетињу. У току 24 године свога непрекидног и савјесног службовања вршио сам разне просвјетне дужности, а наиме био сам:

- професор Вел. Држ. Гимназије,
- професор Богословско-Учит. школе,
- професор Дјевојачког института,
- управитељ Државне штампарије (споредна дужност),
- инспектор основних школа на пола Црне Горе,
- члан Комисије за попуњавање учитељских мјеста,
- члан Комисије за полагање учитељских испита,
- вршилац дужности ректора Бог. Учит. школе (двје године),
- вршилац дужности директора Вел. Држ. Гимназије,
- потпредседник Главног просвјетног Савјета (чланови бирали),
- директор Гимназије у Пљевљима (од 1913. г.), а сад
- на Цетињу.

Поред овог, радио сам на књизи и бар квантитативно више урадио него скоро сви црногорски средњошколски наставници.

Писао сам и уџбенике за наше средње школе, од којих су два били примљени у Карловачкој и Задарској богословији.

Два своја рада, која сад имам при руци, част ми је спровести Господину министру. Један опсежнији рад из наше историје и неколико омањих других радова имам у рукопису.

Радио сам и на усавршавању уџбеника за наше основне школе и допуњавао уџбенике мог покојног оца, главног школског надзорника. Све ове уџбенике коначно сам уступио Министарству просвјете 1915. године.

Циљ ми је овом представком, Господине министре, да ми се, као најстаријем раднику у Црној Гори, како по годинама службе, тако и по положају, у којем сам се по ослобођењу затекао, правилно регулише систематска плата, како не бих био изједначен са некадашњим својим ученицима, који ни издалека не сnose толико труда и одговорности као ја у тешком раду који ми је повјерен.

Сви садашњи директори гимназије у Црној Гори били су прије овог рата наставници, или само вршиоци дужности директора гимназије и скоро ни један нема више од пола година мога службовања.

По досадашњем црногорском закону о чиновницима грађанског реда, имао бих сад, у 24. години службе, преко 6.000 перпера годишње плате, а по досадашњем закону Краљевине Србије имао бих 7.000 дин.; дочим Извршни наро. одбор одредио ми је 6.000 динара, тако да неки наставници, судије и други чиновници, који су били моји ученици, и имају по 10-14 година мање службе од мене, добили су по 5-6.000 дин. годишње, тако да су изједначени платом са мном. Тиме ми је учињена очигледна неправда, те с правом апелујем на Вас, с молбом, да је Ви исправите."

Др Бојка ЂУКАНОВИЋ*

ПОГЛЕД СА СТРАНЕ

Дивљи и егзотични Балкан одувјек је снажно привлачио западноевропске путнике и истраживаче. Упркос чињеници да се црногорска обала и град Херцег Нови помињу на енглеском језику у путопису Џорџа Велера,¹ објављеном у Лондону 1682. године, у Британији је Црна Гора још дуго времена била сасвим непозната. У ствари, Британци су се тек у прошлом вијеку заинтересовали за наше крајеве, али су њихове посјете биле ријетке, колико због неприступачности Црне Горе толико и због страха који су Црногорци ширили међу мирољубивим становницима сусједних земаља својом репутацијом сурових, некултивисаних дивљака. Па ипак, међу првим британским посјетиоцима и истраживачима Црне Горе били су знаменити политичари и научници Ендрју Арчибалд Пејтон, сер Џон Гарднер Вилкинсон, сер Артур Џон Еванс, да би их касније слиједили и чувени писци Џорџ Бернард Шо, Џојс Кери и други. Већина њих оставила је занимљиве записе о Црној Гори. Један од таквих записа јесте и путопис Едит Селерс "Поглед са стране на данашње Црногорце" објављен у престижном лондонском часопису *Fortnightly Review* 1907. године.² Овај путопис, који до сада није објављиван на нашем језику, доносимо у интегралном преводу на страницама које слиједе.

Едит Селерс:

ПОГЛЕД СА СТРАНЕ НА ДАНАШЊЕ ЦРНОГОРЦЕ

Једном сам питала неких педесетак дјечака, у једној црногорској општинској школи, зашто су други народи заинтересовани за њихов народ. Њихов учитељ их је управо увјерио да је Енглеска веома заинтересована за Црну Гору.

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ George Wheler, *A Journey in to Dalmatia, Greece and Levant*. London: G. Cademan 1682.

² Edith Sellers, "Sidelight on Latter-day Montenegrins". *Fortnightly Review* 88, pp. 443-55, London 1907.

"Зато што смо јунаци", спремно је одговорио један снажан малиша од око десет година, са призвуком истинског убјеђења у свом гласу; а његови другови, сви до једног, одушевљено прихватише његове ријечи: "Да, зато што смо јунаци", изјавише.

Нико у тој соби није ни оком трепнуо; нити се могао видјети осмијех који би изразио сумњу; насупротив, читав разред стајао је тамо усправно, гледајући право пред собом, озбиљно, свечано. Дроњавије мало друштво од овога никада нијесам видјела; ципела и чарапа већином уопште нијесу имали, а за свако дугме имали су бар пола туцета рупица. Неки су имали капуте без рукава; други панталоне које су им једва прекривале бутине; други, опет, кошуље које практично нијесу ништа покривале. Да је њихова поцијепана одјећа, међутим, била дворска одјежда, не би је носили са више достојанства. У зраку је, уистину, било нечега форумског, нешто у начину на који су забацили своје главе и држали уз бедра своје мале руке. Па ипак, у њиховом држању није било ни трага разметљивости, ни трага афектације или претварања; очито да није било ни једнога дјечака који није чврсто и искрено вјеровао да је био јунак по праву наслеђа, један из јуначкога народа, и инстинктивно се сходно томе понашао.

Ови мали одрпанци били су веома zgodни, многи од њих са веома правилним цртама, великим тамним очима, и лијепом косом; и упркос недостатку ма каквога осјећаја за шалу, били су, како сам ускоро открила, паметни исто колико и zgodни. Одговарали су са уочљивом интелигенцијом на питања која су им постављена, а сва лица су зрачила од усхићења док су причали о побједама које су њихови дједови извојевали. У жељи да сазнам да ли се склоност ка градском животу проширила Црном Гором, запитала сам једног дјечака за који позив намјерава да се определи - да ли намјерава да обрађује земљу? Задивила сам се када је озбиљно, без и трунке оклијевања, одговорио: "Намјеравам да будем официр". Десетак других дјечака је одговорило, када смо их питали, да су и они одлучили да постану официри - не војници, *nota bene*, одговор је увијек био официри - а још десетак их изјави да су одлучили да постану судије. Неки су били одредили да постану "капетани", тј. цивилни окружни поглавари; а неки други опет редактори; док је један коврџави малиша скромно најавио своју намјеру да постане архиепископ. А када сам сугерисала да устане онај који би желио да постане премијер, читав разред је одједанпут скочио на ноге. Колико сам могла да процijenим, у том разреду није било ни једнога дјечака којему је икада пало на памет да би му у животу могло бити суђено да буде један од обичних људи, и да своје дане проведе радећи и сопственим рукама зарађујући за живот. А ипак ово је била општинска школа, и они који у њу иду већином су синови сељака чија годишња зарада износи, можда, до 15 фунти. Једном сам у суду на Цетињу слушала једнога сиротог старог човјека како се правда, а као оправдање што месару није могао да плати рачун од 7 шилинга и 6 пенија, наводи да има једнога сина на универзитету, и још четворицу у гимназији. "И не могу да допустим да су гладни", рекао је, "морају да имају нешто да једу".

Као што је случај са овим момцима, тако је мање-више са читавим црногорским народом; никада није постојао народ који је толико изнад свега у складу са својом околином. Скоро сваки човјек у Црној Гори је један *grand seigneur*, и има у себи нешто од онога од чега су великани направљени - паметан је и смион и поштен, и војник, такође, и то од најбоље врсте, по инстинкту. Па ипак, девет десетина и више овога становништва су само сељаци, и то веома сиромашни сељаци; јер њихова имања су толико мала, и само помоћу бескрајног стезања и штедње боре се против тешке оскудице. Они би могли са лакоћом да обрађују бар четири пута више земље него што је имају, само када би је имали; али не могу, зато што је немају - у сваком случају, не унутар својих граница. Њихова читава земља је само неких 4.000 квадратних миља простора; а добра трећина тога је, са тачке гледишта сељака, сасвим бескорисна, јер не даје ништа осим камење. Већи дио времена, стога, они немају шта да раде; не постоји практично производње којој би могли да се окрену. Фабрика дувана у Подгорици је једина важна фабрика у читавој Књажевини, а тамо се углавном запошљавају жене и дјевојке. Осим тога, они нијесу обучени за рад у фабрици; једини посао, одиста, за који су обучени јесте борба; а чак и на Блиском истоку није као што је некад било - борба није нешто што се дешава свакога дана. Пођите гдје год хоћете у Црној Гори, било у село или град, наићи ћете на згодне, снажне мушкарце, који корачају полако горе-доље, само да им прође вријеме. Кад их видите можете да помислите да су неке истакнуте личности, генерали који размишљају о плановима народне одбране, државници који траже рјешење политичких проблема; а они би радо дали своју десну руку да су оно што изгледају, јер код њих постоји савршена жудња да ураде нешто велико за своју земљу. То је тужна страна њихове судбине; они толико жуде да много учине, а толико је мало тога што могу да учине, скољени као што јесу малим пространством своје земље и својим сопственим сиромаштвом. Или морају напустити Црну Гору, а већина би их рађе умрла од глади него то урадила, или морају проводити дане, као што их толико много и ради, само убијајући вријеме и том приликом се жив јести.

Упркос њиховом сиромаштву, никада није постојао народ са тако узвишеним схватањем као ови Црногорци. Чак и најстарији међу њима имају ону исту узвишену вјеру коју имају они ученици, само у њиховом случају то је вјера у своју расу, док је у случају младих то вјера у саме себе. Захваљујући, можда, животном искуству, данашњи Црногорац је покоран, чак и превише, склон омаловажавању, у оном што се њега тиче - у његовим очекивањима ако не у његовим жељама. Он се никада не моли за себе док се није помолио за свога владара и за владаревога заштитника. "Боже сачувај Књаза и Цара", почиње он своју молитву, а онда додаје, као неку накнадну мисао, "и мене такође". У ономе што се тиче његове земље, међутим, другачије је. Када је Црна Гора у питању, он даје машти на вољу, и препушта се најнеобузданијим и најамбициознијим сновима. Да ће она прије или касније бити позвана да игра велику улогу у Европи, и да ће је она веома достојанствено играти, он

никада не сумња.

"Quoique nous ne soyons pas encore une des Grandes Puissances", један Црногорац је озбиљно запитао прије неколико мјесеци. По тону којим је говорио помислили бисте да свијет, штавише, не би имао разлога да се изненади, ако би његову нацију позвали једнога дана да заузме мјесто међу *елиитом*. "Дајте нам Албанију, и тамо ће завладати мир и добра управа за мање од мјесец дана", изјавио је други. "Наши капетани би брзо стали на крај овом метежу, и научили те разбојнике како да се понашају". Ово је речено сасвим озбиљно, јер ови људи нијесу хвалисавци. Вјерују оно што говоре - вјерују, такође, у овом случају, мора се признати, не сасвим без разлога. Кад они тврде, као што и раде, да они и само они знају како да поступају с Албанцима и Турцима, они могу да истакну ситуацију у подгоричком округу као доказ њихове тврдње. У Подгорици, хиљаде Албанаца и Турака живе у миру и пријатељству са својим сусједима, поставши веома радни, постојани, грађани који се придржавају закона од када су постали поданици црногорске управе. Синови мухамеданских Турака сви иду у општинску школу чим науче оно што морају знати из Корана; и тамо уче, играју се и бију се с албанским дјечацима католицима и са Црногорцима ортодоксне вјере по принципу савршене равноправности, као да су сви један исти народ. Турске дјевојчице у Подгорици, истина је, још увијек одвајају од дјеце друге националности. Оне имају засебну школу, једну у којој се не учи ништа осим Коран. "Ми сматрамо да је паметно и исправно да одвојимо нашу женску дјецу по основу религије, тако да када постану жене знају које су њихове дужности", обавијестио ме је њихов учитељ, који је изгледао стар хиљаду година, и са бескрајно свечаним изразом. Један је од најчуднијих и најљепших призора видјети ове мале турске дјевојчице како све чуче на поду око овога старца, играју се прстима на нози, и не обраћају пажњу на његова подстицања више него да су блејања какве старе овце.

Црна Гора је једина земља на читавом Балкану коју Турска никада није успјела да покори. На Цетињу никада није било дамије, рећи ће вам Црногорци поносно и сасвим истинито; јер мада је турска војска продирала у град више пута, увијек су били протјерани прије него што су имали времена да је саграде. Захваљујући фанатичној храбрости њенога народа - и стрменитости њених планина - Црна Гора је могла да пркоси Султану чак и у вријеме када су му Беч и Будимпешта били под ногама. Ово је чињеница коју Црногорци никада не заборављају, и у томе, можда, лежи разлог што међу њима нема ни трага од онога нервознога страха од Турака чије трагове сретате на сваком кораку на другим мјестима по Балкану. Турчин није тај кога се плаше, већ Шваба - по свим крајевима Балкана. Аустријанци су познати као Швабе - и није Турчин, већ Шваба тај кога највише мрзе. Радо би се борили против Султана, а десет пута би се рађе борили против Краља-Императора; штавише, сјутра би закопали стару ратну сјекиру и удружили се с Турском, веома сам склона да то мислим, само ради тога да крену на Аустрију.

Једном сам била на Скадарском језеру, на једној скели, чекајући

пароброд за Ријеку. Чамције су били Црногорци, а међу путницима су била два Црногорца и три турска Албанца, сви наоружани, наравно, јер у том дијелу свијета ниједан човјек не иде без своја два пиштоља за појасом. Од самога почетка однос између Албанаца и Црногораца био је извјесно затегнут, судећи по сумњичавим погледима и по малом варничењу које су размјењивали. Национално осјећање управо је тада било израженије него обично, и било нам је добро познато да се на удаљености од неколико миља водила борба. Један од црногорских путника са одстојања је, као одговор на неку поругу, примијетио, с висине, да никада није сматрао да му је живот био сасвим безбједан када је у друштву Албанаца. Одговор Албанаца, што се мене тиче, био је само фрфљање; па ипак није могао да се не разумије или поглед у њиховим очима или начин на који су им руке полетјеле ка пиштољима. Да је једно веома непријатно искуство било на помолу било је мало сумње. Баш у том критичном тренутку, међутим, човјек који је лежао на прамцу чамца подигао је главу, и, забацивши капуљачу, довикнуо нешто чамцијама. Он је био Аустријанац, што су Црногорци очито видјели при првом погледу; јер се читаво њихово понашање према Албанцима изненада промијенило, и они склопише мир с њима док си оком трепнуо. Очито је било супротно њиховом разуму да је било прикладно да се свађају са било којим другим непријатељем у присуству врховнога непријатеља, Швабе.

Мржња Црногораца према Аустрији чисто је политичка. "Да међу нама постоји аустрофил, он би био издајник", кажу они. Они јој не могу опростити што држи Далмацију и Котор, и изнад свега, што држи Херцеговину, ту земљу меда и млијека, коју су, како неуморно причају, они лично, седамдесетих година, освојили искључиво путем тешке борбе, а Велике силе су их на Берлинској конференцији присиле да јој је уступе. "Аустрија нас дави", изјављују они. "Као да нас држи у канџама. Она нам је већ препријечила пут јужно и сјеверно и западно, и сада је намјерила, изгледа, да га препријечи источно. Али то неће никада успјети", један од њих ме је недвосмислено увјеравао. "Нови Пазар је за нас питање живота и смрти. Боље је да одмах умремо борећи се него да допустимо Аустрији да се тамо смјести, на пушкомет од Албаније. Ми морамо имати више земље, или ће народ да нам гладује - то видите и сами. Да ли је тај народ у Берлину, када је састављао свој чувени уговор, мислио да можемо да живимо од стијена кад су нас збили на овим планинским врховима?"

Свако помињање Берлинског уговора увијек подигне буру на Цетињу. "Тај уговор нам је скоро сломио срце", један старији Црногорац ми је огорчено рекао. "Никада нећу заборавити ноћ када је дошла вијест да је потписан. Сви смо гласно јецали. То је суров уговор, грешан уговор. Зар није ваш Гледстон казао да Балкан припада Балканцима? Какво право, онда, имају Швабе да буду овдје. Да је данас Гледстон у енглеском парламенту, не бисмо задуго били овдје скољени као што јесмо".

Док је осјећање Црногорца према Аустрији једноставно, примитивно и, стога, лако схватљиво, његово осјећање у погледу Турске је,

насупротив, веома сложено, да не кажем обрнуто, да сумњам да је иједан човјек са Запада икада у њега проникнуо. Турска је, наравно, његово наследни непријатељ; сво његово наслеђе упућује га да према њој осјећа непријатељство. Њега су, одиста, учили још од дјетињства, управо као што су и његовога оца учили прије њега, да гледа на Турке као на отјеловљење свега што је сурово и безбожно, свега што је зло. И то не без јаког разлога: јер, мада никада нијесу могли да освоје његову земљу, не постоји земље којој су нанијели толику пустош, или којој су нанијели толико дубоку и трајну рану. Стотинама година држали су њихов живот у застоју; изузимајући умјешност ратовања, никакав други прогрес, међутим, није учињен. Генерацију за генерацијом Црногорци ни о чем другом нијесу мислили већ како да одбију њихове нападе; сво су своје вријеме посветили да своју земљу од њих одбране - сву своју снагу, такође, своју генијалност, своју енергију. Кад се данашњи Црногорци скупе сваком приликом и корачају горе-доље улицама и путевима, они само раде, из навике, оно што су њихови очеви морали да раде из нужде. Они су морали да крстаре горе-доље, ноћу као и дању, годину за годином, увијек на стражи, јер никада нијесу знали у које би доба турска војска могла да дође привлачећи се уз њихове планинске стазе. У међувремену се све распадало, наравно, и земљи је понестало средстава за живот. Чак је и обрађивање земље морало да буде препуштено женама. Црногорке су способне да копају и ору и чувају стоку исто толико добро колико и њихови мужеви и очеви; међутим, с друге стране, оне већином нити знају кувати нити шити, и немају штавише, никаквога појма како да кућу учине удобном. Јер старије од њих, када су биле довољно младе да уче, нијесу имале времена да уче било шта што приличи женама, а младе нијесу имале од кога да уче. Резултат овога је да у Црној Гори не постоји кућнога живота у енглеском значењу овога израза. Изгледа да људима никада ни не пада на памет да сједну поред сопственога огњишта, или да очекују да ће редовно јести у одређено вријеме. Кроз толико много генерација сви су били приморани да живе с ногу, како већ бива, и да се задовоље "ужинама", да изгледа као да су изгубили сваки осјећај за било коју другу врсту постојања.

Нијесу само људи и њихов начин живота једино што још увијек носи трагове тјескобе у коју је читав народ био доведен током његове дуготрајне борбе против Турске; једва да постоји зграде у земљи, или институције, која такође не носи њене трагове. Сам изглед земље, уистину, прича историју рата: у Старој Црној Гори не постоји практично ни шума ни дрвећа јер су их Турци све спалили; а на сеоским колибама, као по правилу, не постоји прозора, само једна врата, јер се један отвор лакше брани него два. Чак и манастири изгледају утврђени, јер су морали да издрже опсаде, што је чињеница која нас, можда, упућује на објашњење не само положаја који свештенство има данас у Црној Гори већ и његове главне карактеристике. Црква не би никада попримила тако борбен став као што га има, и никада не би имала утицај који има, да није постојало вријеме када су свештеници ишли у бој раме уз раме са својим народом. Чак би и затвори били сасвим друкчији него што су, да није сјећања на

дане када је, ма шта да закон каже, по мишљењу јавности постојао само један злочин - недостатак патриотизма, недостатак спремности да се бори за отаџбину.

Када сам посјетила цетињски затвор, открила сам да су сви затвореници били вани, у шетњи. Два сата свакога јутра, и поново два сата послје подне, допуштено им је да шетају кроз зеленило испред затвора. Не постоји ничега, уистину, осим њиховога сопственога осјећања части што би их спријечило да не оду даље низ поље, уколико нијесу убице, а у том случају носе ланце. Власти их снабдијевају кућанством, наравно, и одјећом - не униформама - такође и ватром на којој ће да кувају храну, и дају им по 4 пенија сваки дан да је купе. Затвореници сами набављају потрештине: по двојица иду на тржницу свако јутро да купе храну за тај дан. Од њих се не тражи да раде, уколико се сами на то не одлуче, и груписани су не према озбиљности њиховога прекршаја, већ према животном стандарду и општем понашању. Ако је затворен образован и отмјен човјек, побринуће се да га смјесте, колико год је то могуће, у собу гдје и други затвореници припадају његовом нивоу. На једном кревету нашла сам један лијепо прекривач и јастук извезен финим везом. "Да, јадник, то је ручни рад његове жене", примијетио је управник затвора узгред док смо пролазили. У једном затвору живот је учињен толико лаким и пријатним, да сам се, док сам излазила, усудила да примијетим да ми се учинило да бити тамо и није казна.

"Није казна!", узвикнуо је запрепашћено чиновник који је био са мном. "Али помислите колика је то срамота бити овдје. Зар то само по себи није довољна казна?"

Сумњала сам, и још увијек сумњам, по овом питању: јер сам управо видјела једну расположену старину који је, мада је вријеме на које је био осуђен истекло, снажно одбијао да оде из затвора.

Али да се вратимо а *nos moutons*. Црногорци и сада оптужују Турску као и у прошлости: не само да виде, ма куда да се окрену, знаке недјела која је радила на њихову штету у прошлим временима, већ увијек у руци имају доказ, или бар они тако мисле, да она чини злодјела према њима чак и данас. Једва да прође мјесец дана а да се ово или оно не догоди - нека епизода на граници - да подстакне њихов гњев против ње. Заправо никада нека убога земља није имала такву границу као што је Црна Гора има на истоку: да ју је сам Сотона постављао, не би била боље намјештена да изазива нападе. Миљама само један мали поток тече између ње и Турске; и турска војска може да преплави њихово најбогатије подручје и запосједе јој град на који је најпоноснија за свега неколико сати ма кога дана, само ако се одлучи. Ово је само по себи љута рана, наравно. Потом, Турска посједује, морамо се подсетити, оно за чим Црногорци жуде, и за што сматрају да би по правилу требало да буде њихово. Под њеном управом се, такође, налазе њихови сународници, и према њима се ни најмање добро не понаша - спаљује њихова села, одиста, понекад, чини се, из чисте обијести. Тако се све сједињује да их узбуди против ње и да им је учини мрском, или се бар тако може мислити. За Црногорца бити туркофил, или чак гајити љубазне мисли или

осјећања према Турској, било би ужасно, речено ми је када сам била на Цетињу; међутим, ако је ово истина, то је само доказ, схватила сам док сам била у Подгорици, да се чак и такви ужаси догађају, понекад, у овој, једној од нанепредвидљивијих области на Балкану.

Подгорица је најбогатији и најнасељенији град у Црној Гори; и када сам стигла тамо, посјетила сам једнога од главних званичника у његовој приватној кући. На моје изненађење, нашла сам га како сједи са пет-шест Турака, очито његових личних пријатеља. Они нијесу били црногорски Турци, него прави Турци, султанови поданици. Био је то *fete dan*, догодило се, па је увече јавни трг био крцат Турцима, већином војницима, и то под пуним наоружањем. Турска граница је на ход одстојања, а одмах испод границе је војна постаја. Турци и Црногорци шетају горе-доље, бок уз бок, како и приличи гостима и домаћинима, и заједно сједе за малим столом, чашћавајући се. Они су се веома добро слагали, и то се могло лако видјети: смијали су се једни другима док су разговарали и стезали руке једни другима као стари пријатељи и добри другови. Заповиједник турске посаде и његови главни официри били су тамо, као и мјесни капетан са својим функционерима, сви у својим најбољим свечаним униформама. Када је дошло вријеме растанка видјели су се веома дирљиви призори; турски заповиједник је настојао да загрли свакога човјека којег је познавао, и да се са сваким рукује. Па ипак...

На неколико миља од Подгорице, прије свега два или три дана, дошло је до жестоке борбе између Црногораца и Турака, борбе у којој је и с једне и с друге стране учествовала редовна војска, и у којој их је велики број пао, неки убијани, други рањени - укупно четири стотине, према гласинама; међутим, у гласинама на Блиском истоку претјерују са бројевима. А потом сам, није прошла ни недјеља дана, у једном малом црногорском селу које лежи далеко од путева којима странци пролазе, наишла на бар хиљаду људи под пуном ратном опремом, како се пажљиво обучавају. Запитала сам једног свештеника који их је посматрао са читим задовољством, против кога се спремају да се боре. Журно је покушао да ме убиједи, са омаловажавајућим осмијехом, да они не помишљају да се боре против било кога. "Па ипак, са таквом границом каква је наша, морамо да гледамо унапријед и будемо спремни на све", додао је, значајно гледајући у правцу Турске. Другога дана, те исте недјеље када је био фетиш, наишла сам на једно турско село у свој журби и пометњи која наговјештава стање стварнога рата. Тамо је скоро двије хиљаде људи живјело под шаторима, сви спремни за борбу, надајући се и молећи се, без имало сумње да ће до борбе доћи. И до борбе је одиста дошло, наравно, што је и нормално да се догоди када само какав јарак дијели противничке војске. Из даљине смо могли да чујемо пуцњаву, чак и на Жабљаку; али какав јој је исход био, или колико је људи тамо погинуло, то никада нијесам могла да откријем. Званично, заправо, ни једна ни друга страна никада нијесу признале да је уопште дошло до борбе. А убрзо потом, турски официри су дојахали као и обично да пију кафу са својим црногорским пријатељима, под подгоричким дрвећем.

А *propos* једне од многих борби које су се одиграле док сам била у

Црној Гори, имам један изванредан доказ да је народ тамо изванредно способан да преноси обавјештење пантомимом. Била сам пошла у експедицију са једним возачем који је говорио дијалектом од којег нијесам ни ријеч разумјела. Срели смо једнога човјека који је очито био веома узбуђен. Дошао је трчећи према нама, и одмах отпочео са једним дугим хушкањем, показујући том приликом, више пута, према турским планинама које су се недалеко од нас уздизале. Чим је отишао, возач се скинуо са сједишта; и обезбједивши узде дошао је и стао покрај мене. Намјеравао је да ми каже вијест коју је управо чуо, то је било очито; и одиста, одмах се дао на посао да ми је каже.

"Црногорац", почео је упечатљиво, и, попримајући израз натприродне невиности и мирноће, склопио је очи, и положио главу на своју руку, као да чврсто спава. А онда, пошто се убиједио, једним оштрим испитивачким погледом, да сам схватила шта је то значило, рекао је, "Турчин", и одмах почео да гледа мрко на најђаволскији начин, и да насумице нишани пиштољем десно и лијево, играјући сво вријеме неку врсту ратне игре. Тренутак касније претворио се у јагње од Црногорца, а потом опет у разбјешњелог Турчина. Управо на брежуљцима који су се испред нас простирали, већа турска војска наишла је на мању групу Црногораца, који су мирно спавали, и поклала их на најнемилосрднији начин. То је била прича коју је желио да исприча - провјерила сам касније - и коју је у ствари одиста и казао, једноставно, непогрешиво, помоћу изражајних погледа, упадљивих покрета и гестова. Никада нијесам видјела ништа изврсније, не чак ни у старом Бург позоришту,³ од начина на који је, уперивши пиштољ себи у сљепоочницу, затворио очи и лагано пао на земљу, да бих ја схватила како сликовито Црногорци умиру. Како је дошло до тога да му ти несрећни сународници заспу на турском тлу, ако су спавали, није успио да објасни, чак ни кад је питан на његовом језику - исто као што није могао да објасни како то да су, ако су били мирољубиво расположени, имали са собом тако велику залиху муниције.

Овај возач био је без сумње једини Србин на којег сам наишла који је могао да каже све што је желио да каже без помоћи ријечи. Више пута, док сам била у Црној Гори, била сам са људима чији дијалект нијесам разумјела, па ипак су се увијек снашли да, на овај или онај начин, одговоре на питања која сам питала или су они сматрали да би требало да питам. Ништа није могло натјерати једнога човјека који је понекад возио моје мале кочије, да прође и једну једину зграду, уколико то није била каква колиба или амбар, уколико се није увјерио да сам тачно знала шта је то. Једном је довезао до нечега што је практично било само хрпа камења, и он је, побожно савивши своје руке, заузео став за молитву. То је био његов начин да каже да је ту некада стајао манастир. Ако бисмо пролазили поред касарне, његово држање би одмах постало војничко; исправио би леђа и почео да рукује својим пиштољем. Барутану није лако представити пантомимом; па ипак, захваљујући његовом бескрајном труду, он је успио да је јасно представи. Једном се скоро

³ Burgh Theatre.

збунио, истина, али то није била његова кривица. То је било када смо једном у даљини видјели једну масивну зграду на којој није било ничега што би показало која јој је била намјена; он потом поче смркнуто да тапка своје чело. Из тога сам закључила да је у питању школа, и то сам му казала. "Школа, не, не", узвикнуо је, очито ојађен мојим спорим схватањем, и почео је да тупка по свом челу жешће него икада. Коначно је у очајању скочио са свога сједишта, и извео низ запањујућих лудорија, чије значење, међутим, нијесам успјела да докучим. Тек је, пошто ми је пуних пет минута представљао лудака, успио да ми објасни да је та зграда била лудница.

Овај човјек је, међутим, свој највећи успјех побрао једнога дана када је, управо када је једна старија жена коју сам жељела да повезем хтјела да се попне у кочију, кренуо пуном брзином, упркос мојим огорченим протестима. Ништа га није могло натјерати да се заустави или изговори једну једину ријеч док нијесмо били на довољно великој удаљености да би помишљали да се вратимо. А онда се дао на посао да ми објасни разлоге свога понашања. Учинио је то што је учинио само зато што није имао избора, пошто је било сасвим немогуће да се та жена вози поред мене. Помислила сам да је била прљава. "Она није чиста?" Не, признао је да је изгледала чисто, и да је била чиста, можда, споља; међутим, показао је на своје очи; оне су биле оштре; ништа није могло да им умакне; и довољан му је био један летимичан поглед да види да је она била сам живи леш. Ово и још много тога, успио је да ме наведе да схватим на најфинији начин који се може замислити, једним низом дјелотворних кратких пантомима уз помоћ три ријечи.

Од свих које сам срела, међутим, један сељак и његова жена били су највјештији када је у питању разговор пантомимом - а у случају жене, одиста, ова је вјештина ишла до генијалности. Они су били веома сиромашан пар, судећи по њиховом изгледу, управо да не могу бити сиромашнији, а живјели су у једној биједној једноособној колиби, у којој је једина покретна имовина био кревет, двије столице, сто и сат. Па ипак, када ме је олуја натјерала да се склоним код њих, једне недјеље вече, примили су ме с учтивошћу која је била импресивна колико и љубазна. Да је тај човјек био кнез а његова жена књегина, не би се могли понашати са више достојанства; нити да су били стари пријатељи или рођаци, са више срдачног гостопримства. Одмах су ми донијели шољу топле кафе, и, да то нијесам одлучно одбила, изричито за мене скували би суву овчју ногу - која је већ била на ватри, уистину, положена на дрвима која су горјела, прије него што сам схватила шта раде. Пошто су се побринули да ме удобно смјесте, и сами су сјели да са мном разговарају. Прво су ми казали - оно што су мислили било је сасвим разумљиво, иако је значење преношено знацима - да је за њих било истинско задовољство што ме виде, и колико би им било драго ако бих остала и с њима вечерала. У овом тренутку је много значајних погледа упућено у правцу овчетине. Онда су запитали одакле сам, а када сам одговорила "Енглескиња", засјали су од задовољства.

"Нови енглески конзул онда је приспио", узвикнуо је супруг, то-

ном који је изражавао велико задовољство, а значење овога било је лако погодити "онда је нови енглески конзул стигао". Када сам одмахнула главом - јер, по свој прилици, он није био стигао - и он и његова жена били су далеко од тога да су изгледали задовољни, и размијенише забринуте погледе.

Један службеник Црногорског министарства иностраних послова, којему сам касније казала да ме чуди зашто сироти сељаци морају да главобоље око доласка и одласка страних министара, убиједио ме је да је чињеница, да у том тренутку на Цетињу није било енглеског представника, добро позната у сваком селу широм земље. "Да, и ако га ускоро не буде", додао је, "почеће да нам шаљу изасланике да се распитују за разлог. 'Шта ово значи', питаће нас. 'Зашто Енглеска овдје нема свога изасланика? Да није може бити овдје исто као што је било у Београду? Да нијесу односи раскинути?' Наши сељаци знају све о томе како је Енглеска раскинула односе са Србијом. То је, уистину, био предмет око којег су у то вријеме осјећања била узаврела.

Пошто су показали дужно интересовање за мене и моје личне ствари, мој домаћин и домаћица наставили су да ми причају о себи, углавном пантомимом, наравно. Имали су петоро дјеце, казали су ми; најмлађе беба коју смо видјели, а најстарије дјечак од дванаест година, који је био толико добар ђак - показали су ми његове књиге - те да је морао да пјешачи четири миље до школе свако јутро, јер је већ био научио све што је могао да научи у сеоској школи. Касније је ишао у цетињску гимназију, гдје је можда могао да учи *грчки* - ова ријеч је изговорена са страхопоштовањем.

Чак и у цетињској гимназији већина дјечака који је похађају синови су сељака; па ипак, када сам их посјетила, нашла сам како их осамдесет учи грчки; више пута сам, идући неким споредним путем, наишла на студенте без одјеће или обуће како декламују неке грчке стихове.

Послије велике потражње овај врсни учењак је пронађен, и његов отац ми га је представио са бескрајним поносом. Био је то један згодан малиша, веома оштроуман, веома снажан, сав у дроњцима, наравно - сумњам да је у селу постојао, или да постоји, једне читаве одјеће. Дјечаку је било веома стало да ми се каже нешто што се тицало извјесног Мартиновића, али изгледа да је његов отац сматрао да би то било исувише тешко објаснити. Али не и његова мајка; вјерујем да не постоји посла о којем би двапут промислила прије него што би га се латила. Веома се брзо довила како да ми објасни да је тај Мартиновић био породични пријатељ, који је живио негдје у близини. "*Манчурија руска*", упорно је понављала, све док, разним драмским представљањем, није успјела да јасно каже да се тај поменути Мартиновић упутио у Манчурију да се бори за Русију, и да се читава руска војска дивила храбрим дјелима која је тамо извео.

У овом тренутку сељак је инсистирао да и он дође до ријечи, јер је желио да каже какав је ужас и запрепашћење тај рат изазвао у Црној Гори, и о осјећању које су гајили према Русији. Понијет осјећањима, међутим, ускоро је заборавио да смо морали да разговарамо знацима.

"*Енџлеска, Енџлеска и Руска*", узвикнуо је више пута, гледајући ме сво вријеме погледом пуним стрепње. Желио је да зна да ли и у Енглеској саосјећају са Русијом. Полако је изговарао ријечи које сам тако добро научила док сам била у Црној Гори, јер, куд год да сам пошла, чула сам их на сваком кораку. "Енглеска и Русија су сада пријатељице, зар не? Је ли заиста тачно да ће краљ Едвард да посјети Цара? То би, уистину, била добра вијест".

"Онога дана када дође до пријатељства између Енглеске и Русије овдје ће нам све бити добро", један црногорски државник ми је једном рекао. "То зна сваки сељак у овој земљи".

Мр Славко БУРЗАНОВИЋ*

О ЈЕДНОМ ДОКУМЕНТУ ИЗ 1897. Г.
- О ИТАЛИЈАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА
АЛБАНИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

Међу италијанским научницима, који су крајем прошлог и почетком овог вијека изучавали Црну Гору, најистакнутије мјесто заузима ботаничар Антонио Балдачи. Он је, између 1886. и 1910. године, најмање 14 пута долазио у Књажевину. У Црној Гори је срдечно дочекиван, уживајући повјерење истакнутих функционера и јавних личности па чак и наклоност самог владара који га је примао у аудијенције, финансијски помагао нека његова истраживања и одликовао га Даниловим орденом. Био је националиста, заговорник италијанског експанзионизма на Балкану, за своју владу писао је исцрпне политичке извјештаје са терена, гдје је формално боравио због научних мисија. На IV конгресу италијанских географа поднио је реферат о Црној Гори у коме је она заједно с Албанијом третирана као простор од животне важности и историјски и географски предодређен за италијанско економско и политичко присуство. Балдачи је изнио пројекат мјера које у том циљу Италија треба да предузме на економском и политичком плану. Оне су усвојене и у форми конгресних закључака препоручене влади. За овакве елаборате Балдачи је био компетентан и као предавач на италијанској Колонијалној академији и као специјалиста за Балкан, коме је посветио године и године истраживања. Нема сумње да је његова дјелатност утицала на повећање интересовања за Црну Гору у научним круговима, а заслужан је што је италијанска влада по његовом пројекту упутила 1902. и 1903. године двије научне мисије мултидисциплинарног карактера чији су резултати послужили као база за касније дјеловање италијанског капитала у Црној Гори.

Своје теоријске поставке Балдачи је покушао и практично да реализује 1902. и 1903. г, окушавши се са братом Ђованијем као послован човјек у Црној Гори. Од црногорске владе Балдачијеви су добили читав

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

низ концесија за различита индустријска постројења, али их због недостатка капитала, упркос продуживања концесионих рокова, нијесу реализовали.

Иза Балдачија остало је преко двије стотине библиографских јединица, од којих се значајан дио односи на Црну Гору. Поред уско стручних ботаничких података, у овим радовима се налази обиље информација о економским, културним и политичким приликама у Црној Гори у вријеме када ју је Балдачи посјећивао. Значајан дио његовог опуса је публицистичког карактера. Са тог становишта су занимљиви текстови у којима анализира италијанску политику према Црној Гори и Југославији. Био је подржавалац црногорске емиграције у Италији и организатор тзв. процрногорских комитета који су двадесетих година овог вијека подржавали рестаурацију црногорске државе. Захваљујући Балдачију, дио грађе о раду ових комитета сачуван је и налази се у његовој заоставштини у Болоњи.

Током 1909-1910. г. у италијанском министарству иностраних дјела стизали су бројни извјештаји из сјеверне Албаније и Црне Горе потписани шифром "TRE-A" иза које се скривало Балдачијево име. Његова обавјештајна активност у то вријеме била је више усмјерена на дјеловање италијанских привредних и политичких представника у овој области, него на информисање о локалним приликама. Мада су неки истраживачи указали на њихову тенденциозност, ови извјештаји представљају значајно свједочанство за политичку и економску историју Црне Горе.

На основу грађе која нам је била на располагању тешко је утврдити од када датира Балдачијева обавјештајна активност. Његово писмо из 1897. г. које доносимо у преводу упућено је италијанском министру спољних послова Висконти Вености, управо у вријеме када се италијанска политика почела снажније окретати ка Црној Гори и Албанији, за шта се аутор ватрено залагао. Из садржине се не може закључити да је писано као службени извјештај, већ се прије може рећи да се ради о самоиницијативном наступу аутора према италијанском министарству спољних послова, могуће инспирисаном од стране тзв. итало-албанских кругова са којима је био повезан. Документ садржи занимљива размишљања о политици Италије према Албанији и Црној Гори. Између осталог, ауторове пројекције о демографској виталности албанског елемента и немогућности Словена да их асимилирају чак и у условима политичке доминације занимљиве су и, може се рећи, потврђене каснијим једновјековним искуством. Оригинални текст писма публикован је у збирци "Documenti diplomatici italiani".¹

¹ Биографију и библиографију радова Антонија Балдачија видјети у раду В. Пулевића и В. Маљаја: *Antonio Baldači (1867-1950)*, Библиографски вјесник, Цетиње 1985. г. бр. 1, 43-71; видјети такође и: *Antonio Baldaci: Scritti Adriatici*, Bologna, 1943, Prefazione di Giacomo Golfera, pp. VII-XV; *Црна Гора враћа Балкана, њушојиси и зайши евројских бојаничара*, Цетиње 1991. г. 14-24; овај зборник који су приредили В. Пулевић и Д. Винчек садржи чак 15 Балдачијевих радова, 425-951; Библиографију Балдачијевих радова на црногорске теме видјети у: В. Килибарда, *Библиографија о Црној Гори на италијанском језику (1532-1941)*, Цетиње 1993. г. 15-18 и 54-58.

**БАЛДАЧИ МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ПОСЛОВА,
ВИСКОНТИЈУ ВЕНСОТИ**

Болоња, 27. октобра 1897. године

Молим Вашу Екселенцију да ми дозволи да изложим нека лична разматрања о албанском питању. Она су плод, готово дозрео, праксе и искуства стечених за вријеме мојих осам научних путовања у Албанију, обухваћену у свом најширем смислу, од долине ријеке Цијевне на црногорској граници до Амбракијског залива, планинског ланца Пинда и чувених области Ђаковице, Пећи и Гусиња. У овој на такав начин одређеној области живи компактни албански елеменат насупрот кога ни на који начин не могу, гледано са етнографског становишта да остваре право мале грчке скупине на југу, влашке и бугарске у средишту и на истоку, и српске на сјеверу.

Албанци се налазе у неком стању потпуне првобитне анархије. Посједују све мане и мало добрих особина умних народа и поносни су на своје древне друштвене прилике. Опште узев, они су дивљи, подмитљиви, не подносе било коју политичку управу, не знају за осјећај патриотизма и, обратно, фанатици су религије која их дијели несавладивим баријерама у три велике скупине; православни су на југу, католици на сјеверу; муслимани, најбројнији од свих, распршили су се по централним дјеловима, на југу и на сјеверу, и пошто су углавном у жестокој предности у градовима и варошицама, ту владају над хришћанима често са суровошћу. Они се дијеле на Тоске и Геге, на два племена која никада нису имала међусобно примирје. Тоски су, међутим, насупрот својој браћи Гегама, помало ван потпуног варварства у којем се ови налазе. Уистину, Геге у својим брдима немају другу управу осим оне која влада племенима тзв. законом планине, не плаћају порезе, не служе регуларну војску: племена често живе у потпуној и мрачној међусобној неслози; освета, а потом покољи једини су призиви праведности који важе вјековима читавим пространством те земље која је готово непозната у свијету. Међу Гегама нијесам наишао на љубав и, штовише, ни на какав наговјештај према сопственој народности: за њих је непозната и најједноставнија предоцба о албанској домовини. Сама религија има снагу, али и ова у одређеним случајевима и донекле, премда без сумње треба распознати фанатизам који их понекад обузме умјесто вјере. Ипак, додаћу да се ово неприродно стање људи и ствари одражава уз помоћ католичанства, које шире свештеници плаћени од стране Аустрије и, од мањег значаја, са стране отоманске управе која, предвиђајући могућност да сјеверна Албанија буде од првих земаља које би биле апсорбоване од једне стране силе, своју главну корист има у томе да јој супротстави једну неоскрнављену и силовиту снагу безвлашћа већег него што је феудално.

Насупрот, Тоски плаћају уобичајене порезе Турској, служе у редовној војсци, заштићени су турским правосуђем и, премда су у већини муслимани (што им омогућава да се на њих пази у Цариграду), ипак почињу да осјећају, у различитом степену и зависно од области, идеју домо-

вине и раде понешто за њу, гурани напријед и наново пробуђени, по мом мишљењу, изванредном пропагандом коју врше Грци, Бугари, Власи и Срби у самим албанским редовима.

Извлачећи корист од ове пометње која је на срамоту Европе, Аустрија, Грчка и Црна Гора, унутар већ размотрених граница земље, сплеткаре на штету албанског народа. Грчка је извршила веома живу пропаганду све до Берата и Елбасана како би хеленизирала становништво, повремено успијевајући у томе уз тактичност и корист, што је створило уистину бојазан за сам опстанак Тоска од Ђирокастра до Амбракијског залива. Ови морају приписати своје добро здравље исходима посљедњег рата који је, можда заувјек, разбио прохтјеве и жудње Грчке за Епиром. Аустрија прави смутњу од границе Босне до Амбракијског залива, па и директније све до Валоне, којој је признала крајњу стратегијску важност као неповредивом кључном положају за доњи Јадран. На другом мјесту Аустрија не губи вријеме да се уплете између Срба, Бугара, Влаха и Грка на објема падинама Пинда: разумије се да је по сриједи Солун, и да би се ишло све до тамо дужином обала Вардара потребно је имати заштићена леђа зато што се не чини да је македонски метеж пријатељски елеменат хабзбуршком орлу. Са друге стране, чак и без Солуна, Беч чезне да замијени Венецију на Јадранском и Јонском мору, о томе ја не бих умιο да припишем њој кривицу. Једног дана она би могла потајно да снива на штету уједињења Италије: од Сасенске хриди до рта Лингвета (који дефинишу пространо и сигурно сидриште Валоне као оно које може да прихвати све војске Европе) лак је корак до Јапиђије² и Пуље. Осим тога, Аустрија успијевајући у Албанији разбила би једним ударцем будућност Црне Горе, малог симпатичног српског Пијемонта, сада двоструко драгог Италији. Дакле, Црна Гора одавно је схватила нову ситуацију која може да јој се креира, и ова Књажевина настоји да врши према својим јужним границама оно мало пропаганде коју им допуштају њихова средства. Ова црногорска пропаганда никада није била на штету албанске нације; влада са Цетиња сувише очигледно показала је до данас да брине о виталности стародревног шиптарског племена, који су били понос међу свим јадранским људима и који је као једини њихов остатак прошао усред најтежих бура од древних времена до савременог доба. Црна Гора пружа племените примјере своје широке политичко-вјерске толеранције и поштовања према етнографији; албанске области Бара, Улциња, Крајине, Подгорице, Хота, које су прешле у Црну Гору Берлинским споразумом, остале су потпуно шиптарске.

Странци, на првом мјесту Аустријанци, казују, пишу и објављују у новинама и књигама да је италијанска пропаганда у Албанији достигла ванредну жестину. Нема веће лажи! Али о овоме треба рећи да је изгледа грешка наша, због тога ако се каткад појавимо у Албанији, немамо тамо доље постојан и користан циљ од којег бисмо могли убирати оне

² Од Јариги - заједничког назива за балканска (илирска) племена која су се вјероватно почетком XI в. п. н. е. населила на Јужној Аулији (Италија); хеленизовани, а затим романизовани.

плодове које нам сада потпуно у своју корист други лажно спочитавају да би из тога извукли оружје или какав поен или сплетку против нас и против наших тежњи, тамо гдје се нико други не би смио наметати ни једног дана осим нас. Наша оснивања двије конзуларне службе у Скадру и Јањини, затим отварање школа, служби "Пуље", служила су једино да увећају аустријске похлепе у Албанији, будући да су биле дириговане од стране Беча, што је било неопходно да се оснажи пропаганда у тој земљи како би била у равнотежи са измишљеним италијанским сплеткама.

Свако ће признати наше узвишене политичке, традиционалне и трговачке интересе у доњем, источном Јадрану и у горњем Јонском мору и уједно ту обавезу да ми треба да цивилизујемо или озбиљно учествујемо у припреми албанског становништва за њихово ослобађање, пошто је албански народ остатак оних пелазго-илирских људи од којих је касније произашло италско племе. Сада, прелазећи преко вијести које су добро познате Вашој Екселенцији, а постављајући питање: "Да ли Италија треба да има или не један правац у вођењу политике у Албанији?" - ја одговарам без оклијевања позитивно.

Тако ја мислим. Апсолутно треба да се упостави конкуренција Аустрији која се све више истиче, и треба да се покаже да Италија не може а да се не занима у троструком смислу, политичком, трговачком и традиционалном, за судбину доњег Јадрана и Јонског мора; и да због тога настоји да потврди своје узвишене интересе показујући, у времену потпуног развоја догађаја, да жели у згодном тренутку да буде, што се тиче утицаја, у најмању руку једнака Аустрији. Дакле, да би се бринуло о овим интересима, било би у међувремену корисно мислити о:

1) побољшању служби "Пуље" проучавајући брзе и седмичне путне правце између Италије, Превезе и Котора дуж албанских обала;

2) уздизању на ниво генералних конзулата два постојећа у Скадру и Јањини, како бисмо изједначили положај с аустријским представницима;

3) увођењу у италијанске школе у Скадру трговинског и техничког течаја, како бисмо изједначили утицај сличних школа које држе језуити и зато што су из Аустрије: повратити у пријашње стање школе у Валони;

4) именовану, по потреби и пошто ухвати коријење политички развитак, једног вице-конзула од професије у Драчу и у Валони, гдје одавно пребивају аустријски службеници истог степена. Уз такве новине ми ћемо се наћи у скоро истим условима као Аустрија, са отвореним средствима. Остају тајна средства која се по Аустрији скривају у пароли - заштита култа - и који се рјешавају на начин да се раздијели новац и да се направи једна недолична пропаганда на штету Црне Горе.

Имајући у виду отомански слом у Албанији, што Италији одговара да уради? Потпуно искључење сваке аустријске окупације и протектората, посебно из разлога националног спасења. Јадранско море треба да буде италијанско. Зато размотрите наше потребе, које ипак не иду у прилог ни окупацији ни протекторату, посебно сјеверне Албаније (није у природи италијанског народа, а посебно у нашим економским условима, политика колонијалних освајања) и простудирајте аспирације Црне Горе да се спусти на југ да би добила равницу и море и како би устроји-

ла древну српско-албанску књажевину (или државу) Немањића; албанско питање је за Црну Гору животно питање. Дакле, Италија би била позвана да материјално и морално обилато дарује за ово ново стање ствари, утичући толико да допринесе ослобађању Албанаца испод окриља Црне Горе: лакше можемо да се заштитимо од руске стране. Црна Гора, радећи с тим циљем, има противнике у Турцима, у Аустрији (отворени супарник за окупацију) и у турском и католичком становништву, које је на смрт мрзи. Значи, потребно је ублажити препреке припремајући терен. Ово може да се припреми:

1) помоћу акција и новца (сви Албанци су увијек били подмитљиви) из Црне Горе за племена на граници;

2) из Италије, окрећући у корист Црне Горе збир утицаја освојених горе назначеним средствима и омогућавајући да интервенише сила састављена од албанских елемената из Италије;

3) потпуно искључити идеју напрама Албанцима, о присаједињењу Албаније Црној Гори и порадити напротив на идеји о књажевини (или држави) Албаније и Црне Горе, радећи поново на потреби пресељења пријестолнице са Цетиња у Скадар; већинско албанско становништво наспрам црногорског и неспорно богатство Албаније насупрот црногорском сиромаштву, могло би да доведе до тога да временом независност Гега буде обезбјеђена од стране Црне Горе, која би постала албанска држава. На тај начин, под покровитељством Италије, нити би били повријеђени животни интереси Црне Горе, нити морални Албанаца. Рјешавајући се тако проблема, Италија би добила право на двије предности:

1) осигурати за себе један повољан трговачки уговор са ширим привилегијама;

2) осигурати себи сопствену емигрантску струју у новој књажевини (или држави), која би могла да буде прилично осјетљива због небриге у којој се држи земља и нетакнутог плодног земљишта.

У сваком случају, требало би ипак бити лукав у спровођењу пропаганде међу Мирдитима, најбољем (најужорнијем), најратоборнијем и најутицајнијем племену од свих која су на сјеверу Албаније; први корак би се састојао у обезбјеђењу од узвишене Порте ослобођења из егзила владара Мирдита, међу којима ће Италија наћи код неких пароха утицајне пријатеље који ће бити вољни да помогну малобројним, али добрим емисарима издвојеним из наших албанских колонија, којима, уз изговор да се баве медицином или трговином, неће недостајати поступно средство да дођу на преговоре са бискупом из Мирдиције(?)

Горе изнесена размишљања важе за сјеверну Албанију. Остао би Епир од Шкумбе у Амбракијском заливу, који ни у ком случају не би смио да припадне Аустријанцима, као ни Грцима. Може да се појави аргумент за проучавање да ли би Италији одговарао протекторат над Епиром, најплоднијим и најцивилизованијим крајем сјеверне Албаније. У Епиру још увијек уживамо многе и истинске симпатије које би, уосталом, требало да се његују. Али, на ма који начин да се рјешава проблем Епира, Италија би окупирали и фортификавала главне стратегијске тачке, као што су: Сасено, рт Лингвета и друге који чине одбрану кључног положаја Јадрана.

ПОЛЕМИКЕ

Др Павле С. РАДУСИНОВИЋ*

ЛЕКОВИЋЕВЕ КЛЕВЕТЕ

Недавне ријечи Драгутина Лековића, којима се са трибине ЦАНУ огласио као њен бранитељ од Павла С. Радусиновића, у јавности су, особито у чланству Свесловенског друштва Црне Горе и Друштва црногорско-руског пријатељства означене као подлост. Ова ријеч је одјекнула зато што се у чланству оба друштва већ знало зашто је Радусиновић као председник првог и потпредседник другог друштва раскинуо сваку сарадњу са Д. Лековићем. То им је било особито јасно оних првих новембарских дана прошле године када је Свесловенско друштво Црне Горе одржало свој први Сабор, на коме је учествовао и већи број чланова Друштва црногорско-руског пријатељства. Лековић се на овом Сабору није појавио, избјегаваши оштру критику његовог крајње неодговорног односа према оба друштва. Инсистирао сам да та критика, због његовог одсуства, изостане, па је тако и било.

Сада, међутим, пошто је Лековић у свом насртају, примјеном нечасног, али и веома прозирног метода - напад је најбоља одбрана, удружио то што је желио да удружи - нужно је да то и поједе. Стога, на тлу чињеница, слиједећи Тагорину мисао "да се истина не налази у чињеницама, већ у њиховом складу", појмимо њиховим редом:

Прво, од 7. септембра 1990. године, када је одржана величанствена народна Оснивачка скупштина Друштва црногорско-руског пријатељства у Подгорици, на којој је, морам на жалост рећи, уз моје поглавито залагање изабран за председника Друштва, до часа у коме овом пишем, никада није ни сазвао, нити одржао ни једну једину сједницу тада изабраног руководећег органа тог Друштва, нити његове Скупштине. Сљедствено томе, он није учествовао у раду ама баш ниједне оснивачке скупштине секција овог Друштва, иначе масовно организованих у Никшићу, Беранама, Цетињу, Бијелом Пољу, Андријевици, Подгорици,

* Аутор је редовни професор Универзитета Црне Горе. Иностранци је члан Академије природних наука Руске федерације. Редовни је члан Међународне словенске академије наука, образовања, умјетности и културе и почасни члан Руског географског друштва.

Бару, Ријеци Црнојевића, Вирпазару и Голубовцима (Зети). Његову неодговорност у овом темељном домену активности Друштва, особито врхуни чињеница да није желио да буде, на доиста незаборавној манифестацији српско-руског пријатељства у београдском Сава-центру, 3. новембра 1990. године. Насупрот наглашеном обећању да ће у својству председника Друштва уложити све напоре да оно успјешно оствари своје замисли и програм, Лековић се превише индолентно однио према својим обавезама.

Супротно њему, снагом дубоке традиционалне словенске љубави према Русији, на свим поменутиим скупштинама сам активно учествовао и на дијелу њих се поздравним говорима обратио (у Никшићу, Зети, Р. Црнојевића, Беранама, Бијелом Пољу и Београду). Ово наводим зато што сам поред изјаве за штампу поводом оснивања Друштва црногорско-руског пријатељства објавио и три односна поздравна говора, и то баш у књизи "Путевима времена", коју тако негаторски клевета Лековић.

Друго, одмах након оснивања Свесловенског савеза у Београду (21. октобра 1992. године), у Црној Гори се приступило оснивању Свесловенског друштва Црне Горе. Речено истини за вољу, ово друго би било основано и да није основано прво. Јер за оснивање овог другог идеја је још више потенцирана на свечаностима "Дани словенске писмености и културе" у Москви, крајем маја 1992. године, на којима сам био учесник. Наиме, и тада су након мог реферата ("Павле А. Ровински и Нико С. Мартиновић као неимари црногорско-руског пријатељства") исказана мишљења да и у Црној Гори, као "јужнословенској звијезди" треба основати свесловенско друштво које би било континуирани израз дубоке словенске традиције у Црној Гори. Доследно томе, формиран је иницијативни одбор за његово оснивање, па је на својој Оснивачкој скупштини 24. новембра 1992. године у Подгорици такво друштво и формирано. (Документацију о томе видјети у првом броју "Словенског гласника", Подгорица 1996, стр. 228-240). Уз опште одобравање што је такво Друштво основано, јавили су се приговори, међу којима и они недобронамјерни и злочести - као, оно ће наводно умањити и потиснути значај и смисао активности Друштва црногорско-руског пријатељства. У том малобројном хору челио се и Д. Лековић. Намјера, међутим, оснивача била је супротна. Да је она била и остала таква најбоље се види из писма које је Председништво Свесловенског друштва упутило Д. Лековићу 2. марта 1993. године, у коме се, поред осталог, каже: "У недвојбеној жељи да са Друштвом црногорско-руског пријатељства развија неразлучну и најплоднију сарадњу, Председништво Свесловенског друштва Црне Горе предлаже да се што прије одржи заједнички састанак руководства оба друштва, на коме би биле успостављене све неопходне сарадничке, боље рећи прожимајуће везе. Одмах затим нужно је одржати и годишњу скупштину Друштва црногорско-руског пријатељства, на којој би се сагласно начелима и одредбама усвојених декларација и статута наших друштава назначиле смјернице и програм даљег рада. У том смислу, ради што успјешније сарадње, достављамо вам основне информације и

документацију о раду Свесловенског друштва Црне Горе". Испоставило се да се и ова жеља, боље рећи интервенција, завршила потпуним Лековићевим оглушењем. Вјероватно је, посве основано, очекивао заслужену критику и смјену на скупштини Друштва. Значи, више му је одговарало да и даље буде формални предсједник. Иначе, означено писмо је објављено у првом броју "Словенског гласника" (стр. 242). Додатно овоме, између осталог, баш у овој прилици, Лековићу треба апострофирано поставити питање: како се "неовисно" од њега на Словенском конгресу у Прагу, почетком јуна прошле године, могло догодити да Конгрес не буде поздрављен од представника и Свесловенског и Друштва црногорско-руског пријатељства, када смо тамо били, с поднесеним рефератима, Душан Ј. Мартиновић и ја. Штавише, с друге стране, нигдје се у документима Конгреса не спомињу односна два друштва Црне Горе.

Треће, да бисмо нашу добронамјерну жељу за сарадњом и практично потврдили, Лековића смо у својству главног уредника укључили у Редакцију часописа "Словенски гласник", гласила Свесловенског друштва. Учинили смо то и поред извјесних мишљења у Предсједништву Свесловенског друштва да оперативно чланство редакције сачињавају само његови истакнути представници, а да њени почасни чланови буду са стране. Пракса је убрзо показала да су таква мишљења била оправдана. На првом састанку Редакције, у њеном ужем саставу, при предлагању њених чланова, зарад ангажовања већег броја угледних сарадника, између осталих предложио сам филозофа и професора Московског универзитета Станоја Брајовића и пјесника Јола Станишића из Русије. Казао сам да они понајбоље могу да ангажују сараднике из Русије. Негодујући на овај предлог, Лековић се држао као да није био свјестан колико је тиме изазвао моје подозрење према њему. И те какво подозрење. Јер, велико жртвовање за пријатељске односе са Русијом, и словенским свијетом уопште, ова два истакнута ствараоца и страдалника се не могу омаловажавати, и још мање потискивати. Осим тога, уочи саме предаје припремљеног материјала за штампање првог броја "Словенског гласника" Лековић је замолио да се у њему нађе и његов чланак: "Ободско-цетињска штампарија - вертикала црногорске духовности". Пошто су га три члана редакције прочитала, у задњем часу је дат у штампу. Међутим, након појаве нашег Гласника чули су се приговори, међу којима и приговор академика Милосава Бабовића да је тај чланак објављиван. На напомену у томе смислу - Лековић је огорчено негодовао.

Најзад је при припремању другог броја Гласника дошло до непрестивог спора и коначног разлаза са Лековићем. Он је, наиме, пошто је припремљени материјал за тај број одобрен од Редакције и предат штампани, захтијевао да се у њему, и то у приширеној верзији, објави његова ријеч са промоције првог броја у Београду. Узвратио сам чињеницом да је Гласник већ у штампи, те да би и његов текст, ради елементарног уважавања свих чланова редакције, морао и мора бити стављен на њен увид. Додао сам да у Гласнику нећу објавити ни своје излагање са односне промоције, како не бих дао повода за приговор да својство одговорног уредника користим као привилегију. Предложио сам да се

његов текст редакцијски размотри заједно са другим прилозима које треба припремити за трећи број Гласника. Ово утолико прије што се у његовом првом броју, поред Ријечи Редакције, налази и неколико уводних текстова, те изнад свега и Декларација Свесловенског друштва, у којима је на завидан начин презентирани концепцијски карактер Гласника. Зато би било нелогично да се и у другом броју објављује текст истог смисла, какав је у основи био Лековићев прилог. Поред тога, што је у овом случају најглавније, Лековићу се очигледно и овом приликом веома журило да своје познато "супериорно" понашање воздигне изнад осталих чланова Редакције, апострофирајући себе - "ја као главни уредник часописа...". Не помињући никога из Редакције, у којој су иначе истакнути ствараоци и јавни радници, Лековић је, у ствари, желио да се безмало као ктитор постави изнад ње, самозадовољно и тенденциозно заобилазећи чињеницу да он лично, за разлику од свих чланова Редакције, ништа није учинио, како за оснивање Свесловенског друштва Црне Горе, тако и за покретање његовог часописа. Стога сам се, у циљу афирмације конструктивне сарадње у Редакцији, одлучно супротставио Лековићевом науму, инсистирајући да се Редакција упозна са његовим текстом и мериторно донесе одлуку о његовом публиковању у трећем броју Гласника. У спору на овом питању, с призивом и на друга, овдје наведена и ненаведена, настао је жестоки разлаз. У међувремену, не чекајући трећи број нашег Гласника, Лековић је свој прилог нестрпљиво објавио у другим гласилима. Није га, дакле, занимало мишљење Редакције нашег часописа. - Шта му се може, такав је он: личан и самољубив. Умишљеним степеновањем у "висину", сужавао је ширину. А на баштини живота то се посљедује испошћавањем људскости. Иако у поодмаклим годинама живота, крајње самољубиво, запрјетио ми је сатирањем.

И, ево, по свом предумишљеном аршину он покушава да то и учини. Без било каквог застоја, на осветољубиво-фарисејски начин, не презајући од подметања, клевета, провокација, интрига и увреда, не само мене, него и моје породице, мојих живих и преминулих другова и пријатеља, сарадника и сабораца - Лековић се околио на моју књигу. Самозаштићен Академијом, чини то задригло, бранећи ригидне схеме, персоналне табуе и "постојећи поредак ствари". Чини то противећи се слободоумном и смјелом залагању за принципе истине, правде, хуманости и поштовања човјека "као мјере свих ствари".

Већ самим циничним насловом свога реаговања на моју књигу, Лековић се зорно понудио фројдовској психоанализи, према којој одређене особе усмјереним перископима властитог психоменталног комплекса према другој особи, судећи дакле о другом по себи, у ствари лакмусом одсликавају себе. Априорно желећи да ту особу оцрне и сатру, оне у паритетној идентификацији злобно премјештају коцке из своје у туђу профилацију, по сваку цијену настојећи да за везивно ткиво своје унапријед пројектоване истине о њој, пронађу, боље рећи изнуде и силују само оне "чињенице" помоћу којих желе да их као такве потврде. Поступивши тако, Лековић је својом главном насловљеном одредницом ("Свједочанство грандоманије") кренуо у свој безобзирни насртај. Али,

већ на самом почетку дочекао га је, његовој намјери противни предговор у коме су јасно назначени оквир, смисао, циљ и поруке књиге. У њему је, заправо, наглашена ауторова намјера да исприча, аргументује и релативно разуђено представи своје животне и творачке путеве у времену у коме је живио; логично, подразумијевајући и однос према том времену и његов утицај на аутора. И, ништа више. Заслијепљен злбом, Лековић га је намјерно заобишао. Ноторна је истина, међутим, да предговор обавезује сваког добронамјерног читаоца да књигу сагледа у равни и структури како је она у њему представљена. Али, штавише, он није прочитао ни неколико поглавља књиге, укључивши она најглавнија и најобимнија, као што су библиографска студија о мени поводом четрдесетогодишњице рада (стр. 537-578) Душана Ј. Мартиновића, или поглавље - "Говори и прилози" (стр. 133-265), "Путописи и записи" (стр. 269-295), "Интервјуи" (стр. 299-311) и др. Умјесто тога, он је из 660 страна књиге ексцерпирео и по своме изокренуто интерпретирао само оно и онолико колико је злочесто сматрао довољним да закључи да књигу није требало ни штампати. И не само то, него је у свом насртају веома лицемјерно конструисао обланду под којом ме провокативно позива на идеолошку расправу. Заправо, пошто је самозадовољно рекао да нијесам дорастао да расвијетлим вријеме у којему сам живио, он подмеће дилему, тачније речено дивергенте, које су нас идеолошки раздвајале. При томе, мени импутира идеолошку ригорозу, чак и ортодоксну култовску приврженост, антидијалектичност и шта не све друго, да би ме затим, у другом, битно истом контексту прикључио и тамо неком "тривијалном еклектицизму".

Лековићева инсинуација на моје образовање обавезује га да одговори на питање зашто он није написао књигу о бурама, сударима, успонима и падовима овога вијека. Зашто, када га у институционализованим условима рада нико није ометао, нико га није прогањао, или, не дај боже, конфинирао и хапсио. Томе морам да додам и своје мишљење да сам мало филозофа срео са толико оскудним знањем из свјетске историје и посебно из свјетске књижевности као што је његово. Наравно, ту не може бити нечег особито чудног кад се, примјера ради, узме у обзир да градска дјеца, посебно она из богатијих породица, већ као полуматуранти махом прочитају Илијаду и Одисеју, а сеоска тек после матуре, или никада. И нека сада буде на страну то што је јавно говорио - да у личности одговорног уредника "Словенског гласника" има завидно образованог и ерудираног сарадника.

Што се пак идеолошко-политичких питања тиче, Лековић врло добро зна да су из тог домена наши теоријски погледи и особито емпиријски ресурси у великој мјери различити. Моји су се битно темељили и темеље на познатим општељудским ставовима да човјеково схватање свијета подразумијева и његов практични однос према њему, да су све теорије сиве, само је дрво живота вјечито зелено и да смо овај свијет доста објашњавали, али да га треба мијењати. Полазећи од њих, у свом етичко-хуманистичком, односно филозофско-антрополошком и идеолошком опредјељењу - у лијевој оријентацији, у њеној социјалној и народно-патриотској усмјерености, нашао сам и налазим смисао свога друш-

твеног ангажовања. Тај смисао генерирао је моје снове и идеале. Отуда је савршено природно што су они, стопљени са дубоком традиционалном љубављу према Русији, с неизмјерном љубављу првенствено били усмјерени према великом Совјетском Савезу у коме се огледала нада и вјера прогресивног човјечанства у праведнију и хуманију будућност. У том смислу речено морам подвући темељну Лековићеву подлост која се огледа у томе што се сада дволично понаша, као да је заборавио метафоричне ријечи које сам понекад у ужем друштву истомишљеника са задовољством истицао. Заправо, генералишући своју животну путању напомињао сам да сам срећан и поносан што сам у животу, којим природно припадам овом до сада најдраматичнијем, али и изузетно подвижничком вијеку надахнуто летио орбитом, симболично започетом Спартаком и незавршеном Фиделом Кастром. Тврдим да ово Лековић није заборавио, па стога такође тврдим да његове идеолошке и политичке замке, које ми у свом насртају намиче, нијесу ништа друго него подле и провокативне импутације. Уосталом, чак и да је заборавио - све је то у књизи преносно речено, посебно у прилозима: "Црвеним тргом и улицом Горког" (стр. 279-281), "Записи блиских даљина" (стр. 247-278), "Започнимо, дакле, и овај разговор" (стр. 159-164) и "Ријеч о судбини најмлађих у голооточком времену" (стр. 243-255).

У истом злобном смислу Лековић сада импутирано лекцијаши и питања приступа словенском покрету данас, спомињући некакве своје измишљене мини и макси програме. Мени приписује ове друге, више идеологизоване. При том намјерно заобилази реалне, цјелисходне и савремене одреднице тог програма које смо и у Декларацији друштва и у појединачним уводним прилозима првог броја "Словенског гласника" посве одмјерено изложили. Ако пак алудира на промоције оба броја часописа, које сам по позиву учинио у Бугарској и Москви, онда су те алузије потпуно кривотворне и тенденциозне. Изгледа да је Лековић превише болно доживио то што сам тамо био позван. А позван сам зато што је познато да сам са групом сарадника иницирао, како оснивање друштва, тако и покретање његовог часописа. Понављам, без учешћа Д. Лековића.

С друге стране, моје, иако извјесно суздржано неповјерење према Лековићу, коријенило се у томе што су поред њега као филозофа марксисте, што ће рећи и социјалног револуционара, за посљедњих пет деценија, углавном, практично протутњале све изузетно реперкутивне године (1948, 1968, 1989), као и ревизионистичке, деформативне и антисоцијалистичке појаве, које су слабиле и ослабиле свјетски социјализам до данашњег степена. Кажемо протутњале, било макар и релативно, а познато је да је истина, уколико није речена у право вријеме, утолико ближа лажима. За филозофе марксизма, као социјалне револуционаре, окренуте пракси и њеном теоријском расвјетљавању и усмјеравању, то правило не би требало да буде занемарено: не би требало, будући да филозофија марксизма по својој основној друштвено-историјској одредници има понајприје револуционарни карактер. Из таквог њеног карактера произлазе и два њена главна акциона принципа - стална критика свега постојећег и провјера теорије у пракси, као критеријуму истине.

Данас се, међутим, неки револуционари који су такви више декларативно, него акционо били, понашају као генерали послје боја, чијем поразу су својом недоследношћу, компромисерством, фарисејством и богме корумпираношћу знатно допринијели. На тај начин су многи искрени и одважни борци за истинске, људске идеале социјализма били изневјерени. Али, не баш занемарљиви дио таквих бораца се није мирио с постојећим изопачењима у друштву. Пружао им је отпор, и то знатним дијелом и "илегално". Са задовољством могу рећи да сам припадао таквој опозицији, и то релативно дуго, готово три деценије. Она је дјеловала и на овдашњим просторима. Наравно, била је она лијевог и народно-патриотског усмјерења. Примјера ради, навешћемо да је један од њених чеоних учесника био и Нико С. Мартиновић, с којим сам, са групом других истомишљеника, међу којима и оних којима сам држао посмртне говоре, непосредно сарађивали. Имена једног броја таквих другова споменуо сам у говору побијеним патриотима у Бијелом Пољу на челу са Илијом Булатовићем 1949. године, приликом откривања спомен-плоче у њихову част 26. јуна 1994. године. На другом мјесту, у истом таквом говору револуционару Ђоку Пејовићу, између осталог, рекао сам: "Један си од оних који су сматрали и држали да повратак са Голог отока, не значи истовремено и бацање копља у трње. Насупрот нечувеној контроли, пратњи, сумњичењу, непрестаним пријетњама, застрашивању, прогонима и честим хапшењима, желио си да заједно са вољним и поузданим друговима, промишљено и одговорно пружиш отпор нечувеном терору, самовољи и незаконоју. Будући да смо као иницијатори, укључујући и неколико другова, најповјерљивије активно сарађивали, и то већ готово тридесет година, дужан сам, боље рећи дубоко морално обавезан да овдје и сада, у овом часу посљедњег испраћаја незаборавног друга и саборца Ђока Филиповог Пејовића, први пут јавно кажем да је он један од организационих секретара свих лијево усмјерених групација и појединаца у Црној Гори, који су у илегални налазили начина да својим дјеловањем дискредитују насиље, демагогију, обмане и лаж. Поред осталог, јавно сада казујем да су све сахране наших угледних другова и у народу познатих личности: Ђока Миращевића, Баја Вукчевића, Ника С. Мартиновића, Василија Лукића, Влада Лакића, Ибрахима Дрешевића и других - колико год је највише било могуће биле организоване. Оне су биле масовне и на њима се чула ријеч отпора и истине. Овај начин отпора започео је сахраном Баја Вукчевића, за коју се може рећи да је означила први велики јавни скуп голооточких прогнанника и прво гласовито и громовито спомињање и јавна осуда голооточког мучилишта. При овоме, посебна је прича - шта су све сатрапи предузимали да уђу у траг овим масовним и "спонтаним" сахранама. (Оба говора су објављена у односној књизи.)

Прочитавши овај и друге говоре у мојој књизи, Лековић се несумњиво запитао гдје се он у тим дугим годинама отпора налазио. С наше стране, кратко му се може одговорити да у нашој "илегали" нико ни једном длаком на глави није помислио да га у њу укључи. Вријеме је показало да је такав однос према њему био основан. Стигао је, најзад, дотле да

анатемисхе књигу у којој су објављени говори о свијетлим патриотима - великомученицима. Каква увреда за њихове породице, за њихово потомство, за њихове пријатеље и саборце! Но, давно се рекло да нико као човјек празног срца не може да нанесе бол племенитој души. Моје неповјерење према Лековићу било је, дакле, довољно разложно.

Након исконструисаног прелудијума, Лековић у другом дијелу насртаја на моју књигу обмањивачки потрже оне "чињенице" за које сматра да су "сатируће". Он наине, најприје, као добронамјерно коментарише питање моје кандидатуре за пријем у ЦАНУ, наводећи да се она ређала три "или четири пута". Много "брижно" - кад не би било злобно, Лековић нагађа колико сам пута био кандидован, а затим одмах додаје да сам добијао "запањујуће мали број гласова". Далеко од тога да помисли на могуће комплоте против кандидата, он попут сеоске торокуше, једва ишчекујући, насиједа интригама и прихвата их као валидне чињенице. При томе, потпуно намјерно заобилази праве разлоге због којих је спријечен мој избор у Академију. Ти разлози су у књизи, о којој је овдје ријеч, сасвим јасно казани. Први је садржан у мојој бесједи под насловом "Нека истина и правда и само истина и правда буду бог слободног човјека", казаној на годишњој скупштини Српског географског друштва приликом уручивања Медаље Јована Цвијића, у цјелости објављеној у неким гласилима, а други у саопштењу "Наши критеријуми између јуче и сјутра", поднесеном на научном скупу посвећеном "Перспективама Црне Горе у савременим процесима" и објављеном у Зборнику радова са тог скупа, Подгорица 1992, стр. 33-36, као и у штампи и на телевизији.

У бесједи (датој у мојој књизи на стр. 199-201), између осталог, је речено: "... Цвијић је, карактеришући историјско и етно-културно биће становништва појединих територијалних цјелина и крајева наше земље, јасно рекао да је у Црној Гори српска свијест била увијек необичне јачине. Запазио сам да и сваки чобанин зна за велику српску целину, што је готово једина садржина вишег народног осећања, после бриге за свакодневним животом'. Сву дубину ове мисли, уза све, из раније прошлости познате чиниоце и чињенице снажно је потврдила савремена народно-демократска обнова Црне Горе. Булументе однорођене моћи са својим 'академским' пришипетљама, нијесу могле да схвате да у народу који има дубоку историјску свијест постоје примарни потенцијали за непрестану репродукцију његовог генија - генија који се у ситуацијама када бива пригушен или угрожен, у моћним реторзијама обраћа своме бићу, враћа своме искону и помоћу њега се брани и одбрани. Потоња побједничка одбрана Црногораца у том смислу, у историји ће остати записана слогањом: 'Срам их било'".

Ове ријечи и наведени народни прекор били су довољан разлог да се комплотирају сви они у Академији, који су до тада пупчаном врпцом били везани за црногорску нациократију, која се све видније била почела подвајати од Србије, нарочито у тадашњој косовској кризи. Како би се, иначе, могла објаснити чињеница да су ме за избор у Академију предложиле три водеће географске институције и асоцијације Србије (Географски институт "Јован Цвијић" - САНУ, Географски факултет Бео-

градског универзитета и Српско географско друштво) и затим рецензирани академици Обрен Благојевић и Петар Влаховић - да би при избору добио само један глас, и то другог рецензента. Благојевић је члан САНУ.

У међувремену, до других избора у ЦАНУ, на поменутом скупу научних и културних радника Црне Горе, поднио сам поменуто саопштење и у њему подвргао критици дотадашње крупне слабости политичког живота у нашој средини и њихове непосредне утицаје на рад ЦАНУ и Универзитета Црне Горе. Саопштење сам завршио сљедећим предлогом: "И на крају у име научне савјести и истине - предлажем да се Јосип Броз постхумно лиши почасног чланства у Црногорској академији наука и умјетности. Чак и да је био члан свих академија у свијету, ни по коју цијену није могао бити и Црногорске академије. Поред осталог зато што је и у миру везане и крваве Црногорце тјерао преко крваве Црне Горе. Иначе, сама његова промоција за почасног члана ЦАНУ била је изведена на познати спектакуларни начин, а режирана је у вријеме у коме је политичка клима, подстицана његовим учешћем, конотирала са националистичко-сепаратистичким расположењем и у Црној Гори". (Саопштење је у мојој књизи на стр. 230-234.)

У овом саопштењу налазе се разлози мога другог избора у Академију, иако сам био поново предложен од истих географских институција Србије.

Што се тиче моје посљедње, треће кандидатуре за пријем у ЦАНУ, треба рећи да је она, ради исправљања учињене неправде, непосредно подстакнута од неколико чланова Академије, прије свих Д. Лековића и самог предсједника Академије. Заправо, на инсистирање Лековића заједно смо разговарали с предсједником и том приликом се сагласили да се заиста ради о неправди, те да због ње кандидатуру и треба обновити. Замолио сам тада да за рецензенте буду именовани истакнути академици САНУ и ЦАНУ. И били су: Милош Мацура и Владо Стругар. Међутим, предсједник се према овом разговору дволично однио, чему се Лековић много више од мене изненадио. То изненађење Лековић је удвостручио и чињеницом да предсједник није уважио његов предлог, казан на Скупштини Академије, да будем ангажован на изради Енциклопедије Црне Горе. Разумије се, Лековић ни о првом ни о другом свом изненађењу ништа није отворено рекао предсједнику. Јер да је рекао, он би то ипак, по сваком људском и логичком слиједу, и у овом свом наспртају, бар колико толико, означио.

Навођењем ових разлога за комплотни однос у ЦАНУ, треба додатно појаснити нека питања. Прво, моја претходна готово двадесетогодишња политичка конфинација била је, сходно ондашњем моделу прогона, посебно у првим годинама, праћена правом клеветничком хајком, у којој су учествовали и неки чланови ЦАНУ; друго, да се, ето, тако да кажем, Радусиновић сада напросто повампирено јавља, и то као научник, поставши то сарадњом са САНУ, која му је објавила и четири књиге и, треће, да предлог за његов пријем у Академију управо стога долази из Београда. Па кад је тако, нека га, лицемјерно се чуло у ЦАНУ, приме у САНУ.

Будући да се у овом одговору на Лековићева подметања не може заобићи питање зашто сам давао пристанак на предлоге да будем примљен у ЦАНУ, рећи ћу - првенствено зато што сам у њеној јавној трибини сасвим основано претпостављао беспризивну могућност за слободно казивање мисли, с једне, и побољшање услова за даљи рад, с друге стране. Деценијама закидане такве могућности императивно су ме мотивисале да их, без тражења било какве милостиње, остварим. Из објављене преписке, коју Лековић такође подло и јалово напада, поред осталог се види да сам прије тога, не само као посленик науке, него изнад свега као родитељ, при тражењу таквих могућности нечовјечно онемогућаван да их реализујем. Истовремено сам ради нужних теренских, архивских и других сврсисходних истраживања био принуђен да знатним дијелом користим средства из, иначе, више него скромног породичног буџета. Другим ријечима, основано сам тражио да по условима за рад колико год је могуће будем изједначен са истоврсним посленицима.

Најгнуснијим подметањем и неистином Лековић се послужио у навођењу разлога због којих наводно нијесам могао бити примљен у Академију. Први је по њему "препотентност која отежава сарадњу" и други плагирање везано за књигу Илије - Пека Пеличића "Записи о Зети". Просто је невјероватно како се Лековић олако и дрско поиграва етикетањем, не заснивајући га на било каквом аргументу. Он га једноставно употребљава као бесприговорну измишљотину, вјерујући да њоме може да засјени врлину, која се и у овом случају читује у недвосмисленој и енергичној тежњи да се разоткрије истина и испоштује правда. Отуда се мање или више сви они које таква врлина погађа у својој неумштој самоодбрани од врлих, користе флоскулозном ознаком да су они препотентни. А, у ствари, они то и јесу, али само у мјери у којој истина и правда за коју се боре, у односу на неистину и неправду, имају супериорну моћ. Лековић, према томе, врло добро зна да такви могу бити конструктивни сарадници у било којој, па и у научној асоцијацији, под условом да их њени чланови на праведној основи заслужено изаберу.

Напросто је још невјероватније како Лековић из кухиње интрига, уопште не прочитавши моју двотомну књигу "Становништво и насеља Зетске равнице од најстаријег до новијег доба" штампаној на 862 стране великог формата, дрско спомиње плагирање везано за поменуту књигу И. Пеличића. Да ју је макар овлашно прегледао, могао је видјети да она почива на 2.175 извора (у фуснотама), од којих 293 архивска, 734 из периодике и 1.147 литературних. Он је одмах у предговору књиге могао видјети да је аутор не само за насеља Зете и Љешкопоља, него читаве Зетске равнице, од Врањине до Златице и од Вуксанлекића до Вељег брда, дакле за 45 сеоских и 23 градска насеља (Подгорицу и Тузе) ангажовао седамдесет анкетара, којима је у предговору књиге, сваком појединачно захвалио.¹ Свима њима аутор је приликом давања анкете посебно објас-

¹ "На драгоцјеној помоћи у прибирању анкетних и других података и информација посебно се захваљујем: Спасу Поповићу, Веселину Ракчевићу, Душану Савковићу, Митру Раичковићу, Рајку Видаковићу, Мату Раичевићу, Станку Мугоши, Ђорђији

нио како је треба испунити, да би их након тромјесечног испуњавања (за она већа петомјесечног) сам провјерио, обилазећи појединачно свако насеље по неколико пута. Сама анкета, коју је аутор конципирао, претходно је прихваћена у Историјском институту Црне Горе, будући да је с њиме сав пројекат истраживања, укључујући и публикавање књиге, био уговорен. Анкета, с потврдом и потписом директора Историјског института, као што се у прилогу види, садржи шест тематизованих поглавља са тридесет седам релативно опширних питања, почела је да се реализује крајем јуна 1984. године, док је уговор за реализацију самог пројекта са Институтом склопљен децембра 1981. године.

Сва истраживања и припрема рукописа за штампу завршена је крајем 1988. године, након чега је Институт именовано рецензенте, од којих је један, по правилу, морао бити из Института. Рецензенти су били академик проф. др Петар Влаховић, др Душан Ј. Мартиновић, научни савјетник, и из института др Перко Војиновић, виши научни сарадник. Рукопис је затим у издању Института и НИП "Универзитетска ријеч" луксузно објављен 1991. године. Послије неколико веома позитивних приказа на њу, средином јула 1993. године појавило се (и то баш у "Монитору", и баш у вријеме мога тадашњег боравка у Русији, и баш у току моје друге кандидатуре за пријем у ЦАНУ) кратко писмо са алузијом на поменуто плагирање. Међутим, пошто сам редакцију односног гласила упознао са овом истом документацијом, коју, наводно, због њене опширности није могла да објави, насталу кратку полемику одмах је обуставила.

А, у ствари ради се о томе да је писмописац (В. Пеличић) посве неосновано приговорио да сам користио грађу И. Пеличића коју је он поконио Историјском институту Црне Горе. Не позивајући се ни на једну једину чињеницу, сматрао је довољним да се само огласи и на тај начин омаловажи моје напоре. Наравно, он тада није знао, тачније није га ни интересовало, каквим сам истраживачким приступом и методологијом током готово осам година успио да о не баш великом подручју

Милићу, Душану Бојановићу, Бору Ђетковићу, Слободану Рацковићу, Милану Радуновићу, Тому Радуновићу, Новаку Стојановићу, Вуксану Мирановићу, Вељку Асановићу, Луки Миротићу, Радовану Радиновићу, Симу Пеличићу, Мирку Вучковићу, Бошку Маркушу, Шаку Вучковићу, Душану Вујачићу, Гаврилу Вујачићу, Божићу Филиповићу, Андрији Шановићу, Саву Калуђеровићу, Ђорђију Бурзану, Драгољубу Радиновићу, Луки Становићу, Љубу Мијовићу, Славку Шкатарићу, Данилу Поповићу, Бранку Крачковићу, Војину Терзићу, Милораду Терзићу, Зарији Вукчевићу, Драгу Поповићу, Душану Бољевићу, Драгољубу Бољевићу, Андрији Кумбуровићу, Миодрагу Ковачевићу, Недељку Марашу, Алекси Мишуровићу, Гојку Андрићу, Дају Ђуришићу, Милораду Кнежевићу, Зарији Мајићу, Цвјетку Мајићу, Бану Фрључкићу, Џемаљу Отовићу, Ношу Сеништају, Исљаму Дрешевићу, Николи Цамају, Луићи Цамају, Ђерђу Љуцџонају, Пјетру Дрешају, Ибрахиму Дрешевићу, Цану Дрешевићу, Чеду Мирашевићу, Саићу Ораховцу, Асиму Аливодићу, Бајраму Крнићу, Ризу Акшабановићу, Франу Љуљају, Шерифу Ђокају, Ђоки Ђокају, Ахмету Каљошају, Нуу Палошају, Бану Ивановићу, Радовану Ивановићу, Вукалици Кркљевићу, Јовану Улићевићу, Ђерђу Беришају, Раму Дукају и Ђеки Ђекају". ("Становништво и насеља Зетске равнице од најстаријег до новијег доба", стр. 11).

напишем релативно обимну књигу. Као таква, она је, поновићемо, једино могла настати на основу веома замашне консултоване литературе, релативно обимних архивских истраживања и, рекао бих, надам се, сагласно пројекту, свестрано конципиране и непосредно на терену проведене и провјерене анкете.

У том контексту посматрано, односна грађа И. Пеличића, на коју се на неколико мјеста у књизи позивамо (види у прилогу), за моју књигу није ни могла бити од нарочитог интереса. Поготово није зато што се она заснива на испитивањима из 1951. и каснијих година, а наша изричито на анкетом траженим подацима за 1941. годину (насеља) и ратне године 1941-1945. (дјелимично за становништво). Осим тога, треба нагласити да се нијесмо сматрали обавезним да наше, на наведени начин добијене податке "провјеримо" подацима из Пеличићеве грађе. Наше је превасходно право да се држимо грађе, коју смо на назначене начине прибрали. Утолико прије и више што нам је на располагању била грађа Андрије Јовићевића, објављена у његовим књигама о Зети, Љешкопољу и Малесији, коју је у међуратном периоду публиковала Српска академија наука. Зато не мора бити чудно што смо се на наводе Јовићевића, и то не само из његових књига о односним подручјима, него и из других, написаних о другим подручјима Црне Горе, знатно наслањали. С правом је тако чинио и И. Пеличић. И сами анкетари су, логично, на терену не малим дијелом добијали одговоре, посебно оне о поријеклу становништва, који су били мање или више сагласни или приближно сагласни онима које је својевремено добио Јовићевић и знатно касније Пеличић. На најмањем губитку од таквих потврђених одговора на постављена истраживачка питања је свакако наука, чија истина је у толико већа у колико почива на вишеструко провјереним и потврђеним чињеницама. При том је, несумњиво, од примарног значаја да се, поред осталог, и ради будућих истраживача, изворна одредишта расположивог материјала, на којем књига почива, обавезно и поуздано наведу. Тако смо и ми поступили, па бисмо жељели да се упознамо са било којом чињеницом која би ову констатацију могла да оповргне. Зато, до тада, док то неко заиста не учини, сваку другу, неодговорно или злонамјерно казану тврдњу сматрамо и сматраћемо клеветом. То, нагласићемо, нијесу учинили ни рецензенти књиге, ни референти који су подржали моје кандидатуре. Не, они нијесу, али јесу неки злуради, сујетни и осветољубиви носиоци комплота против мене. Нормално и часно би било да је то у Академији и записнички констатовано. Зато сам се писмом и обратио предсједнику Академије, назначивши у њему и извјесне сумње и приговоре за његово могуће посредно саучешће у комплоту, да ми се доставе изводи из свих записника Академије који се односе на моје кандидатуре за пријем у Академију. Малициозно ми је одговорено да се обратим администрацији Академије - као да је она изван предсједникове надлежности.

У тој Академији, чији састав, попут свих других институција те врсте, подразумијева слободномислеће и истинољубиве људе, као да се потискује и негира парадигмични императив "Non potest honestum esse, quod non est liberum" (Што није слободно не може бити часно). А тај

императив је, као што је познато, утолико више непрекосновен што се он најчешће односи на друго правило - "Nulla rēgula sine exceptione" (Нема правила без изузетка). Отуда, интриге о претходно непровјереном плагирању, које је Лековић изнио у јавност, не смију остати тајна макар се она скривала и иза дванаесте завјесе. За истинољубиве људе, што ће рећи прије свих за научнике, нема те завјесе коју не треба подићи да би се истина открила и осветлила. Према томе, Лековићева лимитирања путева до истине, за њега као филозофа, могу бити само компромитантна.

Субјективистички комплот заснован на измишљотинама о препотентности и плагирању, како их је то Лековић презентирао, насупротив општеприхваћеном мишљењу у Академији да кандидатово научно дјело својом вриједношћу није спорно, и у овом случају указује на лобистичку злоупотребу изборног права одређеног броја чланова Академије којом се залажу за своје пулене. Наравно, на тај начин се Академија, као превасходно народна, Црној Гори неопходна институција, знатно деградира. Зато сам предлагао да се на Универзитету, на коме се она у основи баштини, поведе расправа о њеном раду. Такав предлог је могао понудити и "здравомислећи" Лековић, који је понекад и сам говорио да је Академија због таквих и сличних разлога деградирана. Било би часније да је и ово своје реаговање, у мојем и присуству других професора на таквом скупу изложио.

Очигледно је, међутим, да он то није предложио зато што се на таквом скупу не би усудио да се до фарисејства кортешки стави у одбрану оних чланова те Академије (а не Академије као институције, како то Лековић подмеће) и неких мојих бивших колега, које сам са наведеним и неким ненаведеним разлозима у мојему, у предметној књизи објављеном писму Редакцији Енциклопедије Црне Горе, под насловом "Одговор на један подли допис" - именовао. Написао сам га, гутајући превирну кап препуне чаше саздане неправде и необуздане самовоље да своју нечасну намјеру изгурају до краја, и то, што је у свему овоме најизазовније, поглавито на истом фону на коме су то са својим истомишљеницима чинили у ранијим годинама, у којима сам био политички прогоњен и конфиниран. У таквом чину отпора, са коначним увјерењем да прогонитељско-полтронством и каријеризмом битно оцртано наслеђе из претходног покорничког времена, настоји да се и у ово вријеме настави, манифестујући се у потискивању и кочењу ондашњих, насилнички и нечовјечно оклеветаних неистомишљеника - одлучно сам реаговао.

Недобронамјерни Лековић ту и такву основу отпора, за који су сви релевантни разлози у читавој мојој књизи казани, не само што елементарно није желио да схвати и бар извјесно уважи, те уједно се према њој бар обазриво однесе, него је фанфарозно сва поменута имена као недодирљиве персоналне табуе устао да брани. Кажем брани, али не и одбрани. Лековићу је несумњиво познато како су, када и зашто појединци у ту Академију изабрани. Зна и за оне који нијесу и зашто нијесу, зна како су "подобни" заузимали мјеста "неподобних"... Но, Лековић се задржао у колу коме је на свој благоудобни начин припадао.

И нека му тако буде, али се мора подвући да је, уз сво његово

лукавство, недостојно управо то што се баш он, непрозван, нашао у опскурној улози бранитеља. Утолико опскурнијој што су га у овом јавно наметнутом спору мотивисала питања која имају карактер личног реванша. Казану ријеч "сатирање" огрнуо је патогеном самозаљубљеношћу и подлошћу.

Нећу да кривим себе што нијесам такав. Дубоко ми је туђе фарисејско гледиште "да ко неће да угине међу људима, мора да пије из свих чаша" (Ниче). Супротно њему, као мисао водиљу држим "да је правда највиши појам душе, а истина најдубље осјећање ума" (Б. Кнежевић).

Вођени том мишљу, слободни и као такви независни људи, одувијек су гледали "испред себе" противећи се "постојећем реду". Да није тако, не би било напретка.²

² Осим текста који објављујемо, аутор је Редакцији доставио и прилоге на које се у расправи позива: *Анкетиу за испитивања на ѿерену Зейске равнице, и Циѿаѿије из својих књиѿа који се односе на И. Пеличића*. Пошто су ови материјали већ објављени у ауторовим књигама *Пуѿевима времена* (Подгорица 1998, стр. 493-496) и *Сѿановнишѿво и насеља Зейске равнице од најсѿаријеѿ до новијеѿ доба* (Никшић 1991, књига I, стр. 476, 478, и књига II, стр. 36, 38, 40, 41, 44, 45, 46, 51), тако да је њихов садржај познат јавности, Редакција је закључила да није неопходно да их овдје поново објављује. Ови прилози се налазе у архиви Редакције Историјских записа и доступни су свим заинтересованим.

Др Душан МАРТИНОВИЋ*

НИТИ ПРОТАГОНИСТА, НИТИ КРИВОТВОРЦИ ИСТОРИЈСКЕ ИСТИНЕ

(Трагом два написа Божидара Лукића:
"Бајичка резолуција 1942. и догађај у којему је подстиакнућа")

Минуле 1998. године обзнанио је Божидар Лукић, официр ЈНА у пензији, из Београда, под горњим насловом у приватном издању брошурицу на 16 страница и дијелио је Цетињанима по Београду, а сада, ево и у "Историјским записима" - бр. 1/2 за 1998. годину који су се недавно појавили из штампе, готово истовјетни текст са незнатним скраћењима.

Скратио је, на примјер, бомбасти почетак брошуре, који гласи: "Догађај у којему је подстакнута описујем као његов *iprotaгониста* (курзив наш!). То чиним јер сам, захваљујући срећним околностима, доживио, да неки накнадни историјски списатељи, огрезли у усконационалној психопатологији, не само да кривотворе историјску истину, већ чак, ради својих помрачених националних амбиција мијењају из основа саму суштину и садржај Резолуције. Не презајући ни од фалсификовања потврђених чињеница, спремни да потпуно замијене чак и мене као *iprotaгонисту* (курзив наш - Д. М.) догађаја са другим и, поред мене живог и здравог, моје дјело припишу другоме који, у датом моменту одговара њиховој представи, бескрупулозно прекрајају историјску истину, не зазирући од присуства још живих свједока и носиоца те истине".

Ето, тако је наш критичар тешким фразама окарактерисао двојицу Бајица: мене и Миша Петрова Мартиновића, пуковника ЈНА у пензији, за неке, рекао бих, непрецизне формулације које сам ја дао у локалној новини "Цетињском листу", сада већ давне 1983. године. (Ово може бити комплимент поменутом листу, јер се обично каже да новине "три дана трају"!)

Мало је Лукићу било да о свом трошку објављује брошуру, него се осмјелио да исти текст објави у једном реномираном часопису, у циљу,

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Ђурђе Црнојевић, Цетиње.

како каже: "да покушај историјског кривотворења (не било већег! - Д. М.) разобличим баш ја као протагониста тог догађаја а не нико други у моје име".

Просто невјероватно за какве се ситнице и историјски ирелевантне податке и један безазлени новински текст, пригодан написан, "хвата" наш критичар. Дакако, он то чини да би себе прогласио за "*ироишаг-онисту*" једног одиста познатог историјског документа и догађаја из ослободилачког рата и народне револуције 1941-1945. године.

Морам признати пред лицем јавности да ни сада, послје двапут објављеног Лукићевог написа, не могу да уочим и схватим његову улогу протагонисте у случају *Бајичке резолуције*. Убијеђен сам да то неће моћи схватити ни читаоци(!), сем као његов хвалоспјев себи у част.

Наиме, Б. Лукић као "протагониста" описује један значајан догађај који се збио 12. марта 1942. године на Цетињу, у "Зетском дому", када су националистичке вође на челу са генералом Блажом Ђукановићем организовале Збор свих активних и резервних официра и подофицира бивше југословенске војске, у циљу њиховог мобилисања против партизанског ослободилачког покрета, на којему је Божидар - Божо Лукић одржао свој патриотски говор, који се сада појављује први пут интегрално на свјетлост дана, у интерпретацији аутора.

Лијепо је од Лукића што нам приказује атмосферу у "Зетском дому" 12. марта 1942, што се присјећа свог говора одржаног том приликом и што нам га презентира у цјелости, као да је то јуче било. Добро је што он (Божидар Лукић) даје вјеродостојан запис о том догађају и што упознаје јавно мњење са својим говором, који је, по природи ствари, недовољно знан, могуће, временом заборављен. Остаје, међутим, питање зашто га није раније објелоданио него сада, послје безмало шест деценија!? Он нас, додуше, подсећа у поменутих написима, да су га "приказали" у *Побједи* 4. маја 1978. године Вељко Дупланчић, из Сплита, и Драго Филиповић, из Београда. Ова Лукићева информација је сасвим тачна. Идући њеним трагом, у назначеном листу бр. 4452, на 2. његовој страници у рубрици "Писма читалаца" наречена двојица написала су писмо под насловом "Неосвијетљени догађај из ратних дана", у коме саопштавају да је Божо Лукић одржао "такав говор да им је (Националистичком покрету - Д. М.) на самом почетку разголитио њихову издајничку работу" - истичући, да оно што они раде "остаће за сва времена забиљежено као најсрамније издајство у историји наших народа". Аутори цитираног писма, апострофирају и то да је говор "био дужи" и садржајнији од онога што је њима остало у сјећању. И закључују: "Божу припада заслуга за разбијање те скушштине од које се много очекивало".

Штета је, међутим, што Б. Лукић није раније свој говор објавио ради упознавања са његовом садржином културне и научне јавности. Да је то учинио не бих ни ја био предмет његове жестоке, у сваком случају, неодмјерене критике. Зашто се он обрушио на двојицу Бајица - на мене и Миша Петрова Мартиновића, није посве јасно, још мање довољно мотивисано. Лукић нама двојици *замијера* за "погрешно писање" у односу на њега "који није Бајица" и који се као такав "испријечио" нашој "ис-

торијској комбинаторици", наводећи неке потпуно ефемерне "податке".

Као "протагониста" Лукић описује поменути догађај од 12. марта 1942. године "којим је подстакнута Бајичка резолуција". Он, дакле, приписује себи главну улогу - улогу "протагонисте" на Збору у "Зетском дому" који су организовали "националисти под вођством бившег ђенерала Блажа Ђукановића и 'зеленаша' под др Новицом Радовићем, двије категорије љутих противника, у овом случају обједињених у издаји" (стр. 139).

Упркос овако "неспретно" употребијелене ријечи "протагониста",¹ у каснијем тексту Лукићевом видимо да је он - одважно и храбро одржао свој патриотски говор против растућег Националистичког покрета, што је, по свему судећи, неспорно.

Након позитивне оцјене о документу познате у историографији и публицистици "Бајичке резолуције", у којој је "осуђена - како Б. Л. каже - издаја као срамна и недолучна традицији у вјековној борби наших предака за слободу", Лукић наводи и текст ове општепознате Резолуције.

Лукић истиче, међутим, да су непосредно послје Другог свјетског рата, па и доцније, појединци "оптерећени локализмом, у разним гласилима ревијалне и дневне штампе, и у настојању да Резолуцију прикажу као *ауџентичну бајичку њворевину* (курзив наш - Д. М.), преокрећу јој суштину и садржај, и умјесто као што је у садржају усмјерена на Црногорски националистички покрет и његове издајничке циљеве и одлуке, они је из темеља мијењају и усмјеравају директно на окупатора... (стр. 140). Међу овима "оптерећеним локализмом" Лукић убраја и мене и наводи два за њега круцијална доказа.

Први доказ. - Што сам ја као један од деветочланог редакцијског колегија фотомонографије *Цетиње* аутора Вељка - Шуње Ђурића (Београд: "Југословенска ревија", 1980) допустио да се на 52. страници управо цитира дио поменуте Резолуције, који је фрагмент и Б. Л. преузео из Ђурићеве књиге и на основу којег даје претходну оцјену. Готово невјероватно! Зашто баш мене у овом случају апострофира Лукић!? Ја сам само члан Редакције. Ђурић је аутор и његов је текст потпуно коректан и у дијелу кратког коментара, у којему вели:

"Да би разбила јединство народа, окупациона команда вршила је притисак на мјештане да се супротставе народноослободилачком покрету. Таква настојања окупационих власти нијесу дала резултате. Мјештани Бајица, насеља у Цетињском пољу, преко својих представника предали су окупационим властима резолуцију", коју је потписало 195 Бајица!

У чему се огледа моје "прекрајање" цитиране Резолуције из наведеног Ђурићевог текста остаће свакако непознаница свима који буду читали Лукићеву безразложну критику, што се барем мене тиче. Очи-

¹ Грчка ријеч "протагониста" употребљава се у нашем језику као: први борац, првоборац, вођа, главни поборник, главни покретач, главна личност итд. (уп.: Вујаклија, *Лексикон сџраних речи и израза*, Београд, 1991, стр. 732).

гледно код њега је нешто побркано; стиче се утисак да ни њему ствари нијесу јасне, иако категорички изјављује:

"Ово није ни необјашњиво од поменуто двојице прекрајача истине о Бајичкој резолуцији, јер, ако би се написала истина о њеном настанку, морао би се у том случају поменути претходног дана одржани Збор у *Зетском дому, мој говор* (Sic!) и драматична ситуација на том Збору, на којему су тројица на њему присутних Бајица: Јован Крстов, Васо Божов и Радован Попов, одлучили да за сјутрадан закажу збор свих Бајица из града и села у Бајицама", и толико очигледно, сујетно додаје:

"Међутим, прекрајаче Резолуције (мисли на мене и Миша П. Мартиновића - Д. М.) то би ономогућило да Резолуцију представе у јавности и за историју као аутентичну бајичку творевину".

Буди Бог с нама! О чему Б. Л. прича: гдје му је логика?

Сада тек унеколико бивају јасни мотиви написа Божа Лукића! Сујета је "проговорила" у њему, што се види тек из каснијег његовог текста. Ни ја, нити М. П. Мартиновић, не спомињемо говор одржан у "Зетском дому" и - што је особито за Лукића важно - његов утицај на доношење Бајичке резолуције.² Ето, у том грму лежи зец! Што се мене тиче, морам признати да ни дан-данас последице два објављена текста (истовјетна!) Божа Лукића, не могу схватити никакву интеракцију између Лукићевог говора и Резолуције, ипак, *ауџенџичне*. Такву "међузавист" нијесам ни запазио у досадашњим историјским изворима, публицистичким и журналистичким текстовима (а било их је доста!) о Бајичкој резолуцији.

Друџи Лукићев доказ. - Оно што нама двојици поменутих Бајица (тј. мени и Мишу Петрову) посебно замјера за "погрешно писање" у односу на њега "који није Бајица" и који се као такав супротставио нашој "историјској комбинаторици", јесте мој, па Мишов, пригодни новински напис у већ поменутом "Цетињском листу" (25. маја 1983), који сам више хроничарски написао "Поводом откривања бисте народном хероју Николи Васову Мартиновићу у бајичком Спомен-дому" и потписао га иницијалима Д. М. Овај пригодни новински текст, писан на основу казивања других, без икаквих претензија да правим "историјску комбинаторику", између осталог, гласи:

"Посебно је допринио, са још неколико официра, разбијању четничког националистичког покрета који је, под покровитељством италијанског окупатора, организовао ђенерал Блажо Ђукановић. Будући да је на састанку националиста и зеленаша у Зетском дому енергично иступио, демаскирајући издајничку улогу бившег ђенерала, морао је напустити Цетиње истог дана 12. марта 1942".

Истине ради треба рећи да је моје такво, узгредно, новинско казивање (потписано иницијалом Д. М.), производ из "друге руке", јер се ја нијесам бавио истраживањем овог догађаја у "Зетском дому", а нијесам га ни нотирао као учесник, јер то нијесам ни могао бити, будући да сам тада био деветогодишњак.

² У том контексту Б. Лукића не помињу: др Димитрије - Димо Вујовић, *Године ратне*, Београд 1968, нити Даница Мариновић - Пејовић, *Цетиње у вријеме несигурно 1918-1945*, Београд 1998.

Стоји грешка у мом пригодном напису да је Никола Васов Мартиновић "енергично иступио, демаскирајући издајничку улогу бившег ђенерала Блажа Ђукановића" (тако су ми давали податке они које сам консултовао!). Међутим, та грешка није толико кардинална и за жигосање које то чини Божидар Лукић, који и сам каже да је Никола Васов Мартиновић онемогућен да говори на Збору. Ево што, с тим у вези, Лукић каже о Николи: он је "дуго стајао напола дигнут, држећи високо дигнуту руку и тражећи ријеч" неколико пута, али је у "мучној ситуацији која је настала није добио", те да су га истовремено отпозади "вукли за капут и ударали" (стр. 145).

Очито, ни ова грешка ни она да је Никола Васов, да би избјегао одмазде, изашао из Цетиња у Бајице 12, а не 13. марта 1942, како тврди Б. Л., није уопште релевантна за историјску науку.

Иако за ове "грешке" које сам починио Божидар Лукић не штеди тешке квалификативе (осим поменутих на почетку), као што су: "фалсификати поменутих списатеља", "острашћени фалсификатори", "живи кривотворци" и т. сл. небулозности из његовог официјерског вокабулара, не бих ни полемисао са њим да није у питању његово оспоравање аутентичности Бајичке резолуције, јер није нигдје потенцирана његова улога у свему томе, и мени подметање, поред осталих, да сам њену суштину усмјеравао на италијанског окупатора а не на Црногорски национални покрет! Јасно је да Лукић доноси произвољне закључке (на основу поменуте фотомонографије!), јер није читао моју расправу о Бајичкој резолуцији у којој сам истицао да су окупатор и његови сарадници, створивши војну и политичку организацију која је развијала интензивну пропаганду против партизана и ослободилачког покрета уопште, те да је у том циљу формиран "Црногорски национални фронт". Уз описивање догађаја и цитирање *ad litteram* текста Резолуције, истицао сам да је "против националистичког покрета и његовог настојања да се превасходно мушко одрасло становништво укључи у њега, међу првима су (читај: *први!*) организовано и јединствено иступили Бајице. Безрезервну одређеност и чврсту ријешеност о пружању подршке НОП-у они су исказали и протестном Резолуцијом, којом су енергично и смјело одбацили сваку сарадњу са окупатором као издајнички чин". (Уп.: Др Душан Мартиновић, *Цетиње град-херој*, Пожаревац, 1983, стр. 41-43).

Но и да је прочитао овај мој рад, Б. Л. не би био задовољан, јер га ни на том мјесту не спомињемо као "протагонисту". Сатисфакција ми је што га не помињу ни други истакнути историчари (академик Димитрије - Димо Вујовић, проф. др Александар Драшковић, др Радоје Пајовић и др.), познати револуционари и публицисте (Пеко Дапчевић, Васко Ивановић итд.), дакако, и бројни други списатељи који су писали о Бајичкој резолуцији и управо потенцирали њену аутентичност и значај у вријеме депресије ослободилачке борбе 1941-1942. године и народне револуције (1941-1945).

Према томе, крајње је непримјерено и нескромно од Божидара Лукића када тврди да није било њега као "првог и најодговорнијег судионика и протагонисте" не би, малтене, ни било Бајичке резолуције!?

Ево, шта он о томе и конкретно каже како су га, послје завршеног Збора 12. марта поподне 1942, пресрела пред зградом "Зетског дома" тројица поменутих Бајица, честитали му и рекли "да су се договорили да за сјутрадан закажу састанак свих Бајица из села и Цетиња у селу Бајице ради договора". Тешко је повјеровати у реалност и могућност да се, такорећи, у току ноћи 12/13. март те године закаже састанак у Бајицама за 13. март прије подне, када је и одржан. Требало је обавијестити више од 200 Бајица у граду и у селу. Који би то "поклисари" и преко каквих "разгласних станица" могли обавијестити за неколико сати толико људства макар и на релативно малој територији концентрисаног. Биће да је овај састанак на којему је донесена Бајичка резолуција, ипак, раније заказан!

Но, тако Б. Лукић лакше конструише своју верзију да би тврдио, али веома неубједљиво, да је 12. марта 1942, послје Збора у "Зетском дому", испред овог здања "зачета" Резолуција. С тим у вези, он готово категорички каже:

"Ето, сматрам да је на том мјесту тада зачета 'Бајичка резолуција'" (стр. 146.)

Уз то, додаје:

"То је моја пуна, иако укратко описана, ипак аутентично доживљена и вјерно приказана верзија о 'Бајичкој резолуцији'. Моја сатисфакција је то што сам доживио да, као први и најодговорнији судионик и протагониста, прикажем истину о том догађају" (стр. 147).

То би били укратко "аргументи" Божићара Лукића!

Да би задовољио своју сујету и у пуној свјетлости, дабогме несвјесно, показао свој егоцентризам, није штедио ни отровне стријеле - другима и мени упућене.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

О ПРАВНИМ ИЗВОРИМА ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

(Поводом зборника докумената *"Црногорски законици, њавни извори и ѡлиитички актии од значаја за историју државности Црне Горе"*
Историјски институт Црне Горе, Подгорица 1998)

Своје излагање отпочео бих речима великог српског научника, историчара и политичара Стојана Новаковића, које је написао далеке 1913. године: "Морамо гледати прошлост само да уочимо погрешке и примере које треба избегавати. Морамо следовати новој светлости коју нам отварају нови векови и примери великих народа и цивилизација. Једино у том правцу је наше будуће спасење". То је Новаковић написао после ратова на Балкану 1912-1913. године. Међутим, најновија историја балканских држава и народа није била уистину ништа друго до огледало њихових ратова, честих побуна и устанака, борби против страних господара и затим дуготрајно и мучно изграђивање сопствене државне структуре и учвршћивања свога међународног правног положаја. Иако се у свести нашег народа као дела балканског света доста рано развио осећај да треба сачувати сведочанства о свему што се дешавало и како је све настајало, чини се да није само крива небрига да се то спроведе, због тога што се ужурбано правила сопствена кућа, него што су пре свега ратови стварали такву пустош да је понајчешће и највише тада страдало оно што је остало забележено. Премда су учесници или очевици збивања, у нас, хтели да оставе изворе о свом времену, у процесу у коме се стварала држава, рађала се и потреба да се пише не само о савременим појавама него и о прошлости, а то значи осећала се и потреба да се користе подаци, да се упознају чињенице, да се проналазе извори, да се прати али и да се прави литература. Чини се да се и у нас, скоро у исто време када и у свету, јавила тежња да се о прошлости изричу судови на основу нових још непознатих, односно тек истражених података. Дух

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

француске позитивистичке историографске школе, која је у другој половини XIX века показала праву глад за архивским подацима, као да је тада захватио читаву Европу. Када је, на пример, на позив министра Јована Ристића новинар Ђорђе Поповић Даничар ушао у регистратуру Министарства иностраних дела Кнежевине Србије, био је просто запањен чињеницом колико је тамо грађе и како је добро регистарски сређена. Његова књижица *Србија 1878*, која је тада настала на основу тих докумената, била је запажена у европској јавности. По свој прилици су и Црногорци брижно чували своје изворе историје. Када је Француз Ленорман, аутор књиге *Турци и Црногорци*, посетио Црну Гору 1865. године, приметио је, како каже у својој књизи, да Црногорци добро чувају своје архивалије и да их држе - чини ми се да је написао - пажљиво спрењене у једном сандуку. Било је, на жалост, и много примера одношења домаћих извора. Не мислим само на ратне године. Догађало се, на пример, да су их и домаћи људи предавали странцима. Руски путописци, дипломате и агенти који су крстарили Балканом добили су у своје руке део наших драгоцених рукописа. Можда је то била и срећа, јер су тако спашени, с обзиром на касније олује које су захватиле Балкан и у којима је нестало доста драгоцених списа и других писаних докумената.

Још давно се у нашој историографској науци осетила празнина због тога што нема публикованих корпуса извора. Није се увек могло лако истраживати, а недоступни су били инострани извори. Често се, за обрађивање историје, користила традиција, у написаним делима се осећала епска распеваност, изношена су слободна тумачења и улепшавала се прошлост. Премда се романтичарски приступ прошлости напустио у последњим деценијама XIX века - сетимо се само тада рађања критичке школе у српској историографији која ће стећи велики углед и знатан број присталица међу истакнутим научницима - многи архиви су међутим били недоступни, а каткада и из политичких разлога затворени за истраживање. Стојан Новаковић се, на пример, од 1906. године, када је постао председник СКА, трудио да покрене организовани рад на сакупљању извора за новију историју, али се тада није много на томе учинило. Тек после Првог светског рата, када су се у свету почеле појављивати велике збирке извора, учињен је знатан напредак и у домаћој науци да се поједини дубоко скривени извори публикавањем приближе јавности. Довољно је само сетити се разних часописа у Београду или драгоценог часописа *Записи на Цетињу* са Душаном Вуксаном на челу, који су систематски објављивали изворе. Овоме треба додати допринос угледног универзитетског професора историчара Станоја Станојевића да се у Српској Академији оснује Институт за сакупљање извора за период 1908-1918. а који је и отпочео рад на томе.

Историографија, наравно, не може сузити своје поље рада и бавити се искључиво проналажењем и систематизовањем извора. Али се она не може ни унапредити без нових података. Непознате чињенице су и претпоставка сваког даљег продубљивања сазнања о прошлости. Штавише, и груписање појединих објављених извора има огроман значај, јер самим тим они постају лако доступни свима који желе да се занимају за

прошлост. Мало је, међутим, добрих стручњака за систематизовање историјских извора. Још су у великим европским земљама, када су почели публиковати своју грађу из новије историје, а поводом утврђивања одговорности за Први светски рат, показали да то могу чинити само афирмисани научници. Види се то по именима приређивача. За одабирање, приређивање и објављивање грађе потребно је велико знање, стручност, стрпљивост, објективност, а уз то и огроман напор. На жалост, у нас се то још увек сматра као другоразредни облик научног рада. Заводљивост писања и објављивања синтеза и даље је привлачнија од проналажења нових чињеница.

Све ово напред сам рекао у жељи да подвучем огромни значај петотомног корпуса грађе *Црногорски законици 1796-1916, I-V, Подгорица 1998*, грађе која је овим не само постала опште добро, а то значи не само оних који се интересују за прошлост, него уопште, а уз то неопходан приручник генерацијама будућих историчара заинтересованих за историју Црне Горе. Спој искуства и младости, огроман труд двојице приређивача и њихово одлично познавање историје били су темељ на основу кога је пред нас, заправо на светлост дана, овим изашло све оно најдрагоценије што објашњава дух нове црногорске државе.

Приређивачи овог безброја докумената, академик Бранко Павићевић и научни сарадник Историјског института Црне Горе Радослав Распоповић, су, чини ми се, биле најпозваније личности да ураде овај замашни посао, а они су га обавили на начин како то наука од њих и захтева. Академик Бранко Павићевић је већ деценијама у врху југословенске науке и припада оној плејади историчара која је 50-их - 60-их година овог века омогућила нашој историографској науци такав домет да је она на више светских скупова историчара добила највиша признања. Он је без сумње најкомпетентнија личност за тумачење историје правног утемељења власти у Црној Гори, јер се тиме континуирано бавио још од рада на својој дисертацији *Сиварање државне власти у Црној Гори*, коју је одбранио 1954. године. Бављење правном историјом било је, међутим, за њега преузак оквир, па се врло брзо отиснуо на широке воде политичке историје. Непрекидно трагање за новим подацима по нашим, а нарочито руским архивима, чему се страствено одао, дало је свим његовим студијама, монографијама и расправама изванредну фактографску подлогу. Крећући се лако и суверено по једном дугом распону црногорске историје од XVIII до почетка XX века постао је један од ретких домаћих научника који су нововековну националну историју, у овом случају историју Црне Горе, не само познавали на бази извора и литературе него су о њој дуго истраживали, проналазили нове податке, давали нова тумачења и увек имали пред собом њену целину. С обзиром на то да је он један од наших најбољих познавалаца руских архива, изузетно драгоцених за црногорску историју, то му је, као и његово бављење црногорско-руским политичким везама, омогућило да историју Црне Горе посматра увек у оквиру општих европских збивања. Будући да је, поред осталог, стручној јавности дао и неколико одличних зборника докумената, онда је разумљиво што ја овај велики подухват који је данас

пред нама имао у академику Павићевићу таквог приређивача и творца кога би данас свака историографска школа с разлогом пожелела.

Др Радослав Распоповић, други приређивач, један је од најбољих представника нове младе генерације афирмисаних научника који се без комплекса, без зазора од ауторитета својих претходника, већ на почетку прихватио тешких научних пројеката и постигао сјајне резултате. Почео је са темама из правне историје Црне Горе, о чему сведочи његов магистарски рад *Пресјанак међународно-јавног конвентуалног црногорске државе*, да би се затим пребацио на проучавање дипломатске историје, из чега је одмах проистекло његово у научној јавности веома запажено и цењено дело *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*. године. Бавећи се тако правном и дипломатском историјом осетио је потребу, с обзиром на то да се у свом истраживању сусрео са прворазредним изворима, да приреди збирку међународних уговора, што је учинио заједно са професором Гавром Перазићем. На основу свега тога др Радослав Распоповић се на најбољи начин препоручио да се заједно са академиком Павићевићем нађе у улози приређивача овог великог корпуса докумената и изузетног подухвата у нашој историографији.

Пред нама је, дакле, петотомни зборник докумената од огромног значаја за црногорску историју. Зборник прворазредних извора без којих та историја заправо не би била што је била и без којих она не би могла бити написана, и то састављен од докумената публикованих и архивских, њих 955, сви подведени под скроман, једноставан наслов *Црногорски законици 1796-1916*. У ствари, из њих зрачи целокупна историја Црне Горе и да изненађење, бар за неког, буде веће, из њих се пробија живот, право, политика, друштво, заправо једна модерна држава која је била правна, законита, у којој је кодификовано све што се могло. Из њих се сазнаје да је црногорско друштво било уређено по савременим стандардима, а закони писани вешто и мудро. Посебно се то односило на документе што их је састављао Валтазар Богишић, велики научник, слависта, један од највећих стручњака за словенско обичајно право, који је крстарио од Русије до Париза и Цетиња, и деценијама се дописивао са својим многоученим пријатељима, међу којима и са Стојаном Новаковићем. Управо ти документи били су прецизно, дуго и споро писани, и представљали су узор не само у балканским оквирима него и много шире.

Приређивачи, академик Павићевић и доктор Распоповић, у уводу, на почетку првог тома, детаљно су објаснили место ове збирке у досадашњој библиографији публикованих извора из црногорске историје. У најнеопходнијој мери изнели су досадашњу активност на издавању црногорских правних аката и побројали главне наслове. Указали су затим на принципе којих су се њих двојица придржавали приликом одабира докумената и образложили су своје одређење за њихово груписање. Сматрали су да не треба објашњавати техничке детаље у вези са приређивањем одабраних докумената, јер је довољно бацити поглед само на један од њих па ће сваком бити јасно чиме су се руководили. Поштовали су целину текста, с тим што су себи оставили слободу једино у избору

наслова докумената, укључујући и навођење времена настанка текста на оба календара. Напомене су дали у најнеопходнијој мери, што је у складу са начелом да се оваква врста докумената не сме преоптерећивати научним апаратом него их треба пустити да сами од себе говоре. А све то је у складу са оним принципима савремене науке који се односе и на приређивање историјске грађе. Штавише, приређивачи су учинили још један напор који ће олакшати истраживачима приступ одређеним документима: поред регистра личних и географских имена донели су и регистар правних појмова.

Документи у овој петотомној збирци су распоређени логички, у оквиру хронолошких целина и у складу са периодизацијом историје Црне Горе. Први том је обухватио време до 1878. а остала четири се односе на наредне године закључно са 1916. а са унутрашњим границама: 1905-том и 1910-том. У сваком од томова налази се по неколико кључних докумената из датог периода, који се тичу државне власти и уопште црногорског друштва, док сви остали на својеврстан начин сведоче о некој од карактеристика тадашње Црне Горе. И управо због разноврсности докумената, зналачки одабраних, тешко их је представити и по целинама, а чини ми се чак и пребројати. Међу њима се налазе уставна акта, престоне беседе, адресе владару, закони, законици, укази, правила, правилници, упутства, уговори, наредбе, уредбе, одредбе, реферати, прогласи, прокламације, расписи, планови, спискови, писма, пројекти, протоколи, извештаји. А тичу се свих органа власти, судства, школа, полагања испита, просветних реформи, читаоница, инвестиција, концесија, здравства, болести, финансија, новца, издатака, такса, пензија и пензионера, војске, ратних и операцијских планова, жандармерије, породице, друштва, и још тога толико, да је тешко све и побројати. Писци докумената или њихови потписници били су црногорски владар и његова канцеларија, министри и министарства, скупштински часници и појединци. У први том је унесено и неколико докумената руског порекла, а који се чине посебно занимљивим, јер осветљавају личност руског канцелара Горчакова кога у последње време све више открива и руска наука а изгледа и руска политика, о чему сведоче и резултати научног скупа о њему, који је одржан недавно у Москви. О њему је на скупу говорио и председник руске владе Примаков. Посебну групу докумената, а која испуњава цео трећи том, чини Општи имовински законик и остала документа везана за њега као и за делатност Валтазара Богишића, његовог творца, а који је једно време био и министар правде у Црној Гори. Ово су приређивачи учинили с разлогом јер се ради о једном од најзначајнијих црногорских правних споменика чији је аутор на најупечатљивији начин потврдио вредност довођења у непосредни склад обичајног права са грађанским законодавством а у вези са потребама модерног доба и у циљу практичне примене.

И на крају да кажем још нешто уместо закључка.

Генерацијски прилази проучавању прошлости су неминовни и то у бити представља стални допринос историјској науци како у сазнајној сфери тако и у њеном методском обогаћивању. То, међутим, не само да

не ослобађа нове генерације обавезе да се сваки пут враћају изворима, него их, штавише, приморава да их изнова ишчитавају. Ако се присети-мо речи Стојана Новаковића, које сам споменуо на почетку свог излагања, да се треба учити на грешкама или примерима из прошлости, онда на првом месту морамо ту прошлост добро да познајемо. Али и то нас мора подстицати да се увек обраћамо изворима. Разуме се, и свака добро написана студија томе може да служи као истински подстицај. Међутим, петотомни корпус докумената *Црногорски законици 1796-1916*, чији су творци академик Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић, који покрива 120 година историје Црне Горе, у ствари је, сам по себи велики подстицај и прави изазов будућим поселницима историје. Али и не само њима. Сваки појединац, па и онај са најбезазленијим намерама, жељан само да завири у поједине документе, видеће у сваком од њих делић прошлости на најаутентичнији начин. А то значи да скуп докумената у ових пет књига даје целину прошлости Црне Горе у оним временским оквирима који покривају документи, и то, разуме се, у најчистијем изворном облику. Зато ће се свима нама учинити као да ову збирку нису направили двојица приређивача него цела једна научна институција. Заиста велики подухват на коме честитам најпре приређивачима, а затим издавачу коме то чиним и због импресивне опреме.

Др Милош МИЛОШЕВИЋ*

"УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ 1813-1814"
Зборник докумената, књ. I-II, Подгорица 1998.

У издању Историјског института Црне Горе и Државног архива Црне Горе - Историјског архива Котор, објављена је 1998. год. збирка докумената о драматичним завршним годинама француске владавине над Боком (1807-1914), када су, заправо, одлучујући међународни и домаћи фактори требали да покрену рјешење о подјели посједа угашене Млетачке Републике, односно поражене Наполеонове Француске. Па како су тада бројне водеће силе пратиле, углавном, све важније догађаје на неуралгичном подручју, сачувана је важна и обилна документација о Боки и Црној Гори.

С друге стране треба одмах истаћи да је три године послје оснивања Которског архива, договором Републике Хрватске и Републике Црне Горе, 1952. год. из архива Задра враћен значајан низ фондова, историјски насталих у Котору радом ранијих управних структура, са сталним сједиштем у том граду. Фондови су носили заједнички назив "Управно-политички списи (1684-1826)", у обиму од 305 свезака. То је у ствари документација различитих управних органа, највише из времена млетачке, па аустријске, руске, француске, и II аустријске владавине. Наравно, међу архивалијама су се налазили и "Списи Централне комисије Привремене владавине уједињених покрајина Црне Горе и Боке Которске, 1813-1814. године", са документом Уговора о уједињењу. А то нису били неки споредни и мање важни извори, него, у ствари, једина сачувана правна и економска основа, на којој се темељила организација нове привремене власти, током девет мјесеци њеног постојања.

Савршено је разумљиво да је Которски архив, одмах послје примања такве грађе прионуо изради пројекта о њеном издавању. Са том новом, и аутентичном грађом, уз друге већ објављене или непознате документе такве врсте из земље и иностранства, требало је што потпуније освијетлити цјелокупно сложено и контроверзно вријеме. Али

* Аутор је научни савјетник у пензији, Котор.

иако је значај такве Збирке био сасвим евидентан, до њеног објављивања, у организацији Историјског архива у Котору задуго није долазило, а главна препрека била су финансијска средства. Из тог разлога је према грађе за објављивање текла повремено, а не са сталним, интензивним ритмом, па чим би се појавили неки други хитни архивски проблеми, рад на припреми Збирке се одлагао. Од 1984. год. напоре око издавања грађе преузима Историјски институт Црне Горе. Не улазећи у маратонске појединости нових, дугих тешкоћа, чињеница је да два тома тих докумената излазе из штампе тек 1998. године. При том је сасвим разумљиво да је током тих укупних несигурности и тешкоћа од скоро пола вијека, било довољно времена и за умирање старијих сарадника, а и практичне опасности да се велике хрпе докумената са отпочетом, полудовршеном или завршеном обрадом, трајно препусте своје одумирању. Зато се на почетку ове Збирке среће тако неуобичајено велики број имена са црним оквиром, нарочито сарадника из Которског архива Славка Мијушковића, Грације Брајковића, Риста Ковијанића, Милана Вукотића и Мирка Вукасовића, који су тамо са пијететом забиљежени. Ту су и још двојица драгоцјених сарадника ван Которског архива, Јован Бојовић и Јевто Миловић. Сви су они дали свој незаобилазни допринос.

Свакако, Историјски институт је на крају смогао снаге да се, захваљујући упорности ранијег директора Јована Бојовића и садашњег Бранислава Ковачевића, како се оно елегантно каже, "заокружи финансијска конструкција", па да два штампана тома Збирке коначно буду пред нама.

Језгро и окосницу Збирке примарно и аутентично представља сам рад такозване "Привремене владавине Црне Горе и Боке Которске, под протекторатом Русије, Аустрије и Енглеске" и то је са архивистичког становишта основни и главни садржај Збирке. Споменути назив се у архивалијама среће скоро искључиво на италијанском језику, као уосталом и већина административне преписке, а гласи: "Governo provvisorio delle Provincie unite di Montenero e Bocche di Cattaro, sotto la protezione delle tre potenze Alleate Russia, Austria e Inghilterra". Ради се, дакле, о званичном називу једног фактички постојећег федеративног облика државне организације, створеног уједињењем двију "провинција", што још није било међународно признато. Веома се ријетко у списима среће и архаичан и не сасвим прецизан назив на нашем језику: "Губеран бременити Средоточне комишиони", у ком је појам "бременити" коришћен у смислу "привремени, провизорни", док је "Средоточна" у значењу "Централна". Та нова федеративна државна организација садржавала је, наравно, разне структуре нове или раније постојеће власти, као што су "Централна комисија привремене владавине", у функцији Владе, затим "Административно-политичка управа", "Финансијска управа", "Срески суд" у Котору, Помирбени суд, Банкаде, Лучка капетанија у Росама, Здравствени уреди и нарочито важни архиви древних бокелских општина и црквених институција. При том треба уочити да се у литератури често бркају два различита појма из нове номенклатуре власти. Са једне стране је општи назив државне формације "Привремена владавина...",

док се главни управни орган у функцији Владе, називао "Централна комисија". Тако се не може рећи "Привремена влада", за "Централну комисију", у функцији Владе, јер је "Привремена владавина..." дио назива још међународно непризнате државне формације, а "Централна комисија" је главно управно тијело, Влада.

Коришћење италијанског језика у раду органа власти, вјероватно, није било само стога што се раније скоро четири стољећа у Боки званично кореспондирало на том језику. Сматрало се, можда, да ће због тога стране силе - протектори, касније лакше и брже провјеравати рад привремених државних формација, када њихове одлуке буде требало прихваћати или не. Из истог разлога је и датација докумената, осим мањег броја изузетака, без сумње вођена по новом календару, о чему је исто у литератури било извјесних недоумица.

Поред споменутих архивалија у Боки, посебно значајни су документи Музеја и Архива Црне Горе на Цетињу, затим Архива Дубровника и Задра, па Будвански дневник каноника Антуна Којовића, Дневник француског генерала Готијеа и Мемоари и писма енглеског адмирала Хоста. Ту су, наравно, коришћени и неки документи наведени у бројној литератури (Ф. Висковић, В. Ђорђевић, М. Драговић, М. Медаковић, Д. Милаковић, Т. Ербер, П. Пизани, П. Буторац, Д. Вуксан и др.).

Постојао је и амбициозни план о неким додатним истраживањима у Бечу, Паризу, Петрограду, Москви и Лондону, али до тога није могло доћи.

На основу овако обилне грађе биће могућности да се пишу бројне аналитичке студије о том времену и догађајима у њему. Али овдје не би било од користи да се то набраја и предвиђа даљи развој историографске мисли о овој проблематици. Вјероватно је корисније да најсажетије изнесемо што нам се чини да посебно искри из тако бројне документације и какво то ново свјетло изукрштених докумената, додирује или сјенчи најзначајније личности и догађаје времена.

Издвојио бих три кључна и посебно занимљива питања. Прво размишљање припада чисто стручној проблематици, и тражи приоритет. Јер је Збирка припремљена највећим дијелом у архиву и од стране архивских радника, као један од најквалификованијих задатака архивске дјелатности, на граници струке и науке. Прво је логично питање: на који су они начин прочитали неке од најодговорнијих страница своје професије, које се зову "Издавање историјских извора"? Друго и, вјероватно, најатрактивније питање видим у дјеловању три крупне личности из три државе, тројице главних протагониста тадашње дипломатске и војно-политичке сцене, који се на нашем терену срећу, сарађују, или сукобљавају. То су француски генерал у опсађеном Котору Жан Жозеф Готије, енглески адмирал Виљем Хост и црногорски митрополит Петар I. И најзад, а са тим у најужој вези, је питање како је дошло до потписивања Уговора о уједињењу и зашто оно тада није заживило? А то је заправо у средишту интереса цјелокупне Збирке.

У цјелини ипак треба имати у виду да се збирке докумената заправо пишу за нека далека, будућа покољења истраживача. Савременост је

већ заузела своје позиције и обично не мијења своје ставове, без обзира на нове збирке.

I

Не понављајући неке мисли које су већ речене у Поговору ове Збирке, треба начелно подвући да је издавање докумената, углавном, слабија страна историографије Црне Горе. Више пажње привлаче студије, тежи се за брзим синтезама, не водећи увијек рачуна да једино на бројним издањима докумената и појединачним анализама почивају сигурне и трајне синтезе. У Републици није постојала јасна политика која би у већем обиму и систематски потицала такав рад и финансијски помагала такве иницијативе. Али ако се већ у неком архиву на томе спонтано радило, Академије су, Институт, или Министарство културе прихватили напоре око издавања. Которски архив је са својим квалификованим кадром, у оквиру својих законских и стручних задатака, стално бринуо и о томе, па је са двије Академије (Српском и Црногорском), Историјским институтом у Подгорици и Министарством културе Црне Горе, издао четири значајне Збирке докумената: 1964. год. из историје медицине, 1988. год. о хајдучима у Боки, 1996. год. о аналитима, хроничарима и биографима Котора и Пераста, а 1998. год. о Уједињењу. Постоје напори и планови да се код неумитне смјене генерација не угаси у Котору нуклеус зналаца романских језика, тим прије што је јасна потреба да се наставе издања најстаријих нотарских књига, које су отпочели Југословенска академија знаности и умјетности у Загребу и Црногорска академија наука и умјетности у Подгорици. Па ипак се дешава да је једина класична гимназија отворена у Подгорици, а не у Котору, гдје постоји Архив са значајним фондусима латинске и италијанске грађе. У свијету је одавно напуштен концепт концентрације културних установа само у једном или у малом броју центара, јер доводи до веома штетне провинцијализације ширих подручја.

Код рада око издавања докумената, било је појединаца у Которском архиву, који су се и теоријски бавили тим проблемима, па је у овој Збирци пред нама могао бити коришћен и један рјеђи, али значајан модел издавања. Ради се о уобичајеним сажетим регестима на нашем језику, изнад документа на страном језику, али, поред тога, још и о тзв. проширеним регестима, на крају издања. Ту се, наиме, слободно стилизује све што је битно у документу, а није могло ући у сажети регест. Таквом се процедуром, која, наравно, захтијева посебни, додатни напор редактора, много олакшава кориснику грађе, који се, природно, не удубљује у сложеност документа и у његове језичке финесе, да дође до праве интерпретације цјелокупног оригинала.

Послије деценија рада старе генерације, завршни напор око транскрипција, коректура текстова, израде сажетих и проширених регеста, и небројено других техничких проблема, морале су дати млађе архивистичке снаге у Котору, посебно Весна Вичевић, Јелена Антовић и Анита Мажибрадић, док су на ћирилским документима, завршне редакције давали Радоман Јовановић, Јевто Миловић и Божидар Шекуларац, а о

библиографији су се старале Веска Лалошевић и Снежана Пејовић.

И поред жала за неизбјежним штампарским грешкама, као и за изосталим ширим индексом, пописом сигнатура и сличним ситнијим пропустима, мислим да је ово један модел издања са јасним ставовима редактора шта су историјски протагонисти хтјели да кажу. А оригинал документа је увијек ту за сваку неопходну крунску провјеру.

II

Неодољива љепота и привлачност Збирки докумената је нарочито у очуваној атмосфери протеклих времена и могућности бољег разумијевања историјских догађаја, не, наравно, у савременом, него протеклом, тадашњем, аутентичном контексту. Подразумијевајући при том све међународне и унутрашње контрадикције времена, личне драме изузетних личности, али и опсесивне и чврсто укоријењене историјске моделе у начину живота и схватањима појединих регија.

При том, наравно, високи дипломатски токови, међународни уговори и конвенције теку на врховима државних љествица, гдје се формира макрополитика и пазе интереси држава на најширем међународном плану. Тај нас план, далеко ван наше документације, овдје, наравно, мање занима, иако је од највећег и одлучујућег значаја, па га, сажето, и те како морамо имати у виду. Ту су, као што је познато, још 1782. године, дакле прије Француске револуције и појаве Наполеона, Русија и Аустрија склопиле уговор о заједничком ратовању и подјели Турске, тако да је све што је западно од линије Београд - ушће Дрима, предвиђено да иде у аустријску сферу, па се то односило и на Црну Гору и тада млетачку Боку. Исто тако, тридесетак година послје, пред фалангом Наполеона и у циљу осигурања касније побједе код Лајпцига, крајем јуна 1813. године, долази до конвенције у Рајхебаху, а почетком септембра до уговора у Теплицу, којим цар Александар не ради ништа ново, него само потврђује споменуте раније макрополитичке планове о аустријском суверенитету над Боком. Владика Петар за све то, можда, прецизно и није знао, али је у ствари Црну Гору сматрао дијелом руске царевине, а црногорску војску дијелом руске војске, па се надао да ће, подржан и од неких, веома високих руских структура дипломатије и војних власти, успјети нешто да *via facti* измијени на свом микрополитичком плану, у нади да ће се то касније прихватити. Зато се труди да пред великим силама изађе са већ обављеним промјенама на терену и са довршеном организацијом уједињених провинција, а накнадно ће се постићи и међународно признање.

III

Прва личност око које се, као команданта главног града Боке, почело одмотавати сложено историјско клупко, био је истакнути француски бригадни генерал, барон Жан Жозеф Готије, носилац Легије части. Послије великих битака по Њемачкој, Швајцарској и Италији, у

пуној снази од 48 година (1765-1815), Готије је 1813/14. затворен у утврђеном Котору, поносно ријешен да се не преда, очекујући, како је тврдио, коначну побједу француског оружја, али и непосредну помоћ француских трупа. Да та помоћ није била имагинарна прича, тврди представник Аустрије Јаков Брунаци, хвалећи се у једном допису да је спријечио француску помоћ Котору из Скадра, наговарајући на то скадарског пашу и правећи му поклоне, да то осујети!

Али и поред вјере у француску ствар, искусни генерал није могао имати илузија. Опкољен у дну Бокоторског залива, а на "400 миља далеко од француске границе", како сам запажа у Дневнику, са 724 лица посаде, од којих је било 355 војника и 8 официра Хрвата, а 245 војника и 10 официра Италијана, у оскудици у новцу и храни, због чега је стално долазило до дезертирања. Ипак, поносни генерал кује новац од сребра, узетог из цркава и од грађана, диже морал, преговара са дисидентима и записује у Дневник "Никада се ниједан војни командант није нашао у тако мучном и критичном положају, као што сам се ја налазио у Котору". Готије је знао да га народ Црне Горе и Боке доживљава онако како је то митрополит износио у прогласу: "Всеобћему роду човјечанскоме непријатељи и возмутитељи Јевропе...", док је уништена бокелска "навигација, без којих живоват не можете..." Послије изградње више артиљеријских пунктова, а нарочито послје дизања енглеских топова на позиције изнад нивоа бедема, града Котора, а пошто је утврдио да преостала војска не би прихватала борбу у предстојећем јуришу, Готије са Одбрамбеним савјетом 3. јануара 1814. год. доноси једногласну одлуку о часној капитулацији, али само пред Хостом и енглеским војним личностима, јер пред црногорско-бокелским представницима никако не би прихватио да тако нешто уради. Укрцан је са својим високим војним личностима на Хостову фрегату "Бекенти" до француских предстража у Плезанси. До смрти је остао одан Наполеону и умро је од ране стечене на Ватерлоу 1815. године.

IV

Енглези су војнички и политички знатно допринијели бокелској кампањи. Још од средине 1812. год. они траже сарадњу са црногорским митрополитом. Од тих раних преговора није одмах било практичних посљедица, али је већ тада владика Петар истакнуо идеју о повезивању будућих антифранцуских операција са сједињењем Црне Горе, Боке и Конавала, под протекторатом Русије и Енглеске. Британци су још прије уласка у Залив имали јасан и реалистичан план о ослобађању Боке, помоћу домородаца, а охрабрујући пасивност и дезертерство бројних Хрвата принудно мобилисаних у француским гарнизонима. Међутим, када су 13. октобра 1813. енглески бродови, фрегата "Бекенти" Виљема Хоста и брик "Саразен" Бона Харпера ушли у Залив, нека утврђења су већ падала и пред црногорским трупама и бокелским устаницима (Будва, Троица, Вериге, Росе), друга утврђења су узимале саме локалне власти (тврђава "Св. Криж" над Перастом и, дјелимично, оток Св. Ђорђа), а

негдје је присуство Британаца било само од моралног значаја да убрза унутрашње отпоре дисциплини и борби (Херцег Нови). У Прогласу народу Боке, Хост истиче британске чисте руке и искључиво војне циљеве, алудирајући на француску принудну мобилизацију помораца и уништење поморских традиција Бокеља.

Да се и даље све брзо не заврши као што је почело, омео је сложене сукоб око артиљерије на отоку Св. Ђорђа и сумња да ће мјесне топове Енглези однијети са собом. Таква сумња је психолошки још теже падала јер је Готије у свом Прогласу као одговору на енглески Проглас, посебно подвлачио наводни енглески стил корупције. Свакако, послје успјеха од 13-16. октобра, увријеђени Хост 26. октобра демонстративно напушта Боку доживљавајући Бокеље и Црногорце као "litigious turbulent people".

Међутим, опсада Котора коју су још 14. октобра отпочеле црногорско-бокељске снаге, безуспјешно је трајала преко два ипо мјесеца. Тек послје Хостовог поновног повратка почетком децембра 1813. и напорних припремања више околних британских батерија, а посебно дизања топова изнад нивоа градских бедема, које је трабало рушити, и послје десетодневног бомбардовања, Готије капитулира. Те изузетне напоре Хост детаљно описује. Топови су се вукли узбрдо, употребљавајући ланац и сидро. Непрестана јака киша силно је отежавала рад. Током рада рушена су стабла настала још "од Адама", а стијење је ту "од Потопа". Чињеница је да Хост није нимало себе штедио, тако да његов лични љекар др Кид сматра да су муке око освајања Котора и Дубровника и "потоци кише, напора и лишавања" трајно оштетили његово здравље, тако да он умире рано, од 48 година (1780-1828).

Не треба пропустити да се у тој личној драми још нешто истакне. Ослањајући се на разне, често веома кратке Хостове алузије, ми осјећамо да је он често мислио на Готијеа, који све то из близине прати, и на престиж који је био у питању. Невидљивим каналима водио се дијалог између та два, без сумње еминентна ратника. Хост је знао за Готијеову изјаву да се неће предати док се топови не подигну на брдо, а да ће за транспорт требати 6 мјесеци. Хост је желио да му покаже да је за то довољно 6 дана! Готије је тврдио да је британски поступак невојнички, а Хост је узвраћао да енглеским поморцима није до тога да се неке свиде, него да запање.

Неизбјежно се мора поменути још један проблем, који је знатно загорчао Хостов живот. Он сам је увијек истицао да је војник и да начелно одбија свако уплитање у политику. Међутим, на самом крају, пред капитулацију Котора, појавила се пред Хостом оштра дилема. Са једне стране он је добио позив аустријског генерала да се бродовима транспортује његова војска из Херцег Новог за Котор, да би се тако избјегло крвопролиће. Са друге стране Хост је неке морао предати кључеве града које је примио од Готијеа. Иако је веома добро знао за званични енглески став о аустријском "легалном праву на Боку", у које није смио да улази, Хост предаје кључеве владици Петру. То је, наравно, изазвало озбиљне реакције, најприје од његових претпостављених,

посебно ерла од Абердина, док је генералу Милутиновићу гест са кључевима "изгледао као издаја". Али, преузимајући за ту одлуку одговорност на себе, Хост је наступио као војник. Он истиче да се за вријеме свих догађаја у Боки, никада није појавио ни један аустријски војник, а њихов представник Брунаци се показао негативним сарадником. Митрополит се, међутим, стварно борио, формирао је организацију власти и обавијестио га да би свако напредовање Аустријанаца изазвало грађански рат. Изабрао је мање зло, праведнију солуцију и предао кључеве града представницима Централне комисије. Војник, који се заносио Нелсоном и за кога је његов лекар др Кид говорио да је "Chevalier sans peur et sans reproche" није могао а да у првом реду не цијени војни допринос и стварно ангажовање, а не захтјеве савезника који чекају да им други све доврше и обаве, па чак да се војска морским путем и енглеским бродовима, уводи у посјед которске тврђаве.

V

Главни покретач бокелџких догађаја 1813/14. год. био је црногорски владика Петар I, или како се *pleno titulo*, у Прогласу народу црногорском називао: "Петар, божијом милошћу православни митрополит црногорски, Скендерије и Приморја - и руског царског ордена Александра Невског - кавалир "Свој политички *credo* потпуне оданости Русији, што је прелазило у прави култ, Петар I нигдје није скривао, или ублажавао, а нарочито је пластично изражен у једном писму аустријском генералу Тодору Милутиновићу, гдје је као темељац свему подвлачио апсолутну оданост руском двору, као покровитељу Црне Горе. Он се ту и позива на конкретни царски документ, још из 1711. год., када су Црногорци, како је он сматрао, трајно сврстани у редове руске војске, па је тада изричито речено да ће их Русија штитити гдје год њихови интереси буду повријеђени. Ту се алудира на акцију руског цара Петра I, по уласку у рат са Турском 1710. год., и грамату упућену Црногорцима преко пуковника Милорадовића. Тада су се јула 1711. год. у кући владике Данила на Ловћену тајно састала 24 главара и заклели се да ће на прву вијест о турском поразу и сами напасти на Турке. Тај догађај постаје угаони камен црногорске политике, па ће га митрополит Петар поновити и преко сто година касније, у писму цару Александру од 26. септембра 1814. када је Бока већ била додијељена Аустрији. Послије тог догађаја, владика се посебно позива и на 1806. и присну сарадњу с адмиралом Сењавином и Стефаном Санковским, у доба првог уласка Црногораца у Боку, током једногодишње руске владавине у Заливу. Па и долазак Никича у Боку, око 20. I 1814. митрополит је схватио као знак сигурне подршке његовој војној акцији. Тражио је, додуше, долазак неког руског министра, или вишег официра, али се задовољио и пуковником козачке регименте, кавалиром Никичем. Битно је било да се истакне да дјелује "у сјени славног барјака мога Суверена" и да је у Боку ушао "у име Русије". У вези са коришћењем руског барјака, аустријски генерали су му тражили неко писмено овлаштење за то, издато од руских војних

власти. Увјерен у оправданост свога става, владика Петар и његови сарадници шаљу писма цару, министрима, кореспондирају са адмиралима, маршалима и конзулима, шаљући извјештаје, као да се ради о редовитој војној дисциплини и обавези према вишој команди. Иако владика Петар није добијао адекватне одговоре од највиших војних власти, осјећао је и знао да је постојала једна струја у високим војним и политичким структурама, која је била веома склона Црној Гори, а знало се да је сам адмирал Чичагов послао пуковника Никича у Боку. Али то није преовладало као руски званични став 1814. године.

Такав став је имао битне импликације у односима према Аустрији, иако се исто радило о савезнику, тим прије што је ова сматрала да на основу ранијих уговора и конвенција, а нарочито послје прве владавине Боком (1797-1806) има легално право на то подручје. Ипак, иако је од почетка митрополит ишао на војну сарадњу са Енглеском, постојала је и једна почетна фаза када је тражена и војна сарадња са генералом Милутиновићем. Али тада је његова војска била далеко од Боке. У писму од 24. септембра 1813. митрополит са заносом јавља да је ушао у Будву, па додаје да би за даље акције око Херцег Новог и Котора желио и аустријску војну сарадњу. Али како "Троица", Херцег Нови и перашка утврђења лако падају, а Котор је у опсади, владика Петар све одлучније одбија да аустријске трупе уђу у Боку и то надраста у крупан политички конфликт. А почетком јануара 1814., послје Уговора о уједињењу и ликвидацији Котора као јединог француског упоришта, у живој преписци са генералима јавља се, између осталог, као главни један нови дипломатски елемент. Аустријска војска би, наиме, требала да има овлаштење да истовремено уђе "у обје провинције", јер су оне сада "само једна земља и само једна Провинција". Нека друга варијанта изазвала би немире и размирице. У томе као да се осјећа и извјестан призив проније, јер се неко овлаштење аустријској војсци да истовремено уђе у Црну Гору и Боку, никако није могло ни замислити.

VI

И, на крају, нешто о Добротској скупштини и Уговору о уједињењу Црне Горе и Боке Которске, потписаном 29. октобра 1813. године. Полазна тачка Уговора је неспорна. И представницима Црне Горе и Боке је сасвим јасно да не могу живјети потпуно самостално и без неког снажног протектора. Неслагања су око питања избора ток протектора.

Нема архивског извора у ком би биле сачуване аутентичне аргументације које су се износиле на састанку у Доброти. Једино у једном уводном и непотписаном тексту, прије навођења писма упућеног руском цару 8. новембра 1813, стоји да је било дугих расправа око упућивања изасланика на оба двора, руски и аустријски. "Дискусије су биле многе, али са мало резултата", лапидарно стоји у документу Цетињског архива.

Ипак, можемо са великом сигурношћу претпоставити аргументацију која је ишла у прилог руског протектората. Ова је, заправо, код нас већ изложена у бројним писмима и ставовима владике Петра.

Занос Црногораца још од почетка XVIII в. за војнички моћном и богатом православном Русијом, донекле може да буде историјски разумљив. Пред делегацијама из Црне Горе ту је блиски језик, сјај царског двора, великих градова и цркава са блиставим обредима и разноврсна подршка и помоћ, али и лоша искуства. А једногодишње присуство руске флоте у Боки током 1806. год. као да је тој идеји давало и неке конкретније историјске облике. Међутим, прерастање те владичине политике оданости у неку врсту култа, негативно је оцијењено у историографији, па неки писци сматрају да је то била "његова заблуда и лична политичка омашка као државника, јер није могао да се увјери да Русија мора првенствено бранити своје интересе..."

Поморска трговачка насеља, са богатим појединцима у урбано, умјетнички и културно веома развијеним срединама, имају другачија историјска искуства. Ту је сјај јадранских и медитеранских лука, нарочито Венеције, Барија, Дубровника и др., а посебно велико богатство које се стицало поморском трговином. Изнад свега је присутна потреба да се у приморским палатама, одакле пред непријатељем нема узмака, стекне неког снажног, али сасвим блиског заштитника на Јадрану. А руска мора су тако далека. Тим прије што је аустријско искуство, од пада Млетачке Републике 1797. год. па до 1806. год. са неспорним знатним постмлетачким даљим растом поморске трговине бокелјских помораца, било веома позитивно. А Медаковић је тачно уочавао "Практичан поморац, Бокелј, је мјерио политичке ситуације трговачким мјерилом".

Нарочито послје отварања Историјског архива у Котору, и посебних истраживања развоја главних поморских центара у Боки од XV до XVIII ст. јасан је и развој менталитета поморских трговаца, који је произлазио из блиског, често веома драматичног али и радосног саживота са морем. То је менталитет сталне акције, што ширих повезивања и трговања. Менталитет отворених рецепција из разних средина у тој међународној цивилизацији мора.

Треба схватити што је морао значити онај лагани, али крваво тежак и дубоко проживљени вјековни успон поморске трговачке привреде од стране тих земљорадника и сточара из околине Котора, који полазе на море. Било одакле су тамо дошли, или сишли. Они морају да савладају занат пловидбе, да се опиру смрти у олујама, пред пиратима и на опасним медитеранским трговачким пјацама. Тај вјековни, органски економски раст, који је довео до благостања, створио је поред палача, цркава и личног богатства, чврсти модел властитог историјског размишљања. То није била нека насумице преузета идеја, него органски израсло увјерење, стечени историјски модел, послје искустава са десетак различитих суверена, који су вјекovima владали у Заливу.

Оно што је за нас од посебног значаја јесте констатација да је владика Петар био тога савршено свјестан, што се види из "Прогласа Бокелјима, Дубровчанима и Далматинцима" од 23. септембра 1813. године. "Ето згода, стоји у митрополитовом прогласу, словински и вазда славни и похвални народе од провинције которске, дубровачке и далматинске ... да се отворе путови и трговине, а навлаштито навигација,

без којијех живоват не можете." Митрополит тачно зна да је посљедњи велики замах навигације и борбе против пиратерије отпочео за вријеме млетачке владавине, па га зато почетком XIX ст. тачно датира: "Ево згода да ваше јунаштво поновите, ево згоде да ваше поштење, које сте прије имали и које су ваши стари од 300 година имали и које ви је тиранин, ево 7-ма година узео и погазио..." И колико је за француске владавине, коју сада треба силом ликвидирати, све замрло, толико ће се покровитељством од стране нових суверена поновно омогућити развој и прави живот "од стране Великијех Императора Александра Первога, Франћеска Другога, краља пруског и њиховијех алеата.."

Митрополит је, на основу својих историјских искустава и стечених модела, био увјерен да за Црну Гору, па и за федерацију са Боком, само Русија рјешава све отворене проблеме, економско-политичке и конфесионалне.

Бокелски представници из поморских средишта, на основу својих историјских искустава, били су увјерени да им поморску трговину и просперитет може обезбиједити само блиска поморска сила, коју су, послје Венеције, тада препознавали у Аустрији.

Кроз ту призму треба проматрати и кључни Уговор о уједињењу. Послје свечане заклетве писане у вјерском духу, која би требало да обезбиједи коначно сигурно извршење закључака, спомињу се још и три општељудска фактора, који се сматрају заједничким и Црногорцима и Бокелјима. То су патриотизам, тада свакако схваћен као љубав према завичају, затим осјећање хришћанске вјере, наравно без обзира на постојање католичке или православне цркве, и на крају осјећање части.

Како је око главне формулације Уговора било разилажења, нашао се облик који је био прихватљив за обје стране, па су га ове мирне душе потписале. Из тог текста се види да је митрополит Петар до самог краја војно-политичке кризе у Заливу, остао апсолутно увјерен у двије битне ствари: прво, да од тренутка потписа Уговора, Бока представља трајну и недјелјиву цјелину са Црном Гором, а друго - да ће Бока без икакве сумње бити додијељена руском протекторату. Конкретно, кључну формулацију да ако се једна потписница подложи било коме од три споменута протектора, "онда ће обадвије слиједити исту судбину", сви су лако потписали. Јер митрополит је био чврсто увјерен да ће то бити руски протекторат, а бокелски поморци да ће то бити Аустрија.

А када је пропала руска опција, за владику, и поред заклетве, није могло бити дилеме. Он се ни за тренутак није колебао да напусти Боку и да не брине о обавези из Уговора, која је "stricto iure" Црну Гору везивала за Аустрију.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Проф. др Бранко Петрановић, ЈУГОСЛАВИЈА НА РАЗМЕЂУ
(1945-1950), Црногорска академија наука и умјетности,
Подгорица 1998, 531 страна

Прије четири и по године угасио се живот Бранка Петрановића, ствараоца који по обиму свог дјела и по научном угледу који је имао спада у сам врх историчара, и не само њих, које је држава Јужних Словена од 1918. до сада имала.

И његова заоставштина је импресивна, као мало којег ствараоца. Научни опус овог изузетног човјека, не само као ствараоца већ и као хуманисте и педагога са 40 књига и око 1.300 библиографских јединица, увећан је до сада са још седам посебних издања из његове заоставштине, а ускоро ће и тај број бити премашен са још два нова посебна издања, јер су пронађени рукописи тих будућих књига.

Период који обухвата ова књига јесте прва прелазна мирнодопска фаза развоја система који ће владати у социјалистичкој Југославији скоро пола стољећа. Тај систем, стваран у ратним годинама, започеће ослобођењем земље да се сусреће и са неким демократским правилима која се нијесу, под утицајем спољашњег фактора, могла занемарити. Стратегија и тактика тог система, предвођеног тако рећи илегалном КПЈ, били су веома флексибилни, али циљ којем су тежили био је јасан и пут до њега без алтернативе.

Градња те нове државне куће била је повјерена КПЈ, која је преко својих

кадрова који су се налазили на свим руководећим мјестима стварала ту нову државу. Петрановић, као истраживач који је познавао не само архивску грађу већ и живот око себе који је стваран, указује у овом свом дјелу на све оне реалности живота нове државе које су се указале почев од формирања Привремене владе ДФЈ 7. марта 1945, преко уставног обликовања југословенске федерације, свемоћи државе у друштвено-економској сфери (промјенама на селу, централистичко-административног система управљања, демократско-социјалних промјена) па до сукоба комунистичких партија Југославије и СССР-а 1948. године и односа Југославије са западним силама у периоду заоштравања тих односа, када су новине у САД-у пријетиле да на Југославију треба бацити атомску бомбу.

Анализирајући, дакле, тај петогодишњи период развоја југословенске федерације, Петрановић долази до интересантних резултата на којима гради своје закључке о тактичко-прелазном карактеру партијског плурализма када је КПЈ толерисала појаву грађанских партија и група у политичкој структури нове државе, али није прихватила вишестраначки систем политичког организовања који су заступале грађанске странке, сматрајући да свака странка вриједи онолико

колико добије гласова на изборима. Та формална демократско-политичка фасада нове државе ускоро је замијењена строгим једнопартијским системом у којем је КПЈ била једина и водећа политичка организација која је одлучивала од најмањих личних до најкрупнијих друштвених и државних питања. Јавља се помисао да ли је Југославија на том размеђу свог развоја могла да крене једним демократским путем и обезбједи у свом политичком животу дјеловање опозиционих странака. Интересантно је напоменути да се у Привременој влади ДФЈ и Привременој народној скупштини нашло неколико грађанских политичара као резултата политике "фифти-фифти", што је "усхићивало Черчила" због "подјеле власти". Ипак, све су то биле само неке нове форме исказивања страначке ширине, јер је КПЈ имала свој циљ у једнопартијском систему. Сматрала је да власт освојену оружаним путем у току 1945-1950 године не треба да дијели са другима.

Ни у периоду преласка из педесетих у шездесете године југословенско друштво није направило радикални заокрет, иако је пошло путем демократизације и промјена, уважавајући економске законитости, еволутивне промјене и модернизацију, наговјештавајући социјално благостање и демо-

кратски живот. Тих година становништво Југославије осјетило је први пут благодети економског напретка.

Залагањем за критичко промишљање прошлости, професор Бранко Петрановић је у својим посљедњим књигама превазишао неке своје ставове и истовремено упозоравао историчаре савремене историје да преиспитају своје одговоре на многа питања. Кредо историчара савременог доба јесте "да се догађаји пре пола века или више морају посматрати *sine ire et studio*, сагласно оновременом односу снага и хијерархији вредности (политичких, идеолошких, моралних итд.) без модернизације, али, на другој страни, да историчари припадају свом времену, својој епохи, да су чеда свога доба, што их обавезује да сагледавају и неке појаве које су својевремено биле невидљиве, неупадљиве или сасвим маргинализоване, а у суштини од великог значаја за текући и будући историјски процес", како је писао Петрановић.

Очекујући из заоставштине проф. Бранка Петрановића објављивање још два рада: Југославија 1948. и Стратегија Драже Михаиловића, можемо рећи да је изласком из штампе ове књиге употпуњено његово досадашње стваралаштво о првој прелазној фази развитка нове Југославије.

Др Бранислав Маровић

Френсис Фукујама, **КРАЈ ИСТОРИЈЕ И ПОСЉЕДЊИ ЧОВЈЕК**
CID, Подгорица 1997, 375 страна

Када је у љето 1989. године у једном малотиражном часопису о америчкој спољној политици ("The National Interest") Френсис Фукујама објавио свој есеј под насловом "*Крај историје*" (The End of History), започета је једна од најконтраверзнијих интелектуалних дебата у савременом свијету. Фукујама је пошао од става да појава реформаторских покрета у Совјетском Савезу и Источној Европи није просто "крај хладног рата", већ коначан "тријумф Запада и западњачке идеје", односно да се налазимо на крајњој тачки идеолошке еволуције човјечанства и универзализације либералне демократије, као завршног облика владавине. Наведени став, као и чињеница да је Френсис Фукујама убрзо по објављивању наведеног контраверзног есеја почео да ради у Америчком секретаријату за иностране послове као политички аналитичар, били су довољни појединим теоретичарима "свјетске завјере" да аргументирају Фукујамино мишљење, често га при томе и не прочитавши. Овај студент филозофије код професора Алана Блума (Allan Bloom), иначе аутора контраверзног бестселера "Затварање америчког духа", докторант на Харварду из политичких наука (Совјетски Савез и Средњи Исток), је на крају свој контраверзни чланак претворио у књигу, коју захваљујући најбољем

црногорском издавачу "CID-у" у преводу Бранимира Глигорића и Слободана Дивјака од недавно може користити и наша шира читалачка публика. "Крај историје и посљедњи човјек" је обимна студија (375 страна) са умјешно конципираним предговором Слободана Дивјака (5-29), са пет тематских цјелина и додатком под насловом "Рефлексије о крају историје, пет година касније".

У првом дијелу под насловом "Актуелизација старог питања" (33-79) Фукујама полази од става да је двадесети вијек "све нас, сасвим сигурно, учинио дубоким историјским песимистима" и да је песимизам двадесетог вијека "у оштрој супротности са оптимизмом претходног". Једна од тековина двадесетог вијека и модерне политике је и држава беспримјерне моћи, односно тоталитаризам. "Подржан ефикасном полицијском моћи, масовним политичким партијама и радикалним идеологијама које су тежиле да контролишу све аспекте људског живота, овај нови тип државе упустио се у пројекат чија је амбиција била да доминира свијетом. Геноциди које су починили тоталитарни режими Хитлерове Њемачке и Стаљинове Русије били су без преседана у људској историји и, по много чему, омогућени самом модерношћу" (35), тврди Фукујама позивајући се на Пола Фусела

(Paul Fussel). Аутор потом наводи на закључак да је управо технички и друштвени напредак омогућио остварење наведених циљева, односно створио државе способне за масовне организоване злочине. Криза ауторитаризма није почела перestroјком Горбачова, већ петнаестак година раније, падом низа десничарских влада у јужној Европи (Грчка, Шпанија, Португалија), источној Азији (Филипини, Јужна Кореја) и Јужноафричкој Републици. Правећи разлику између државе либералне демократије ("држава је по дефиницији слаба: очување сфере индивидуалних права значи ограничење њене моћи") и ауторитарне државе на левници и десници чији режими ("користе моћ државе да би упали у приватну сферу и контролисали је за различите циљеве - да би изградили војну моћ, промовисали егалитаран друштвени поредак и изазвали брз економски раст. Оно што је изгубљено на пољу индивидуалне слободе, стечено је на нивоу националног циља"), Фукујама потом анализира проблем "легитимности диктатора", односно идеје демократије која је однијела са власти десне ауторитарце. Тоталитаризам је, у трагању за "тоталном" контролом над животима својих грађана, тежио да уништи цивилно друштво, о чему аутор наводи бројне примјере из новије историје, наводећи такође да држава која дозвољава широк приватни сектор по дефиницији више није тоталитарна, јер она онда губи једну од основних полуга моћи.

Један од темељних Фукујаминих ставова на којима почива читав концепт књиге је онај да се "од различитих типова режима који су се појавили током људске историје, од монархија и аристократија до вјерских теократија и фашистичких и комунистичких диктатура у овом вијеку, једини облик владавине који је, до краја двадесетог вијека, остао нетакнут, јесте либерална демократија" (70) и тај свој став аутор покушава и графички приказати кроз табелу садашњих

земаља либералне демократије (73-74) из које се види њихов стални пораст, за који аутор тврди да је најупадљивији "макрополитички феномен посљедњих четиристо година". Из таквог закључка аутор конституише доказ "да је на дјелу фундаментални процес који диктира заједнички еволуциони образац за сва људска друштва - нешто као Универзална историја човјечанства у правцу либералне демократије" (75). У другом дијелу књиге насловљеном "Старо доба човјечанства" (79-163) аутор полази од Ничеовог става да "Универзална Историја човјечанства није исто што и историја универзума. То није енциклопедијски каталог свега што је познато у човјечанству, него прије покушај да се нађе смислени образац у укупном развоју људског друштва". Фукујама уочава да је историјски песимизам двадесетог вијека увелико дискредитовао већину Универзалних историја и да стога није случајно што су једини писци Универзалне Историје који су постигли било какав степен популарности управо Шпенглер и Тојнби, односно они који су описивали пропадање западних вриједности и институција. Потом се аутор враћа на питање са почетка: "да ли је историја усмјерена и постоји ли разлог да се мисли да ће бити универзалне еволуције у правцу либералне демократије?" Фукујама наводну "усмјереност" налази у чињеници да је жеља за економским растом универзална карактеристика свих садашњих држава, али ако човјек није једноставно економска животиња, онда је поменуто објашњење непотпуно (105). Али је чињеница да је капитализам на неки начин био неизбјежан за напредне земље и да је марксистичко-лењинистички социјализам био озбиљна препрека за стварање богате и модерне технолошке цивилизације. Зато је једна изјава Денг Сијао Пинга изречена у говору 1982. године да "ни једна земља на свијету, без обзира на

њен политички систем, није се модернизовала водећи затворену политику", стављена у фокус разматрања "теорије зависности" чији је отац, по Фукујами, био Лењин који је тврдио "да крајња противурјечност која ће срушити капитализам није класна борба унутар развијеног свијета, него између развијеног Сјевера и "глобалног пролетеријата" у неразвијеном свијету". Фукујама посебно потенцира значај "модерних природних наука" у развоју друштва и у том контексту разматра сегменте традиције и образовања, наводећи да су нас "модерне природне науке снабјеле механизмом чије прогресивно развијање, током прошлих неколико вјекова, даје усмјереност и кохеренцију људској историји", те је у том контексту на Кантово питање, дали је могуће написати Универзалну Историју с космополитског гледишта одговор потврдан (147). "Универзална Историја заснована на прогресивном развоју модерних природних наука може да осмисли само протеклих четиристотине година људске историје, рачунајући од открића научног метода у шеснаестом и седамнаестом вијеку" (155). Наведени став кореспондира са мишљењем да историја није дата, није само каталог свега што се догодило у прошлости, него свјестан напор апстракције у коме одвајамо важне од неважних догађаја.

Трећи дио, насловљен са "Борба за признање" (163-227), у суштини је разматрање одговора на питање: Шта је то што људе нагони да систем диктатуре замјењују системом либералне демократије? Дајући одговор на наведено питање, аутор се враћа Хегелу и разумијевању историје као борбе за признање, те у том контексту уочава да је "борба за признање (је) очита свуда око нас и она лежи у основи савремених покрета за либерална права, без обзира на то да ли је ријеч о Совјетском Савезу, Источној Европи, Јужној Африци, Латинској Америци или о Сједињеним Америчким Држа-

вама". Ако не постоји жеље за признањем и појединаца који су спремни да се жртвују, онда нема ни напретка. Хавел је тврдио да је "свака особа спремна, у већој или мањој мјери, да пристане на живот у лажи". Али жеља за признањем, по аутору, један је од начина самопоштовања пројекције својих властитих вриједности на спољашњи свијет и ова жеља узрокује осјећање гњева када ове вриједности нијесу признате од стране других (190). И то је она карика која недостаје између либералне економије и либералне политике, јер што су људи богатији, образованији, више космополитски настројени, то више захтијевају признање свог статуса.

Четврти дио књиге је насловљен "Прескакање Родоса" (227-301) и у њему се разматрају предности либералне демократије. Фукујама тврди да изузев у исламском свијету, данас "можда постоји консензус о томе да је либерална демократија најрационалнија форма владавине, то јест да либерална држава најпотпуније реализује и рационалну жељу и рационално признање". Ако је то тако, поставља се питање: Зашто све земље, изузев оних у исламском свијету, нијесу демократске? Одговору на наведено питање аутор посвећује следеће странице, разматрајући проблем државе, народа као моралне заједнице, националну, етичку и расну свијест, односно национализма, етноцентизма и расизма, религије, културе као ограничавајућих елемената либералној демократији схваћених на антилибералан начин. Потом аутор разматра феномен модерне економије, односно процес индустријализације детерминисан модерном науком, који присиљава човјечанство да се хомогенизује, развијајући широку разноврсност традиционалних култура. У том контексту слиједи анализа конкретних примјера исламских држава, Јапана, САД и др. Аутор уочава два доминантна тренда: с једне стране, на дјелу је растућа

хомогенизација човјечанства коју доносе модерна економија и технологија и ширење идеје рационалног признања као једине легитимне основе за владавину; с друге стране, свуда је на дјелу отпор тој хомогенизацији и реафирмација, нарочито на субполитичком нивоу, културних идентитета, што у крајњој линији појачава већ постојеће баријере између народа и нације. По Фукујама, "нација ће и даље остати централни пол идентификације, чак и ако све већи број нација буде имао заједничке економске и политичке форме организације" (259).

Пето поглавље у књизи, насловљено са "Посљедњи човјек" (301-349), посвећено је анализи принципа слободe и једнакости на којима почива либерална демократија. Фукујама тврди да је "неједнако признање једнаких људи најпознатија оптужба против либералне демократије", али да постоје и мишљења да јој већа опасност долази од деснице, односно од "тенденције либералне демократије да допусти једнако признање неједнаким људима". Насупрот томе постоји и стална тежња да се буде неједнак, јер док је роб на почетку историје одбио да ризикује свој живот у крвавој борби зато што је био инстинктивно плашљив, "посљедњи човјек" у историји није често спреман на жртву знајући да је током историје било пуно бесмислених битака. Зато је живот "посљедњег човјека" најчешће сведен на живот у сигурности и материјалном обиљу.

Књига садржи и "Додатак" (349-366), у којем је објављен Фукујамин одговор критичарима, а на крају се

даје исцрпна библиографија литературе коју је аутор користио у писању наведене студије.

Иако по свом садржају није нова ни у филозофији ни у историји (сличним питањима су се бавили и Хегел, Александар Кожев, Лефевр), несумњиво је, да је Фукујамина књига постала свјетски теоријски бестселер и незаобилазна референтна тачка, како то тврди у предговору Слободан Дивјак. Њене темељне одреднице о тријумфу либерализма, односно учењу о "краху источне идеолошке парадигме" и схватању да у сфери конституције друштва не може бити ничег новог, не треба вулгаризовати у смислу схватања да историје неће бити у смислу догађајности и слично, што се понекад код нас може прочитати. Овдје се не ради о крају људске конфликтности, већ о тврдњи да су основни принципи либерализма, и на економском и на политичком плану, или тријумфовали или се налазе на путу побједе, што је такође далеко од тврдње да ће сва друштва, самим тим, постати либерална.

У сваком случају, у наведеној Фукујаминој студији је на један оригиналан начин презентирано теоријско-емпиријско виђење историје и развоја људског друштва. Издавач је преводом ове књиге испољио изванредан слух за актуелна теоријска сучељавања у савременом свијету, омогућивши и нашим читаоцима да остваре непосредан увид у њих. Књига такође представља јединствену шансу нашој историографији да покуша свој теоретски ниво ставити у раван наведених идеја, прихватањем или оспоравањем, свеједно.

Др Шербо Расћодер

ГОЛИ ОТОК (1949-1956), Зборник радова са научног скупа,
Црногорска академија наука и умјетности,
Подгорица 1998, 350 страна

Црногорска академија наука и умјетности објавила је радове са Округлог стола одржаног 27. јуна 1995. године под називом "Голи оток 1949-1956". Зборник обухвата 21 рад учесника тог скупа, који су сврстани у шест поглавља: Друштвеноисторијски аспект, Филозофско-правни, Психомедицински, Књижевно-естетски, Методолошки и Мемоарски дио. Аутори ових прилога су афирмисани научници: историчари, филозофи, правници, економисти, социолози, љекари, књижевници и бивши заточеници Голог отока.

У нашој историографији Голи оток је и до сада био присутан, али далеко мање од општег генералног сукоба 1948. године. Посебно интересовање историчара, и не само њих, био је сукоб 1948. године двије најјаче комунистичке партије тога времена СКП(б) и КПЈ. Брањене су и објављиване многе докторске дисертације, написани романи, драме, снимљени филмови и објављени други видови литерарног стваралаштва.

Ипак, може се рећи да Голи оток до сада није био у центру пажње историографије, као што је то био сукоб 1941. године. То је и разумљиво, јер о Голом отоку и репресији која је на њему владала према заточеницима сазнајемо углавном на основу исказа и

писања самих заточеника, а сасвим мало на основу архивских извора. Све док се не отворе архиве тадашњих министарстава унутрашњих послова, у којима се, како се претпоставља, налази изворна грађа, о овом прије 1948. године ненасељеном острву и његовим логорашима историјска наука неће моћи да одговори на сва питања ове сложене теме.

О том казамету, који се по кажњавању својих заточеника не може упоредити ни са једним до тада сличним у свијету, проговорили су представници науке и сагледали га свестрано у једном интердисциплинарном приступу.

Црногорска академија наука и умјетности имала је обавезу да организује овакав скуп, јер је грађана Црне Горе било кажњено као информбироваца 5.007, или 1,06% укупног броја становника по попису 1961. године. Црна Гора је са тим процентом заузела прво мјесто међу шест тадашњих република које су чиниле Југославију, док су Црногорци-информбировци учествовали са 21,80% у тадашњем националном саставу Црне Горе. Организовањем Округлог стола и објављивањем радова са њега Црногорска академија наука и умјетности испунила је своју обавезу не само због мисије коју има у науци и друштву

уопште, већ и према јавности Црне Горе и једном броју њених грађана голооточких затвореника који су очекивали не само један општи приступ овој теми већ и приступ са новим угловима гледања који су утемељени на новим друштвеним условима и на научној акрибији која је у међувремену у периоду од 40 година створена. Једна веома сложена тема, каква је Голи оток, односно 1948. година, није могла на овом скупу, односно овим Зборником радова, да одговори научно на сва питања која су била покренута. Један од разлога јесте и тај што неке архиве о овом питању још нијесу отворене, иако је већ прошао законски рок од 30 година од настанка те грађе, па ће тако остати и следећим генерацијама историчара и других истраживача да кажу своја сазнања о овом историјском догађају.

Тако ће се сталне и злокобне диобе, које су познате од далеке прошлости када су наши преци дошли на ове просторе па до данашњих дана, у којима смо постајали непријатељи и уништавали једни друге, однијети више живота него што смо губили у борбама са спољним непријатељем.

Ново посматрање овог трагичног догађаја могуће је, што је и урађено у многим радовима, и стога што су главни актери дјеловањем биолошких закона већ поодавно ван сцене, па је тако лакше доносити закључке о њиховој улози и њиховом узајамном неповјерењу, које се може узети као прва претпоставка сукоба. И један и други вођа, један као учитељ, а други као ученик, припадају истој школи Коминтерне, у којој се тражио непријатељ у својим редовима, а затим и међу другима. Тај стални страх и то стално неповјерење једних у друге стварало је сталне сукобе и нове непријатеље, којих су се ослобађали новим чисткама. Један од битних узрока сукоба свакако је обострани култ личности двојице вођа - Стаљина и Тита, који је већ постојао и у СССР-у и

у Југославији. У третирању овог питања први пут се сусрећемо са критичком анализом овог сукоба с аспекта улоге двојице вођа, односно ко је одговоран за настанак тог трагичног сукоба, ко је у ствари био у праву и ко је био побједник у тој суровој борби. Сматра се да сукоб Стаљина и Тита 1948. године није донио социјализму, са становишта глобалног историјског кретања, нове демократске квалитетне промјене и више је користио капитализму него социјализму. Посљедице сукоба на даљи развој међународног комунистичког покрета биле су веома негативне и сматра се да је са њим почело и његово пропадање. Тешке посљедице које је оставио овај сукоб, а које су се дуго манифестовале у свим сферама живљења и рада, посебно на политичком и економском плану, изгледа да се нијесу могле превазићи, што је каснија стварност и потврдила.

На ова и друга питања може се наћи одговор у овој књизи чију смо структуру навели на почетку, а чији су аутори прилога: Зоран Лакић, *Контрарезе о ђолооточком времену*; Радоица Лубурић, *Историјско-политички оквир сукоба Југославије и СССР-а 1948. године*; Бранислав Ковачевић, *Информбиро и Црна Гора (Прилог истражању)*; Бранислав Маровић, *Улога економске блокаде Југославије на живом информбировских логораша*; Жарко Булајић, *Студија Београдског универзитета у сукобу 1948*; Драган Вукчевић, *1948 - филозофско-историјски есеј*; Драгутин Лековић, *Сукоб Стаљина и Тита 1948. године (историјско-критичка студија)*; Миомир Савићевић, *"Голи оток" у студији медицинара*; Тодор Баковић, *Психолошки аспекти ђолооточке историје и садистичког мучења*; Милосав Бабовић, *Улога "ђолооточких година" у оријентисању данашњице - у повезивању и демистификацији збивања*; Жарко Ђуровић, *Четиворокњижје о Голом отоку Миланка Стојановића*; Томислав Жугић,

Ошћӣе ӣ посебно ӯ проучавању Голо̄ ошћока; Бранко Ковачевић, Нека ме-шодолошка̄ ишћања̄ проучавања̄ Голо̄ ло̄ ошћока; Миомир Савићевић, Ан-кей̄ни лист̄ӣ за бивше ло̄горише; Пав-ле С. Радусиновић, Ријеч о судбини најмлађих ӯ голо̄ошћоком времену;

Милинко Стојановић, Голо̄ошћоко вријеме - доба једноумља и дес̄ошћије; Радивоје Вукићевић, Ист̄ина о Голом ошћоку и 1948; Бранко Мартиновић, Зашћо на Голом ошћоку није било никакво̄ ошћора кажњеника; Драги-ша Ђоковић, Прва хайшења.

Др Бранислав Маровић

Сима М. Ђирковић, РАБОТНИЦИ, ВОЈНИЦИ,
ДУХОВНИЦИ. ДРУШТВА СРЕДЊОВЕКОВНОГ БАЛКАНА
Equilibrium, Београд 1997, 516 страна

У току 1997. године појавила се у издању београдског Equilibrium књига академика Симе М. Ђирковића "Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана".

Преко 40 година проф. Ђирковић се бави средњовековном историјом јужнословенских народа, у току којих је објавио преко 300 радова. "Работници, војници, духовници" је, свакако, још један драгуљ у тако богатом опусу.

У књизи је, на 516 страна, представљено 30 расправа, студија и чланака, који су настајали у дужем временском периоду, од 1962. до 1995. године. Писани су и саопштавани различитим поводима у Барију, Прату, Лос Анђелесу, Сан Франциску, Анкари, Гетингену, Цетињу, Београду, Пријеполу и др. Трећина радова садржаних у књизи је објављена у иностранству на италијанском, енглеском, њемачком и француском језику. Двије студије су у овој књизи први пут објављене, а једном реферату је коаутор проф. Десанка Ковачевић-Којић. Посебна занимљивост књиге је у разноликости тема из области привредне, друштвене и културне историје нашег средњег вијека.

Уз Реч уредника и Реч аутора под насловом "Пред наслеђем српске медијистике средином XX века" књига садржи три поглавља:

1. Материјалне структуре: конти-

нитет и промене, 2. Друштвени модели и друштвена стварност и 3. Културни обрасци друштва у сазревању. Слиједи скраћенице чешће навођених периодичних публикација, попис илустрација (7 карата, 7 табела, 1 дијаграм и 3 цртежа), регистар и, на крају, биљешка о писцу.

У дијелу који је насловљен "Пред наслеђем српске медијистике средином XX века" академик Ђирковић је дао кратак преглед онога што је доприносило развоју критичке историографије од XIX вијека, осврћући се на истраживаче чији је удио у назначеном и наредном вијеку на упознавању нашег средњег вијека био најзнатнији (Ј. Рајић, И. Руварац, Ч. Мијатовић, С. Новаковић, К. Јиречек, Ј. Радонић, С. Станојевић, А. Ивић, Н. Радојчић, В. Ђоровић, А. Соловјев).

Иако су радови садржани у овој књизи писани различитим поводима са мноштвом разноликих тема, примјетан је заједнички именитељ, односно повезујућа нит по појединим поглављима. Тако је у првом поглављу представљено осам радова из области привредне историје. Аутор је пратио развој Балканског полуострва у општој слици развоја Европе од XIII до краја средњег вијека, те је могуће створити уопштену а континуирану представу економског развоја оних

простора који су предмет његовог интересовања. У првом реду је то средњовјековна Србија, као и Босна, са свим подстицајима напретка који су долазили са стране. Знатан простор је посветио рударству, његовим почецима, развоју и посљедицама тог развоја, а у вези са њим и предузетништву незаобилазних и увијек прагматичних Дубровчана. Интересантан је рад о техници у средњем вијеку на третираним просторима, док унеколико одудара од осталих онај посвећен мјерењима и мјерама у Србији. Ово посљедње стоји само ако се нема у виду да познавање истих омогућава разумијевање средњовјековних људи.

Дванаест радова другог поглавља је из области друштвене историје, а теме су разноврсније него у првом. Приказан је удио средњег вијека у формирању етничке карте Балкана, затим економско-политички дуализам између приморских градова и њиховог залеђа, уз посебан осврт на друштвену стратификацију и хијерархијску подјелу првих. Такође, сеоска општина код Срба и грађанско друштво у Србији и Босни. Три су рада посвећена питањима цркве, и то Српској православној, Босанској цркви и католичким парохијама у Србији средњег вијека. У овом поглављу су презентоване и

три студије које се конкретно односе на средњовјековну Босну, о русашкој господи, "вјерној служби" и "вјери господског" и сугубом вијенцу. Посебни радови се тичу сталешких скупштина код Јужних Словена, тј. сабора, као и најамника у рату средњег вијека и њиховој цијени.

Треће поглавље, са девет радова, тиче се културне историје. Презентовани су радови о сусретима великих цивилизација око 1300. године у југоисточној Европи, о средњовјековној Србији између Запада и Истока, о Србима у хришћанској екумени медиевалног периода. Приказани су дворови владара у српској и босанској држави, писменост и образовање код Срба, ћирилско штампарство и култура код Јужних Словена, одједи ритерско-дворјанске културе у Босни, као и додир Срба са раним протестантизмом.

Можда би ову кратку биљешку ваљало завршити ауторовим ријечима о студијама у овој књизи: "Сакупљене на једном мјесту и приближене српском читаоцу оне показују само мали део раста медиевистике, а могу представљати карику која ће истраживачима који сада започињу рад, или ће се јавити у будућности, олакшати везу са наслеђем које су створиле претходне генерације научника".

Соња Пејровић

Др Душан Ј. Мартиновић, ЦЕТИЊСКА ЧИТАОНИЦА,
Градска библиотека "Његош" (1868-1998),
Цетиње 1998, 424 стране

У издању Градске библиотеке на Цетињу објављена је студија др Душана Ј. Мартиновића *Цетињска читаоница - Градска библиотека "Његош" (1868-1998)*, јубиларно издање поводом стотридесетогодишњице Градске библиотеке "Његош", установе која наставља традицију Цетињске читаонице, основана 1868. године. Рецензенти монографије су академици Чедо Вуковић и Радомир Ивановић, а уредник Марко-Пајо Вукотић. На уводном мјесту овог издања је поетски интониран текст Чедо Вуковића *Похвала Цетињу - завичају књиже*.

У овом обимном дјелу, са 424 стране, поред ауторског текста на простору од преко 320 страница, налази се додатак који чине статут и правила двију културних институција и четири регистра (личних имена, разријешених иницијала и шифара, географских назива и илустрација). У књизи се налази и преко 200 илустрација, међу којима је и 111 фотографија личности заслужних за рад ове двије културне институције.

Више од двије трећине текста посвећено је Цетињској читаоници, периоду њеног рада између 1868. и 1915. године. То је условљено различитом програмском дјелатношћу између ове културне институције и Цетињске читаонице у међуратном периоду

(1928-1940), односно Градске библиотеке "Његош" у послјератном периоду (1945-1948). Цетињска читаоница је централно културно друштво у Књажевини (Краљевини) Црној Гори, у којој је библиотекарство само једна врста активности. У закључним разматрањима аутор је с разлогом нагласио:

"Цетињска читаоница није обично читалиште, обична јавна народна библиотека. Због њених плодотворних функција и културно-националне мисије коју је имала - она је и културни споменик Црне Горе, па је такву треба и третирати".

Погрешном третману Друштва "Цетињска читаоница", њеном сврставању у мјесне библиотеке, можда је допринијела и употреба редуцираног назива - Цетињска читаоница умјесто Друштво "Цетињска читаоница", званичног назива институције. Аутор овог текста то би могао показати и на примјеру из личног искуства. Када се 1968. године навршило сто година од оснивања овог друштва, он је (тада запослен у републичком органу за просвјету, културу и науку) предлагао да прослава тог значајног датума уђе у програм републичких културних институција и државних органа. Да би показао да је то друштво било матица културног живота у Црној Гори, објавио је у "Стварању" прилог *Спо-*

Ћодиињица Цетињске читаонице. То је остало без одзива и зато што је сматрано да је то надлежност општинских органа на Цетињу, што потврђује и одговор Извршног вијећа на захтјев Градске библиотеке да финансијски помогне припрему за обиљежавање јубилеја. У том допису, упућеном општини Цетиње, објављеном на стр. 284. ове књиге, речено је, поред осталог, да "овакве свечаности треба да рјешава територијална надлежна скупштина општина непосредно из буџета или преко фонда за културну дјелатност".

О разноврсним формама рада Друштва "Цетињска читаоница" свједоче и наслови више одјељака у књизи: *Изградња Зетског дома - јединственог објекта културе, Позоришна дјелатност Цетињске читаонице, Остале културне и масовне манифестације, Набавка штампарије и штампарско-издавачка дјелатност Цетињске читаонице, Брига о чувању и комплетирању фондова Читаонице, Цетињска читаоница као оснивач Народног музеја 1890. године*.

У изради монографије о плодној и разноврсној дјелатности централне културне институције у Књажевини (Краљевини) Црној Гори имао је тешкоћа и др Душан Мартиновић, аутор познатих књига о Цетињу, и због тога што је документација о њеном раду уништена у вријеме аустријске окупације, а у архивским и другим установама на Цетињу, у Рукописном одјељењу Матице српске у Новом Саду и на другим мјестима, сачувани су само оскудни подаци. Све је то надокнађено подацима сачуваним у "Гласу Црногорца", од којих већина раније није коришћена.

Сва подручја дјелатности Читаонице приказана су равномјерно, у међусобном прожимању, прегледно и са добро одабраним примјерима. Тај дио књиге пружа слику богатог културног живота у црногорској пријестоници, а упоредо с тим приказује Чита-

оницу као институцију која је служила за узор у оснивању и раду читаоница у другим мјестима Црне Горе - Подгорици, Никшићу, Улцињу, Даниловграду, Андријевици, Бару и другим мјестима, па и на сеоском подручју.

Душан Мартиновић је посебну пажњу посветио личностима које су најзаслужније за развој Читаонице. Око тог друштва били су окупљени најистакнутији културни и јавни радници од дана њеног оснивања 1868. године, када су се на списку 20 њених оснивача на првом мјесту потписали књаз и господар Црне Горе Никола Петровић Његош и митрополит црногорско-приморски и брдски Иларион Рогановић. То је широк круг "истакнутих културних, просвјетних, научних, дипломатских посленика који су сви понаособ и скупа оставили дубоког трага у културно-просвјетној и друштвено-политичкој повјесници црногорског народа". Наведене ријечи аутора потврђују и биографије, са фотографијама, ужег круга тих активиста. У одјељку *Мали биографски лексикон руководећих личности Читаонице (1879-1915)* представљени су: Јован Т. Павловић, Филип Петровић Његош, сердар Јагош Радовић, Митар Т. Пламенац, др Лазар Томановић, Митар Бакић, др Петар Миљанић, Томаш М. Вукотић, Павел Аполонович Ровински, Марко Ђукановић, Павле Поповић-Чупић, Милован Т. Џаковић, др Новица Ковачевић-Граовски, војвода Симо Ђ. Поповић, Живко Драговић, Мило Дожић, Милош Шаулић, Мило Церовић, академик Луко Зоре, Митар Ђуровић, др Станко Ш. Матановић, Јанко Спасојевић, Јован Хајдуковић, Душан Вукотић, Милан Рамадановић, Милутин-Мило Ковачевић, Љубомир Бакић и Гаврило М. Церовић.

Међу наведеним личностима већина је оних чије су биографије и раније биле познате, али је овом приликом отргнуто од заборава неколико заслужних људи из јавног и културног живота Црне Горе, што је захтијевало

посебан напор аутора у прикупљању података о њиховом животу и раду.

У одјелку *Цетињска читаоница између два свјетска рата* аутор се критички осврнуо на културни живот у Цетињу, административном и културном центру Зетске бановине, са посебним нагласком на мрежу културних и јавних установа, у којој није било градске библиотеке нити покушаја да се она оснује, док је Цетињска читаоница основана тек 1928. године и убрзо затим припојена цетињском културно-просвјетном друштву "Свети Владимир" и у таквом статусу остварила скромне резултате, првенствено у ширењу библиотекарства на селу.

Дио књиге под насловом *Градска библиотека и читаоница "Његош" (1945-1998)*, обима од педесетак страница, чине одјелци Двадесет три године таворења у неусловним просторијама и кадровско-материјалним неприликама, Прослава 90-годишњице и 100-годишњице Народне библиотеке и читаонице "Његош", Деценија и по успјеш-

ног рада Народне библиотеке "Његош", "Јасике" - лист младих читалаца, Тринаест година подстанарског статуса Библиотеке и читаонице "Његош", Зграда Задружног дома - нови простор за смјештај библиотеке "Његош".

И из наслова одјелака уочљиво је незадовољство аутора стањем у којем се налазила ова установа у послеријатном раздобљу. Упоредо с тим изражено је његово задовољство чињеницом да је она 130-годишњи јубилеј дочекала у новим просторијама. Посебно су наглашени напори директора установа Стевана Дапчевића, Кристине Радак, Олге-Цане Вукмировић и Марка-Паја Вукотића. Они су савладала тешкоће које им је причињавала и небрига надлежних општинских органа.

И у овој књизи Душан Мартиновић је дјелатности културних институција приказао објективно, без икаквих предрасуда. Тиме је дао још један значајан прилог културној историји Црне Горе.

Др Радивоје Шуковић

ДУРМИТОРСКИ ЗБОРНИК 2, Зборник радова са научног скупа "На извору Вукова језика", Жабљак 1997, 380 страна

У Жабљаку је 21. и 22. јула 1997. године одржан научни скуп под називом "На извору Вукова језика". Скуп је организовао Огранак Вукове задужбине на Жабљаку уз помоћ три дурмиторске општине: Жабљак, Шавник и Плужине. Скуп је у цјелини тематски био посвећен дурмиторском крају и представљао је одржавање традиције, јер је први научни скуп под истим називом и са истом темом одржан 1988. Зборник радова са првог научног скупа објављен је 1991. године под насловом "Дурмиторски зборник", издавач Историјски институт Црне Горе, а уредник проф. др Јован Р. Бојовић. Резултат скупа из 1997. године је "Дурмиторски зборник 2" чији су издавачи Општина Жабљак и Штампарија "Обод" са Цетиња. Уредници зборника су проф. др Томислав Жугић и проф. др Зоран Лакић. Зборник садржи 30 радова из разних научних дисциплина. Научни скуп је имао интердисциплинарни карактер, јер су у његовом раду учествовали стручњаци из области језика, књижевности, историје, географије, етнографије и антропологије. На сесји посвећеној језику поднесено је 8 реферата, из области књижевности 9, а из области географије, етнографије и антропологије 8. Аутори радова из области језика су: Бранислав Остојић, Драгомир Вујић, Зорица Радуловић, Радоје Симић,

Сава Стевовић, Драга Бојовић, Јелица Стојановић и Миодраг Јовановић. Из области књижевности: Ненад Вуковић, Јован Делић, Љиљана Дујовић, Милинко Жугић, Ново Вуковић, Миро Вуксановић, Милорад Р. Блечић, Исак Калпачина и Маријан-Машо Миљић. Аутори дјела зборника посвећеног географији, етнографији и антропологији дурмиторског краја су Милорад Васовић, Петар Влаховић, Божина М. Ивановић, Слободан Касалица, Ђорђе Остојић, Милутин Љешевић, Бреда Влаховић и Вук Шибалић.

У историографском дијелу зборника налази се пет радова. Приказивање ових радова ни у ком случају не значи занемаривање осталог (већинског) дијела зборника, већ то намећу природа овог часописа и обзире струке. Историографија о дурмиторском крају могла би бити знатно богатија него што јесте. Ово дјелимично можемо ставити у кривицу досадашњој историографији, и поред одређених објективних потешкоћа које прате научни рад. Наиме, методологија историјске науке полази од тога да се главни фактори који детерминишу историјске процесе и појаве стварају на макро-плану. Тако су историјске прилике дурмиторског краја, као регије далеко од политичких центара, одређивали општи токови црногорске и југословенске историје. На микро-плану, када су у питању

регије, градови итд., показују се у правилу само извјесне специфичности, али се главне координате историје одређују на макро-плану. Опште околности су, дакле, заједничке за шире просторе, односно једну државну целину. Можда су се зато историчари радије одлучивали да се баве општим историјским проблемима, него специфичним приликама регије, у овом случају дурмиторског краја. Код нас је такође присутно једно нетачно поимање - да тамо гдје нема политичке историје нема ни историје уопште. Чак и кад би то било тачно, Дурмитор је далеко од тога да се може назвати политички неактивним подручјем, у било ком периоду историје.

Као посљедицу ове, недовољне научне истражености, имамо појаву да су историјски заживјела знања о Дурмитору пуна митова, предрасуда, па и нетачности. Читави периоди историје, као средњи вијек, чак и XIX вијек, нијесу нам добро познати, па и знања која посједујемо су неријетко више из народних пјесама и прича него из историјске науке. Историографски је добро и детаљно обрађен практично само период НОБ-а. У досадашњем истраживачком раду нијесу довољно искоришћени архиви у Дубровнику и Задру, па чак ни онај у Котору. Зато, радови који су објављени у овом зборнику представљају извјестан допринос историографији о дурмиторском крају. На научном скупу одржаном на Жабљаку изложено је укупно пет реферата из области историје:

Проф. др Зоран Лакић: "Фактор интеграције и дезинтеграције у Вуковом и нашем времену";

Проф. др Томислав Жугић: "Дурмиторски добровољци у Другом балканском рату и Ускочко-дробњачка бригада на Мојковцу";

Мр Саша Кнежевић: "Дурмиторски крај у изборима 1935.";

Др Ђуро Батрићевић: "Дурмиторци у пјеваљској бици";

Проф. др Бранислав Ковачевић:

"Друштвени живот у дурмиторском крају 1945-1948".

Проф. др Зоран Лакић у свом раду отворио је питање језика и нације. Борити се за свој језик значило је и борити се за национални идентитет; међутим, борци за сопствени језик нијесу увијек и свуда били свјесни далекосежности тог подухвата. С тим у вези отворило се питање језика као фактора интеграције и дезинтеграције како у Вуковом тако и у нашем времену. Лакић поставља питање: колико је интеграција српског простора по основу језика узроковала дезинтеграцију православља и заједнице словенских и јужнословенских народа. При томе он сугерише значај језика јер исти језик је лакше интегрисао народе, дакле, јавља се као фактор интеграције, али данас се језик користи и као фактор дезинтеграције. Једна од значајних дилема везаних за Вука и питање језика, по професору Лакићу, је: Дали су само научни мотиви били разлогом за подршку коју је на Западу добио Вук и његово дјело, односно да ли у евентуалном политичком визионарству Запада има елемената за касније историјске процесе, који су за Вука и његово вријеме били невидљиви и непривидљиви, а данас се лако учављају?

Проф. др Томислав Жугић у свом раду истиче дугу и добро познату традицију добровољства у дурмиторском крају и у Црној Гори уопште. Томе иде у прилог чињеница да су први одреди сталне стајаће војске у Црној Гори формирани релативно касно. Сви претходни ратови вођени су на бази широког народног добровољства. Ова традиција се задржала знатно дуже, па су се тако Дурмиторци нашли добровољно и у Другом балканском рату, о чему Жугић и пише. Он такође детаљно прати правце кретања и акције Ускочко-дробњачке бригаде у бици на Мојковцу. Ово је гарнирано ријечима краља Николе приликом дочека бригаде у Подгорици: "Познато је мени ваше јунаштво, моји Дробњаци и Уско-

ци. Ви сте погубили осам паша, ви сте погубили силнога Смаил-агу Ченгића и тиме осветили моје стричеве на Грахову; ви сте у овим ратовима били моја узданица и нада и ето сада ми долазите са Мојковца, свијетли образу мој".

Кнежевић у своме раду пише о изборима из 1935. године у дурмиторском крају. Година 1935. је година значајних историјских промјена у Краљевини Југославији и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Избори из 1935. су први избори послје шестојануарске диктатуре. У раду се показују опште политичке прилике као и оне посебне у дурмиторском крају, начин политичког рада, агитације, гласања, као и карактер и резултати избора.

Др Ђуро Батрићевић је један од најбољих познавалаца пљеваљске битке и аутор књиге о овом догађају. Његов обиман и добро фундиран рад о учешћу Дурмитораца у пљеваљској бици бави се разним аспектима догађаја: недоумицама везаним за ову битку, поготово када су у питању наређења за напад и обуставу напада, одласку бораца из битке итд. Укључио је и питање неких грешака Моше Пијаде на Дурмитору, опсежне партијске истраге послје битке и др. Основна чињеница о учешћу Дурмитораца у пљеваљској бици је да је оно било масовно и истакнуто. Аутор на крају поставља питање одговорности за бит-

ку у којој је погинуло укупно 238 бораца, укључујући и оне који су касније умрли у болници на Жабљаку.

Рад проф. др Бранислава Ковачевића о друштвеном животу дурмиторског краја 1945-1948. пун је извора и података, јер се Ковачевић већ дуго истраживачки бави овим периодом. Друштвени живот је приказан у тоталу; политичке прилике, начин живота, заостале навике, друштвене промјене, национализација, рад у култури и просвјети. У времену од 1945. до 1948. настале су брзе и значајне промјене у свим областима привредног и друштвеног живота. Социјално-економску сферу карактерише прелазак из села у град, са приватних пољопривредних посједа у државне непољопривредне дјелатности. "Миграција сеоског становништва сучелила је урбани и рурални живот, старо и ново, традицију и иновацију." Овај процес дубоких друштвених промјена приказан је кроз специфичност дурмиторског краја.

Хронолошки је историјска сесија научног скупа на Жабљаку била одређена на период прве половине XX вијека. Вјероватно ће наредни скуп под истим називом узети за тему неки други период из историје дурмиторског краја. Основни смисао тих будућих научних радова требало би да буде попуњавање макар неке од празнина у историјском знању о дурмиторском крају.

Мр Саша Кнежевић

**Ико Мирковић, ПОДГОРИЧКА ШТАМПАРИЈА И ЛИСТ
"ЗЕТА" ЈОВАНА-ЈОЗА ВУКЧЕВИЋА 1931-1941, Културно-
просвјетна заједница Подгорица, Народна библиотека "Радосав
Љумовић", Подгорица 1998, 155 страна**

У издању Културно-просвјетне заједнице и Народне библиотеке "Радосав Љумовић" у Подгорици објављена је књига револуционара и публициста Ика Мирковића "Подгоричка штампариија и лист 'Зета' Јована Јоза Вукчевића 1931-1941". Поред ауторовог текста о подгоричком недјељнику и његовом главном и одговорном уреднику, у књизи се налазе и одјељци: "Избор из прилога Ј. Вукчевића" и "О Јозу и његовој Зети говоре његови савременици и поштоваоци". На крају су и рецензије рукописа и пишчева биографија.

Значај теме којом се бавио Ико Мирковић истакли су у објављеним прилозима наши познати научници: Јагош Јовановић, Ратко Ђуровић и Милија Станишић. У тексту "Зета - прогресиван лист" Милија Станишић је написао да су у међуратном периоду никшићка "Слободна мисао" и подгоричка "Зета" биле "најквалитетније и најмаркантније новине". Ратко Ђуровић је у прилогу "Три написа о листу Зета", уз податке о листу у књигама Душана Вуксана, др Ника С. Мартиновић и др Ђока Пејовића, посебно нагласио да је Зета запостављена у радовима о периодичној штампи и у лексикографским издањима, уз прим-

јер да о њој нема одреднице у "Енциклопедији Југославије", тамо гдје је било мјеста за лист за књижевност и поуку истог имена који је излазио на Цетињу непуну годину дана 1885. год. Јагош Јовановић је описао своју сарадњу у Зети, уз наслове својих текстова због којих је била забрањивана.

Ико Мирковић је у књизи "Друго-ви моје младости", објављеној прије двије деценије, писао и о "Зети" и њеном уреднику. Овога пута он је прихватио предлог професора Јагоша Батрићевића, директора Народне библиотеке "Радосав Љумовић" у Подгорици да о међуратном недјељнику напише књигу. С разлогом су издавачи књига били упорни у таквом захтјеву, поред осталог и зато што је Ико Мирковић у вријеме излажења "Зете" био графички радник у штампариији њеног уредника Јована-Јоза Вукчевића. У исто вријеме он је, у раној младости (рођен 1918. године) био активан учесник у друштвеном животу Подгорице. Уз то, раније је у прилозима објављеним у периодичној штампи и у шест књига о борцима НОР-а писао и о напредном покрету у међуратној Подгорици.

Из богатог животног искуства стеченог на раду у приватном издавачко-

штампарском и књижарском предузећу Ико Мирковић је саопштио мноштво података који се не могу наћи у ранијим радовима. Они се односе на књижару која је била стјечиште прогресивних јавних и културних радника, на штампарију коју је често посјећивала полиција, на забране листа "Зета". Наведена су имена радника листа - федералиста, демократа и комуниста, који су се нашли заједно на његовим страницама. Приказана је личност Јована-Јоза Вукчевића, графичара који се истицао својим знањем, а у 21. години живота покренуо недјељни лист, савладавши огромне препреке у његовом издавању, па и забране. Пажња аутора усредсређена је на личност уредника демократе, поборника слободне штампе, патриоте који није прихватио понуду квислиншке црногорске власти да у вријеме италијанске окупације настави са издавањем листа, већ се прикључио партизанској јединици у Љешанској нахији, у његовом родном крају, гдје је и заробљен, а убрзо затим и стријељан на Ракића Кућама у близини Подгорице.

Ико Мирковић је на основу анализе свих бројева листа закључио да се на његовој садржини може "дјелимично реконструисати десетогодишњи културни и друштвени живот Подгорице, а дијелом и Црне Горе". Он је то конкретније показао у одјелцима: "Зета и Црногорска федералистичка странка", "Демонстрације", "Штрајкови", "Сахране и комеморације умрлих и погинулих другова", "О белведер-

ском догађају 1936", "Зета о 27. марту 1941. године и говор Марка Даковића", "Револуционарне паролe које су исписиване улицама Подгорице", "Црвене заставе", "Зета о радничким и синдикалним активностима", "Улога КПЈ у демонстрацијама, штрајковима и другим акцијама", "Културно-забавни живот Подгорице", "Фудбалски клубови".

На основу приказа свих битнијих питања друштвеног живота на страницама недјељног политичког листа, аутор је извео његове основне карактеристике. "Зета" је оцијењена као демократски лист, отворен за сараднике различитих политичких опредељења и поборнике супротстављених струја у књижевном животу. Знатно више од других гласила, она је пратила опозициони покрет у Црној Гори, испољавајући тиме одважност и смјелост пред наступима власти. У ствари, у ондашњим приликама имала је битна својства независног политичког гласила. За такав профил политичког листа залагао се уредник Јован Вукчевић, што потврђује и његов текст "Слободна штампа - слободан живот", објављен у овом листу 1. децембра 1939. године. У том тексту аутор је тврдио да је слободна штампа "разобличила војске деликвената, учинила драгоцјених услуга социјалном напретку и помогла моралном и интелектуалном преображају друштва уопште".

Књига Ика Мирковића је драгоцјен прилог и историји новинарства у Црној Гори.

Др Радивоје Шуковић

Драгиша Рашовић, НА СТАЗИ СЛОБОДЕ, Унирекс,
Подгорица 1996, 341 страна

У издању УНИРЕКС-а (Подгорица 1996. год.) изашла је књига Драгише Рашовића, историчара и публицисте, "Колашински срез у народно-ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945.", а у издању Културно-просвјетне заједнице у Подгорици изашла је 1997. његова књига "На стази слободе".

Драгиша Рашовић је дуже вријеме присутан у историографији као публициста и истраживач. Своје прилоге за историју колашинског краја, приказе на историјске публикације, коментаре, напise из области просвјете, коментаре закона из области образовања и друге пригодне напise о историјским догађајима и јубилејима публиковао је у историјским и другим часописима, просвјетним листовима и публикацијама Савеза бораца. Поменуте двије књиге посветио је Колашину, гдје је утемељено формирање Републике Црне Горе у Демократској Федеративној Републици Југославији, и јубиларној педесетогодишњици побједе над фашизмом и учесницима у одбрамбеним ослободилачким ратовима, антифашистима и интернационалистима.

Као што и носи назив, дјело је посвећено узвишеном чину стицања слободе. Велики син колашинског краја, интернационалиста и храбри борац за слободу Вељко Влаховић је једном приликом рекао да Црногорци никада

у својој славној прошлости нијесу молили за слободу. Они су се увијек борили за њу и извојевали је. Те максиме држи се Рашовић по угледу и на своје претке.

"Колашин је познат широм земље по историјским збивањима у новијој историји", каже Драгиша Рашовић. "Дично стоји, усправан као споменик, у рату рањен, порушен, опустошен, измучен, гладан, окрвављен у крвавом ратничком занату, али никад *ройски ушамничен*. Ушао је у историју на велика врата као тврди, непокорен, град споменик, *град херој по указу народа* и доносилаца златне слободе." Колашин је био центар важнијих историјских збивања у току народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941-1945. год. Нема тога града ни у свјетској историји, или бар мени није познато, који је за тако релативно кратко вријеме прелазео из руку једне у руке друге војне силе равно 16 пута. Колашин је био у рукама НОП-а просјечно 5 мјесеци у току једне ратне године. Колашин су околности и догађаји доводили у положај главног града Црне Горе, а колашински крај у централну ослободилачку операцију. У Колашину су се консолидовале антифашистичке организације омладине и жена, ту је повремено било средиште савезничких војних мисија, политичког и војног руководства НОП-а за Црну Гору, а од особите важности је што је у Колашину

политички и правно утемељена федерална Република Црна Гора у Демократској Федеративној Југославији.

У првој књизи Колашински срез у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1941-1945. Рашовић представља Колашин као средиште народноослободилачке борбе и револуције у Црној Гори. Он почиње своје казивање с агресијом фашизма у Европи и припремама КПЈ за одбрану од фашизма, затим о мартовским догађајима и ослобођењу Колашина 20. јула 1941, Првом, Другом и Трећем засједању ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, њиховим одлукама и значају, а затим хронолошки о завршним операцијама за ослобођење Југославије и посебно о доприносу колашинског среза побједи над фашизмом.

У укупном садржају аутор представља Колашин као *историјску њозорницу*, а опис догађања - као својеврсну *историјску чиианку*.

Рашовић говори, описује и представља велики број историјских личности из колашинског краја, актера НОР-а и револуције, па, између осталог, каже: "Не спорећи домет и значај других, пет историјских личности из колашинског краја означавале су вријеме о којему је ријеч у овој књизи: Велимир Вељко Влаховић, Милован Ђилас, Гаврило Дожић, Петко Милетић и Ђуро Меденица", о којима он посебно и опширно пише.

Специфичност колашинског краја у НОР-у је у томе што се на његовом подручју налазе и два масовна партизанска гробља; једно на Брези, а друго на Гротуљи, код Мојковца, која Рашовић са посебним пијететом обрађује у својој књизи. Ту су сахрањени истакнути борци и руководиоци које су окупатор и домаћи издајници погубили. Рашовић наводи и њихова имена. Садржај ове књиге обогаћен је и именима вијећника ЗАВНО-а Црне Горе.

Оно што ову књигу чини посебно вриједном и значајном јесте хроно-

логија догађаја 1941-1945. по годинама. Сама чињеница да је аутор у овој књизи хронолошки обрадио 534 датума значајних историјских догађаја говори о величини, значају и узвишености НОР-а и револуције, посебно у колашинском крају. Готово сви ти датуми проистичу из историје колашинског среза са ширим значењем.

Све у свему, овакву хронологију догађаја сваки читалац, а прије свакога грађанин колашинског краја, може наћи *само* у књизи Драгише Рашовића. Њен значај је велики као пригодне публикације поводом коначне побједи над фашизмом.

II

Тематика друге књиге - "На стази слободе" - јесте проширени наставак прве. Рецензенти - професор доктор Божидар Шекуларац и доктор Радоје Пајовић - кажу: "Књига Драгише Рашовића 'На стази слободе' представља спомен књигу на чијим су страницама исписана имена истакнутих црногорских револуционара, њихов животопис и револуционарна, односно, интернационалистичка дјелатност".

Аутор ове књиге аргументовано афирмише НОР и социјалистичку револуцију, а посебно свој родни крај, Колашин, кога он с правом назива средиштем и свјетлиоником револуције - "*градом херојем њо указу народа*".

Аутор почиње ову књигу истакнутим личностима из рата и револуције. Књига садржи одабране ликове патриота, учесника одбрамбених и ослободилачких ратова, антифашиста и интернационалиста. Он говори о улози личности и народних маса у историји. Књига садржи велики број његових приказа историјског, педагошког и другог карактера, објављених у научним и стручним часописима. Он указује на раслојавање села и нестајање основних школа, као центара духовног и просвјетног живота народа, и указује на несагледиве последице тога. На

конкретним примјерима приказује лик тужбалице, афирмише улогу гусала у очувању духовног бића народа, у распламсавању борбе за слободу, по оној већ пословичној "пјесма нас је одржала - њојзи хвала". Књига је пуна живописних слика из народа. Ту је и лик мајке-партизанке, лик протојереја с крстом и петокраком, примјери појединих породица које су комплетно пошле у партизане и приложиле животе на олтар слободе: - синови Зорке Вујисић из Липова, синови Јова Милошева Ракочевића из Требањева и други.

Рашовић је у својим књигама сачувао од заборава и посебно приказао културно-историјске споменике колашинског краја, а посебан значај, како то и заслужује, придаје Манастиру Морачи, творевини Немањића, као духовном и културном центру колашинског краја, па и ширег подручја Црне Горе, насталог у XIII вијеку, у којем је дио образовања стекао и доктор теолошких наука српски патријарх Гаврило Дожић. Због његове историјске и духовне улоге, Рашовић назива Манастир Морачу хришћанским универзитетом.

Драгиша Рашовић је активни судионик НОР-а и велики заљубљеник социјалистичке револуције. Он каже: "Можда смо ми млађи социјалистичку идеологију примали као својеврсни опијум". Под утицајем те "наркозе" он ни данас не губи наду у социјализам, социјалну правду и хуманизам.

Иако активни учесник НОР-а и Револуције, хроничар и писац, Драгиша је врло скроман у давању историјских оцјена и судова. Он посебно истиче: "Свјесно сам се чувао субјективизма". То је његова посебна врлина као писца и историчара. Он читаоцу, на бази аргумената, описа догађања, представљања историјске истине и збиље - препушта оцјене и доношење

судова. Ипак, Рашовић је експлицитан и категоричан у дјвјема историјским појавама - догађањима:

Прво, он експлицитно тврди да четници (ријеч је о колашинском крају) у току рата нијесу испалили ни један метак на окупатора. Таква тврдња је веома значајна, с обзиром на то да мисионари четничке идеологије у новије вријеме покушавају да рехабилитују четнике и прикажу их равноправним са партизанима у погледу борбе за слободу, с том разликом што су се четници борили за краља и монархију, а партизани за републику. У покушају бесмислене рехабилитације четника прикључила се и црква користећи чин масовних опијела погинулим четницима.

Друго, Рашовић је такође експлицитан и категоричан у погледу карактера НОР-а и социјалистичке револуције. По њему, а и по многим другим домаћим и страним истакнутим историчарима и судионцима - НОР је прије свега имао ослободилачки карактер. Народноослободилачка војска Југославије је у току свог развоја израсла у моћну антифашистичку силу - четврту у Европи по војној снази, која је при крају рата бројала преко 800.000 бораца. Упоредо са развојем НОР-а стварала се нова народна власт која је прешла у руке народа и одузета од окупатора, домаћих издајника и квислинга. НОР је у свом развоју добијао и карактер револуције, коју Рашовић такође оправдава и слави.

Рашовић је своје књиге намијенио потомцима доносилаца слободе и творцима наше новије историје, са поруком и поуком да млади буду достојни својих славних предака. На тај начин одужио се и свом родном крају. Написао је доста обимну историјску грађу, па нека: "Покољења дјела суде - што је чије дају свјема".

Петар Т. Ракочевић

Живко М. Андријашевић, ЦРНОГОРСКЕ ТЕМЕ, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 1998, 178 страна

Живко Андријашевић није непознато име у црногорској историографији. Својим радовима, овај аутор најмлађе генерације црногорских историографа је већ одавно наговестио, да не припада оној категорији историчара којима је историја само интелектуална егзистенција, него и онима којима је историјска наука изазов у трагању и сталном промишљању. Свој таленат историчара, који не робује клишеима и ауторитетима, представио је на најбољи могући начин књигом "Црногорске теме", која у суштини представља избор његових радова објављених у периоду од 1995. до 1997. године. Ако се погледају наслови објављених радова уочиће се да они тематски припадају истраживачком кругу интересовања аутора, који се у највећем дијелу хронолошки може ситуирати у историју Црне Горе XVIII и XIX вијека. Први рад у књизи "Стварање култа Русије у Црној Гори у XVIII вијеку" (5-26) представља мали оглед о теми која историографски није нова, али је у овом раду обрађена на један синтетизован, зрео начин, кроз анализу релевантне литературе и закључцима који су у многим аспектима плод дубоко промишљеног и зналачки структурираног реда тока мисли, које одударују од устаљених стереотипа. Аутор уочава да је "култ

Русије" у Црној Гори настао из одређених политичких разлога, заслугом једне политичке групације, али да је, за разлику од сличних политичких култова, овај надживио и специфичне историјске околности које су условиле његову појаву, и политички центар који је радио на његовом ширењу и учвршћивању, постајући на тај начин дио традиције код Црногораца. У раду "Бој на Крусима у национално-политичкој идеологији Црне Горе (1796-1878)" (26-41) аутор један конкретан историјски догађај (велику побједу Црногораца над војском скадарскога Махмут-паше на Крусима 1796), који означава као почетак једне нове фазе националослободилачке акције Црне Горе, проматра кроз опцију концепта национал-политичке идеологије, односно утицаја овога догађаја на профилисање пожељне политичке свијести код Црногораца у наведеном периоду. За разлику од претходних, рад под насловом "Основни подаци о Књажевину Црној Гори 1852-1878" (41-53) у суштини је покушај стварања историјског рама за Књажевину у наведеном периоду, са подацима који се налазе расути по литератури, али нигдје на једном мјесту на овако језгровит и јасан начин презентовани. Овако структуриран рад може бити и изванредна основа за цијеловитије разумије-

вање тематског оквира следећег - "О циљевима државне политике Црне Горе 1852-1878" (53-67), који наизглед кореспондира с претходним, и то не само у хронолошком одређењу. Аутор уочава јасну разлику између државне стратегије књаза Данила (стицање међународног признања и територијално увећање Црне Горе до потпуне реализације државног концепта) и његовог наследица књаза Николе, који почев од шездесетих година XIX вијека протезира династичке претензије и жељу да од Црне Горе направи балкански Пијемонт. Тежња књаза Николе да Црна Гора заузме пијемонтску позицију у српском национал-ослободилачком покрету и да засједне на пријесту будуће уједињене српске државе био је основни стратешки циљ његове државне политике. Колики је био његов утицај на историјске токове, колико је у томе партиципирао карактер његове личности, може се сазнати из јединственог истраживачког огледа "Књаз Никола као личност - у политици Црне Горе 1860-1878" (67-104), који представља малу етнопсихолошку студију засновану на примарним историјским изворима и методологији која није уобичајена у црногорској историографији. Овим текстом, као и онима под насловом "Господар Никола I" (104-110), "Црногорци и власт" (136-142), "Црногорци и политика" (142-145), те текстом "Господарева Ђеца" (145-148) Андријашевић је још једном показао, да припада реду најлуциднијих аналитичара

историје менталитета, дисциплине која у нас још тражи мјесто под сунцем. Поред наведених, књига садржи и текстове чисто "занатске" природе: "Нови подаци о операцији за ослобођење Бара 1877. године" (110-120), "Неке грешке у презентацији тема из историје Црне Горе у уџбеницима за основну школу" (120-136), те мањи оглед "Како убити књаза" (148-149) о једном необичном покушају убиства књаза Николе билијарским штапом од извјесног Франческа Бастијанчића са Раба 1864. године. Књига се завршава објављеним приказима на књиге војводе Сима Поповића, Шерба Растводера, Павла Мијовића, Божидача Шекуларца, Јана Вацлика, Виљема Дентона и Васа Радовића.

Иако тематски разубуђена, па у неким сегментима занатски и вриједносно и неуједначена, књига "Црногорске теме" открива зрелог аутора и снажног индивидуалца за којег се понекад чини да су му преуски строги канони историјске методологије. Очигледан списатељски дар код овог аутора је зато често у сукобу са традиционалном стереотипном формом историјског изражавања. Зато ће ово штиво са задовољством читати и они који историјске ликове "оживљавају" на литерарно имагинативан начин, као и они који вјерују у стандардне формуле традиционалне историје. У сваком случају се ради о дјелу кроз које се на најбољи начин најављује повјетарац новог таласа у црногорској историографији.

Др Шербо Расћодер

Саво Матов Мартиновић, МЕМОАРИ, ЖИВОТОПИС,
ПИСМА, ПЈЕСМЕ, приредио Душан Ј. Мартиновић, СИД,
Подгорица 1996, 416 страна

У серији мемоара и путописа које у посљедњих неколико година објављује подгорички издавач СИД, појавила се и књига која обједињује дјело Сава Матова Мартиновића. Наслов књиге је "Мемоари, животопис, писма, пјесме", а приређивач је др Душан Ј. Мартиновић.

Саво Матов Мартиновић (1806-1896) био је активни судионик више ратова и политичких догађаја, признати јунак и родољуб, али и творац великог броја пјесама и хроничар свога времена. Пустоловине Сава Мартиновића почеле су од раних његових дана, када је, као дјечак, побјегао од куће и радио најамно у Бару и Мркојевићима, да би се са 18 година прикључио једној хајдучкој дружини. О његовом хајдуковању свједочи и Марко Миљанов, који га у приповијести "Српски хајдуци" сврстава у истакнуте хајдучке харамбаше. По сопственом казивању због хајдучких акција у Боки, али и у самој Црној Гори, четири пута је осуђиван на смрт. У вријеме владике Рада, са којим је био у добрим односима, бавио се трговином и постао један од јачих црногорских трговаца. Сам владика Раде је три пута посредовао код которских власти због трговинских спорова Сава Матова Мартиновића. Но, пошто је задржао хајдучку славу и спремност он је сам лако успи-

јевао да наплати све своје дугове. Четрдесетих и педесетих година 19. вијека учествовао је у двадесетак црногорских бојева са Турцима. Посебно је значајна његова улога у црногорско-турском рату 1853. године, познатијем као прва Омер-пашина година. Заједно са великим војводом Мирком Петровићем, Новицом Церовићем и другим познатим црногорским ратницима, учествовао је и истакао се у борбама код манастира Острога, познатим у народу под именом "девет крвавих дана".

За учешће у ратовима Саво Матов Мартиновић добијао је званична признања од својих савременика, а посебно му је било драго то што га је Његош опјевао у пјесми "Кула Ђуришића", мотивисан Савовом јуначком улогом у једној бици у Црмници 1847. године. Сјећајући се ратова и мегдана, Саво је изјављивао: "Убио сам мојом пушком четири хришћанина, Турака сам убио Бога ми не знам колико".

За вријеме књаза Данила и унутрашњих сукоба у Црној Гори ставио се на страну опозиције и био приморан да бјежи у емиграцију 1857. године. По одласку из домовине живио је кратко у Котору, а затим у Задру и Загребу. Немајући никакве професије, без школе и заната, Саво Мартиновић је, далеко од домовине, прогањан носталги-

јом, почео састављати стихове у духу народне епике. Како није знао читати и писати, задивљује чињеница да је издиктирао разним писарима преко 16.000 стихова, које је доставио Вуку Караџићу а он их уврстио у своје збирке пјесама. По броју стихова он долази на прво мјесто од свих Вукових казивача народне епике. У Далмацији и Хрватској упознао се и дружио са Вуком Врчевићем, Јованом Сундечићем, Велимиром Гајем, Ђуром Дежелићем и другим познатим културним и јавним посленицима. Тамо је објавио своје три књиге, у Загребу 1866. и 1868. и у Дубровнику 1886. године.

Након што га је књаз Никола помиловао, Сава Мартиновић се вратио у Црну Гору крајем 1873. године. Као седамдесетогодишњак учествовао је у ослободилачким ратовима 1876-1878. године. Иако није војнички рехабилитован, Сава Матов је по повратку у Црну Гору доживио многа признања и друштвене почести. Године 1876. познати хрватски вајар Иван Рендић је на Цетињу израдио три бисте познатих црногорских личности: Новице Церовића, Марка Миљанова и Сава М. Мартиновића. Исте године, у знак пажње и захвалности за пјесму коју му

је посветио, руски престолонаследник Александар поклонио је Саву Матову један драгоцјени брилијантски прстен и диплому, која је обезбјеђивала одређене повластице. Сава Мартиновић је умро у Подгорици 1896. године.

Стваралаштвом Сава Мартиновића бавили су се истакнути научници: Љубомир Стојановић, Радосав Меденица, Илија Николић, Видо Латковић, Нико Мартиновић, Љубомир Зуковић. Уопштено је прихваћено да га је Вук Караџић, као и други савременици, јако цијенио и да је од Сава добио више стихова него заједно од три његова главна казивача (Филипа Вишњића, Милије Колашинца и Тешана Подруговића).

Приређивач је учинио напор и сабрао највећи дио досад мање познатог дијела стваралаштва Сава Мартиновића: животопис, мемоаре, двије необјављене пјесме, писма и др. Приређена је и потпуна библиографија објављених и необјављених дјела Сава Мартиновића. Све је пропраћено многобројним објашњењима и информацијама, па читалачка радозналост не може бити ускраћена за ништа што је значајно из живота Сава Матова Мартиновића, црногорског јунака, пустилова и пјесника.

Мр Саша Кнежевић

ХРОНИКА

Научни скуп БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС (1878) И СРПСКО ПИТАЊЕ, Београд-Манастир Св. Прохор Пчињски, 8 - 11. септембра 1998. године

Значај Берлинског конгреса, као једне од судбоносних прекретница у српској и балканској историји, наметнуо је потребу да се, после 120 година, наши истраживачи из различитих научних центара - из Београда, Подгорице, Новог Сада, Ниша - још једном окупе, да би о њему разговарали и разменили најновије идеје и научне резултате. Захваљујући сарадњи Историјског института Српске академије наука и уметности и Епархије врањске Српске православне цркве, научни скуп *Берлински конгрес (1878) и српско питање* започет је у свечаној сали САНУ, да би се, симболично, наставио и окончао у миру манастира Свети Прохор Пчињски.

Поднесена саопштења и разговори који су вођени могу да се сврстају у четири тематске целине.

Академик Милорад Екмечић, професор др Драгољуб Живојиновић, др Новак Ражнатовић, др Славенко Терзић, др Радослав Распоповић, др Душко Ковачевић и мр Мирјана Маринковић, говорили су о спољнополитичким утицајима на српску историју 70-их година XIX века. Њиховим саопштењима су обухваћени одговори које су на српско питање тада пружали либерални католицизам и слофенофилство, затим однос државника великих европских земаља према Србији и Црној Гори, реконструисан је, на основу нове архивске грађе, ток преговора великих сила о изменама Санстефанског мировног уговора и будућем међународно-правном положају Србије и Црне Горе, осветљен је и положај и деловање турских представника у Берлину 1878. године.

У саопштењима професора др Радоша Љушића, др Чедомира Лучића, др Слободана Бранковића, др Слободанке Стојичић и Бранка Богдановића, главна пажња усмерена је на последице које је Берлински конгрес оставио на српско друштво и Србију и Црну Гору. Упоређене су тежње српског националног покрета са његовим остварењима до 1878. године, и указано на околности које, при испитивању тадашњих жеља и могућности, треба узети у обзир. Осветљен је, такође, начин на који је Србија решавала проблеме муслиманских поседника у новоослобође-

ним крајевима, као и утицај који су збивања 1875-1878. извршила на већ започет процес модернизације српске војске.

О крајевима на које су Србија и Црна Гора у време Велике источне кризе и Берлинског конгреса полагале право, али су остали у границама суседних царстава, говорили су професор др Димитрије Калезић, др Здравко Антонић и Јован Пејин. Било је речи посебно о тадашњем раду Призренске богословије, о захтевима за уједињење које су Срби из Старе Србије и Македоније 1878. године слали у Србију, као и о аустро-угарској окупацији Босне и Херцеговине и њеним последицама.

Четврти тематски круг представљала су саопштења академика Чедомира Попова, професора др Михаила Војводића, професора др Витомира Вулетиха, др Сенке Распоповић и мр Дејана Микавице посвећена појединим личностима, учесницима у догађајима 1875-1878, или савременицима, који су покушавали да себи и другима објасне велика, судбоносна збивања, која су се управо одигравала пред њиховим очима. Говорило се о Јовану Ристићу, Стојану Новаковићу, Пери Тодоровићу, Фјодору Михаиловичу Достојевском и Лази Костићу.

На свакој седници вођене су занимљиве дискусије. Посебну пажњу изазвали су разговори учесника о успесима и неуспесима Србије и Црне Горе на Берлинском конгресу, о тадашњим узајамним односима двају српских држава, о политици Русије према Црној Гори и Србији, и о гледиштима Достојевског на балканске, посебно српске проблеме.

Током скупа *Берлински конгрес (1878) и српско њишање* организоване су и посете Ђеле-кули у Нишу, испосници Светог Прохора Пчињског у планини Козјак, цркви Светог Ђорђа - задужбини краља Милутина, у селу Старо Нагоричино, и Зебрњаку, где се налазе остаци споменика подигнутог у знак сећања на битку на Куманову 1912. године.

Зборник радова, који ће се појавити у издању Историјског института САНУ, ускоро ће учинити резултате овог окупљања србијанских и црногорских историчара доступним широј јавности.

Милош КОВИЋ

Округли сто ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ -
ИСТОРИЈСКИ КОРИЈЕНИ И РАЗВОЈ, Подгорица,
16 - 17. октобра 1998.

У организацији Редакције Округлог стола Историјског института Црне Горе, у Подгорици је 16. и 17. октобра 1998. године одржан научни састанак на тему: "Парламентаризам у Црној Гори, историјски коријени и развој". Ријеч је о четвртом Округлом столу Историјског института, који у новој концепцији има форму научног скупа, са кога се поднијети реферати објављују у посебном зборнику радова.

Повод за одржавање овог Округлог стола била је књига др Новице Ракочевића, "Црногорска народна скупштина 1906-1914". Одабиром наведене књиге као теме за разговор организатори су жељели да одају признање научном дјелу др Новице Ракочевића и његовим напорима да допринесе објективном разумијевању историјске прошлости Црне Горе. Сем тога, иако је овај Округли сто посвећен др Новици Ракочевићу, и успомени на његов свијетао лик, намјера организатора је била да позвани учесници изнесу и своје стручне оцјене и критичке судове о књизи "Црногорска народна скупштина 1906-1914", њеној научној вриједности и мјесту у односу на досадашњу литературу у овој области. Пошто значај проблематике коју аутор у њој обрађује нема само историјску димензију, већ је актуелна и за разумијевање каснијих форми представничке демократије у Црној Гори, све до најновијег времена, учесницима је пружена могућност да говоре и о историјским претпоставкама настанка парламентаризма у Црној Гори, организационом моделу скупштинског система и његовој демократској вриједности, демократичности изборног механизма, мјесту црногорског парламентарног тијела у политичком систему земље, политичким странкама у Црној Гори, начину њиховог рада, нивоу политичке зрелости и односу према парламентарним странкама у другим политичким срединама, утемељености њихових програмских докумената на принципима модерне европске политичке мисли, страним виђењима свих ових процеса у Црној Гори итд.

Сва ова питања, груписана у опште цјелине, конституисала су концептуални предлог за разговор који као главне је садржао следеће теме: *Дјело др Новице Ракочевића и његов допринос изучености црно-*

џорске историје - посебно у парламентарном периоду; Историјски коријени настанка и развоја модерног скупштинског система у Црној Гори; Стварни домени парламентарног живота у демократизацији политичких односа и изградњи правног поретка у земљи; Страни извори о политичким приликама у Црној Гори у периоду 1905-1918.

Мада су циљеви организатора били амбициозно постављени, тако да се није ни могло очекивати да они у потпуности буду остварени, ипак је одзив позваних научника и садржај поднесених реферата у највећој мјери кореспондирао са пројектованим намјерама. Тако је академик Миомир Дашић дао цјеловит приказ *Животног дјела др Новице Ракочевића*, др Новак Ражнатовић је поднио реферат на тему *Дјело Новице Ракочевића, образац за истину о Црној Гори*, док је академик Владо Стругар говорио о *Завршењу владавине Књаза Николе према научној прици Новице Ракочевића*.

Питањима везаним за историјско изходште парламентарне идеје у Црној Гори били су посвећени реферати академика Милорада Екмећића (*Неославизам као идејна претпоставка уставног поретка у Црној Гори*), др Чедомира Лучића (*О разлозима закашњелог увођења парламентаризма у друштвени живот Црне Горе*), проф. др Драгише Ђоковића (*Неки од узрока који су успоравали процес увођења и остваривања демократских институција /Устава и парламентаризма/ у политички живот Књажевине Црне Горе*) и др Радослава Распоповића (*Нормативни основи изборног механизма за Црногорску народну скупштину*).

Садржају парламентарног живота у Црној Гори у периоду од 1905 до 1918, спољњим и унутрашњим аспектима који су утицали на његов квалитет, посвећени су реферати академика Мијата Шуковића (*О мјерилима садржине, домени и значаја парламентаризма у Црној Гори 1906-1914*), проф. др Милисава Чизмовића (*Уставна правила и механизми помоћу којих је Никола I остваривао ајсолућну власт*), др Сенке Распоповић (*Закон о парохијском свештенству у Црногорској народној скупштини*), Славка Бурзановића (*Скупштинске расправе о раду италијанских акционарских друштва у Црној Гори*), др Бранислава Маровића (*Економска питања у раду Црногорске народне скупштине 1906-1914*), проф. др Михаила Војводића (*Свољнополитичке теме на засиједањима народних скупштина Црне Горе и Србије 1906. године*), мр Саше Кнежевића (*Стварање Антанти и Црна Гора - рефлексије у јавности и Скупштини*), проф. др Драгољуба Живојиновића (*Савезници - Русија, Француска, Британија - и Црна Гора у јулској кризи 1914*), проф. др Богумила Храбака (*Подгоричка скупштина и држање њених посланика у Привременом народном предсјавништву*) и проф. др Гавра Перезића (*Паралеле између изборних система за Црногорску народну скупштину и Подгоричку скупштину са становишта правне науке*).

Иако су били најављени, на Округлом столу нијесу учествовали: др Љиљана Алексић - Пековић и мр Дубравка Стојановић. Тиме је, с обзиром на интересантност наслова њихових пријављених саопштења (*Парламентаризам у Црној Гори у виђењу француске и италијанске дипломатије; Између традиционалне културе и парламентарних*

институција Србије 1903-1914 - могући модели раних парламентаризама на Балкану) пропуштена прилика за још цјеловитије сагледавање основне теме скупа.

Ипак, према општој оцјени учесника, садржај поднијетих реферата и расправа која је о њима вођена испунили су научна очекивања организатора. Као и књига др Новице Ракочевића, када се објаве ови радови ће представљати добар прилог бољем разумијевању парламентарног живота у Црној Гори и процеса њеног преображаја у грађанску државу, односно бити незаобилазни у њиховом даљем изучавању.

Конституисање Народне скупштине представљало је крупан искорак у развоју државног организма Црне Горе, претварању њених поданика у активне политичке субјекте. Мада се око стварног утицаја народног представништва на аутократски начин владања краља Николе још увијек изричу различити судови, само увођење нових институционалних форми у традиционални политички живот земље представљало је значајну новину.

Ријеч је, дакле, о једном сложеном и историјски врло значајном процесу који још чека на цјеловитију научну обраду. Она подразумијева освјетљавање свих битних историјских околности, које су условиле увођење парламентарног система у Црној Гори, у равни социјалног, економског, политичког и културног миљеа у коме се он остваривао. То укључује и посматрање основних субјеката који су носили и одређивали садржај његовог рада - било на нивоу личности или политичких партија, као и боље познавање битних карактеристика основних форми институционалног организовања и облика утицаја на укупне друштвене токове у земљи. Такође комплексном упоредном анализом тек треба одговорити на питање правно-историјске зрелости Црногорске народне скупштине и вриједносних квалитета њеног институционалног механизма у односу на парламентарну праксу и начин рада представничких тијела оновремених, модерних, европских држава.

Због тога нове научне радове у овој области, било у форми ширих истраживачких пројеката или научних скупова, тек треба очекивати.

Послије завршетка Округлог стола учесници су посјетили манастире у Острогу и Дајбабама и Саборну цркву у Никшићу.

Др Радослав РАСПОПОВИЋ

Међународни научни скуп: ЕВРОПА И ИСТОЧНО
ПИТАЊЕ (1878-1923) - ПОЛИТИЧКЕ И
ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ ПРОМЕНЕ, Београд,
9-12. децембра 1999.

У оквиру широког научног пројекта Историјског института САНУ под називом *Сусрећ цивилизација на Балкану*, већ традиционално, по пети пут, у Београду су се средином децембра месеца прошле године окупили научници из десетак земаља света (Бугарске, Француске, Немачке, Велике Британије, Грчке, Израела, Италије, Румуније, Русије, Украјине и Сједињених Америчких Држава), као и колеге из наше земље да размене мишљења, укажу на проблеме и понуде нове одговоре на питања из оквира теме: *Европа и источно питање (1878-1923) - политичке и цивилизацијске промене*. За разлику од досадашњих скупова одржаних у оквиру овог пројекта (1994 - Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена; 1995 - Европа и Срби; 1996 - Ислам, Балкан и велике силе; 1997 - Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану?), тема прошлогодишњег скупа била је проблемски и хронолошки ужа, али одабрана стога што и у домаћој и у страниј историографији владају различити погледи на "Источно питање", те да се, поред политичких и дипломатских проблема, осветле и "цивилизацијске промене у најширем смислу - дакле друштво, култура, економија Југоисточне Европе и духовни хоризонти епохе 1878-1923", како је у поздравној речи на почетку скупа истакао др Славенко Терзић, директор Историјског института САНУ и председник Организационог одбора за припрему ове конференције.

Сама чињеница да су у одбору за припрему овог научног скупа узели учешћа неки од најеминентнијих домаћих историчара (проф. др Михаило Војводић, академик Славко Гавриловић, академик Милорад Екмечић, проф. др Драгољуб Живојиновић, академик Василије Крстић, академик Чедомир Попов и др Славенко Терзић), као и позната имена историографске науке из иностранства (проф. др Жан-Пол Блед, проф. др Дејвид Мекензи, проф. др Едгар Хеш и академик Виталиј Шеремет), представљала је одличну основу за отварање квалитетног научног дијалога о овом, иако кратком, изузетно важном раздобљу из историје Југоисточне Европе.

Немогуће је у кратком приказу поменути све учеснике ове конференције, као и теме њихових саопштења, али било би неоправдано не истаћи два уводна реферата академика Чедомира Попова под насловом "Европска дипломатија и српско питање 1878-1914" и академика Милорада Екмечића који је говорио о "Месту Берлинског конгреса у српској историји", а који су дали изванредне основе даљој расправи и потакли читав низ питања о којима се расправљало све време трајања скупа. Изузетно занимање побудило је саопштење проф. др Рафаела Израелија, из Тел Авива, који је говорио о односу Европе и ислама на примеру Босанске кризе, изванредно повезујући прошлост и садашњост, у жељи да понуди одговор на питање: шта се може очекивати у будућности. Размишљања проф. др Драгољуба Живојиновића изнета у саопштењу "Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца: да или не" су прави пример савременог критичког научног приступа капиталним темама српске историје новијег времена.

Иако је већина колега из иностранства покушала да пружи поглед на источно питање из призме политике и дипломатије њихових држава (Јелена Гускова: Балкан и улога Горчакова у формирању историјских традиција руске дипломатије; Ардуино Ањели: Италијанско интересовање за анексију Босне и Херцеговине до Балканских ратова (1908-1913); Борис Старков: Руска армија на Балкану и њен утицај на источно питање у политици европских држава 1920-1923; Панајотис Харитос: Питање суверенитета Додеканеза од лозанског уговора до коначног решења (1923-1948). Остаци источног питања и тенденције његовог савременог оживљавања; Агоп Гарабедјан: Мировни уговор у Севру и јерменско питање; Румјана Конева: Бугарска интелигенција између "истока" и "запада". Културно политичка схватања и деловање (1878-1918); Светлана Панченко: Источно питање у руској и украјинској историографији 19. и 20. века, било је и оних који су своја излагања посветили општијим питањима, где је пре било могуће понудити на научну проверу своја размишљања и поставити нова питања, него пружити целовите одговоре (Џон Бурнс: Јека историје не јењава. Сва "питања" остају отворена; Наталија Нарочницка: Источно питање као одраз религиозно-филозофских и геополитичких противречности светске историје. Од Берлинског конгреса до Версаја; Павел Рудјаков: О питању еволуције схватања "источног питања" у контексту смене историјских епоха (друга половина 19-20. век); Димитриос Пулакос: Источно питање и геополитика). Неколико домаћих колега посветило је своја излагања месту и улози политике великих сила према српском народу и балканским земљама у посматраном периоду (Славенко Терзић: Аустро-Угарска и Балкан (1878-1908): Планови о преуређењу и доминацији; Радослав Распоповић: Црна Гора у политици великих сила 1878-1903; Александар Растовић: Велика Британија и српско питање 80-их година 19. века). Говорило се и о улози српске елите у збивањима након Берлинског конгреса (Латинка Перовић: Политичка елита у Народној скупштини 1878-1883; Даница Петровић-Милојевић: Политичка елита и друштво у Србији (1878-1903): пример Српске народне странке), култур-

олошком аспекту источног питања (Милош Ковић: Источно питање као културни проблем: Светислав Симић и Српски књижевни гласник 1901-1911), виђењу источног питања из пера страних путника (Марко Дого: Начело националности на Балкану после Берлинског конгреса према једном савременом италијанском писцу; Љубодраг Ристић: Схватања и тумачења источног питања у енглеским путописима о српским просторима - 19. век), а презентирана је и досад непозната грађа која се односи на ову проблематику (Људмила Зелењина: Публикације материјала руских војних агената у Србији од 1870-их до 1910. године; Мирјана Маринковић: Два турска виђења прилика на Балкану после Берлинског конгреса).

Очигледно је на основу наведених примера да се није говорило, као што се можда могло очекивати, само о политици и дипломатији, иако су оне, природно, биле у жижи интересовања већине учесника скупа. Говорило се и о неким аспектима историје друштва, културе, економије, историје политичке мисли...

На моменте веома полемична, али заснована на чврстим чињеницама и научним погледима на проблеме, расправа која је вођена након сваке од шест пленарних седница је можда један од највећих успеха ове конференције. Показало се да је то прави начин на који колеге из различитих научних средина и са суштински супротним погледима на одређена питања могу да унапреде своја знања, прихватајући аргументе опонента или доказујући своје становиште. Једно од питања око кога се водила најбурнија дискусија било је питање узрока, смисла и циљева настанка југословенске државе 1918. године, и у том оквиру стварање српске политичке и интелектуалне елите.

Скуп *Европа и источно питање (1878-1923) - политичке и цивилизацијске промене* добио је и подршку Програма партиципације UNESCO-а. Надамо се да ће такву подршку добити и наредни скупови, те да ће се добра традиција децембарских научних дијалога у Историјском институту САНУ у Београду наставити још дуги низ година.

Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ

IN MEMORIAM

Др ЂУРО ВУЈОВИЋ*
1925 - 1998.

Драги суграђани,
Уважени поштоваоци личности и дјела
др Ђура Вујовића,
Ожалошћена породицо Вујовић,

Дозволите ми да се, у име Историјског института Црне Горе, у коме је он провео двадесет седам, у стваралачком смислу најбољих година, у име Друштва историчара Црне Горе, чији је био угледни члан и један од функционера, опростим од др Ђура Вујовића, научног савјетника, једног од најистакнутијих савремених црногорских историчара, учесника напредног омладинског покрета између два свјетска рата, борца народноослободилачког рата и револуције од 1941. године и уваженог друга и колеге.

Др Ђуро Вујовић је рођен 17. маја 1925. године у Доњем Загарачу. Основну школу је завршио у мјесту рођења, нижу гимназију у Даниловграду, а учитељску школу је учио у Цетињу, уочи Другог свјетског рата, и у Херцег Новом, послје рата, гдје је дипломирао 1946. године.

Још као млад учитељац на Цетињу, укључио се у револуционарни покрет, тако да је, почетком 1940. године, постао члан СКОЈ. Као напредан омладинац, укључио се у народноослободилачки покрет од почетка устанка, да би, након његовог сплашњавања, а нарочито послје повлачења главнине оружаних снага народноослободилачког покрета у Западну Босну, остао на терену и илегално дјеловао за народноослободилачки покрет, дијелом у Загарачу, а дијелом у Цетињу.

Његов револуционарни рад није могао остати незапажен код италијанског окупатора и његових сарадника четника, па је убрзо ухапшен и стрпан у италијански и четнички затвор у Даниловграду.

Послје капитулације Италије излази на слободну територију и укључује се у рад на omasовљавању антифашистичке организације, прије свега Уједињеног савеза антифашистичке омладине Црне Горе и Боке, а једно вријеме се бори и у партизанским јединицама Ловћенског нар-

* Ријеч на сахрани др Ђура Вујовића на гробљу Чепурци у Подгорици, 27. јуна 1998.

однослободилачког одреда. Почетком 1945. године постао је члан КПЈ.

Након завршетка учитељске школе, радио је најприје као учитељ, јер је нова власт у томе кадру оскудијевала, а затим је прешао на рад као службеник у Републичким органима управе, Републичком вијећу савеза синдиката, да би се, послје краћег голооточког заточеништва, 1950. године посветио педагошком позиву и као наставник историје у основној школи "Милорад Муса Бурзан" провео десет година. Љубав према историји допринијела је да из рада и уз рад заврши Вишу педагошку школу, групу за историју и географију, на Цетињу 1954. године, а затим филозофски факултет у Сарајеву, групу за историју, 1961. године.

У Историјски институт примљен је 1960. године, прије него је формално дипломирао. Радио је у Архиву за раднички покрет при Институту, а пошто је дипломирао, једно вријеме, био је и руководилац Архива. Будући да је научноистраживачки рад била његова преокупација, то му је омогућено да пређе у научни сектор, гдје је прошао све фазе усавршавања од асистента до научног савјетника, што је постао 1982. године. Предмет његовог научног интересовања била је Црна Гора у народноослободилачкој борби 1941 - 1945. године. Тој проблематици посветио је 27 година рада у Институту и 11 година као пензионер. Интензитет његовог научног стваралаштва није попуштао до прије пола године.

Иако ова пригода није мјесто за потпуније оцјене свеукупног научног стваралаштва др Ђура Вујовића, ипак бих желио, макар у основним знацима, да укажем на неке основне фазе и карактеристике његовог дјела. Његово стваралаштво у основи могло би да се подијели на три фазе. Прва фаза је долазак у Институт, односно од његовог преласка у научни сектор, па до априла 1970. године, када је, у Приштини, одбранио докторску дисертацију под насловом "Стара Црна Гора у народноослободилачкој борби 1941 - 1945". Ово волуминозно дјело обима 750 страна, објављено под нешто измијењеним насловом, "Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941 - 1945", представља круну његовог десетогодишњег проучавања црногорске историје периода Другог свјетског рата. У овом дјелу Ђуро Вујовић је добро фундирано, научно објективно и зналачки изложио изузетно сложену материју која се односи на политичку и војну историју, развјат народне власти, противурјечности снага контрареволуције и сва битна питања везана за историју народноослободилачке борбе наведеног раздобља на подручју тзв. Старе Црне Горе. Резултати до којих је дошао од значаја су не само за тај регион већ и за историју народноослободилачког покрета у Црној Гори у цјелини. У овом дјелу дошли су до пуног изражаја квалитети Ђура Вујовића као научног радника, а прије свега акрибичност, критичност у анализи извора и догађаја, способност учовања научних проблема, поузданост у саопштавању фактографских података и стрпљивост у њиховом прикупљању и обради. Ово дјело је Ђуру Вујовићу дало легитимацију потпуно зрелог научног радника, након чега је могао да се упусти у разрјешавање и најсложенијих научних проблема везаних за ослободилачки рат и револуцију. У овом периоду Ђуро Вујовић је написао и десетак, по обиму мањих, али

по значају веома запажених радова и прилога, али због ограничености времена, допустите ми да то изоставим овом приликом. Ипак, у том периоду, била је од посебног значаја његова расправа о лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у развоју народноослободилачког рата, која је у то доба представљала научну сензацију. Расправа је у приличној мјери узбудила јавност, јер је тај рад означио скидање вела тајанствености и са веома осјетљивих, тзв. табу тема.

Друга фаза у раду Ђура Вујовића тече од средине седамдесете, до краја 1986. године када је пошао у пензију, када се поново бави веома сложеним темама. Од посебног значаја било је бављење једном, до тада, а и послје тога, темом којом није желио да се бави готово ни један црногорски историчар. То је период тзв. илегале од средине 1942. до средине 1943. године, несумњиво најтежи период народноослободилачког покрета у Црној Гори, а уз то, период без правих извора. О томе периоду Ђуро Вујовић је објавио десетак расправа које је касније објединио и синтетизовао у недавно објављеном дјелу "Црна Гора у народноослободилачком рату 1941 - 1945".

Трећа фаза, након одласка у пензију, означила је бављење двијема важним темама, а то су организациони развој КПЈ у Црној Гори 1941 - 1945, преточен у књигу и монографију "Црна Гора у народноослободилачком рату 1941 - 1945", која је за њега значила животно дјело, што је објективно и била. Аутор је желио да том књигом закључи свој научни опус и тиме заокружи свој допринос тој теми која је била пионирски подухват али сасвим сигурно и тема која ће бити изазов за многе генерације историчара који се буду бавили изучавањем Другог свјетског рата на тлу Црне Горе. У том свом науку, аутор је у значајној мјери успио. Вујовићеве интерпретације историјских догађаја везаних за учешће Црне Горе у народноослободилачком покрету 1941 - 1945 су коректне, такође су коректно дате и одређене историјске неравнине, тј. успони и падови, односно добре и лоше стране покрета. Дјело је са занимањем прихваћено, не само од стручне критике, него и од шире читалачке публике. Ово ће дјело засигурно имати незаобилазно мјесто у историографији о Другом свјетском рату, не само у Црној Гори него и шире.

У цјелини гледано, Ђуро Вујовић је објавио три књиге, као посебна издања, и око шездесет научних расправа, чланака и прилога. Као истакнути научни радник, Ђуро Вујовић је руководио са више научних пројеката. Тако је био руководилац и један од аутора пројекта "Револуционарни покрет у срезу Даниловград од 1919. до 1945. године", предсједник редакције пројекта "Културно-историјски споменици Црне Горе", руководилац и један од аутора пројекта "Затвори и логори у Црној Гори". Као искусни историчар био је редактор и приређивач за штампу неколико издања Института, да поменем само два, гдје је био и редактор, и приређивач и рецензент. То је "Дурмиторска партизанска република", зборник радова, и "Револуционарни покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској", такође зборник радова.

Четири године, од 1979. до 1983, Ђуро Вујовић је био главни и

одговорни уредник научног часописа Историјски записи, органа Историјског института и Друштва историчара Црне Горе. И на том послу дошло је до изражаја његово огромно редакторско искуство, познавање научних проблема и стрпљивост и научна прецизност за овакву врсту посла. Учествовао је на бројним научним скуповима и сарађивао у бројним часописима и зборницима радова. За свој научни и друштвено-политички рад Ђуро Вујовић је добио више значајних ратних и мирно-одопских одликовања и признања. Поред осталог, носилац је Медаље за храброст, Ордена рада са сребрним вијенцем и Ордена рада са црвеном заставом. Добитник је Награде ослобођења Цетиња и Награде Друштва историчара за животно дјело.

Као научни радник Ђуро Вујовић се у потпуности остварио. Исто тако, он се у потпуности остварио и као породичан човјек са својом супругом Милевом, која му је била не само одани друг и пратилац, него и чврсти темељ и ослонац у свим његовим прегнућима. Родили су и беспрекорно васпитали и ишколовали троје дјеце, Лидију, Жељка и Дејана, којима су се, с правом, поносили. Имали су срећу да и од њих дочекају и доживе широки траг у дивним унучадима.

У свом животу имао сам прилику да сарађујем са доста људи. Међутим, ријетко сам срео тако одговорног сарадника као што је био Ђуро Вујовић. Био је максимално одговоран према кући у којој је радио, према пословима којима се бавио, према друштвеним обавезама уопште, према породици, а могло би се рећи и према себи. Мало је људи који су у изузетно тешким околностима створили и стварали услове својој породици за пристојан живот, као што је то урадио Ђуро Вујовић. Исто тако је мало људи који су као Ђуро Вујовић, у изразито тешким условима, истовремено и радили, и издржавали породицу, и школовали се, и кућу градили, и школовали дјецу. И постигао је у животу све оно што је било реално. Чак и више од тога.

Нека је вјечна слава и хвала др Ђуру Вујовићу за његово свеукупно дјело, због којег би се, с правом, могло рећи: "имао се рашта и родити".

Др Радоје Пајовић

ДИМИТРИЈЕ Л. МАШАНОВИЋ (1930-1998)

Изненада је умро у Београду, а сахрањен на Цетињу 22. априла 1998, мр Димитрије Л. Машановић, истакнути просвјетни радник, књижевник и историчар књижевности. Рођен је 17. октобра 1930. године у Забрђу (Горњем Цеклину), надамак Цетиња. Цетињску гимназију је завршио школ. 1948/49. године, са одличним успјехом. Након матурирања започео је студије грађевине на Техничком факултету у Сарајеву, али га је ускоро неодољива жеља за књижевним образовањем одвела на групу јужнословенска књижевност и српскохрватски језик Филозофског факултета Сарајевског универзитета, који је благовремено и бриљантно завршио. Магистрирао је у Београду (књижевни смјер) на Филолошком факултету.

Након дипломирања радио је неко вријеме као професор књижевности и српскохрватског језика у Другој гимназији "Огњен Прица" у Сарајеву, али се ускоро вратио завичајној средини и неколико година радио као професор Медицинске школе "Др Станко Мартиновић" на Цетињу, у којој се показао као врстан методичар и педагог, сјајан зналац и интерпретатор струке, па је постао омиљен просвјетник код ученика и њихових родитеља, у наставничком колегијуму и код Цетињана. Цијенећи његове наставно-педагошке квалитете, ресорни просвјетно-педагошки органи су га наименовали за директора Основне школе "Његош", на којој је функцији био школ. 1960/61. год. и том приликом показао изванредне способности организационе и инструктивно-педагошке. Будући да није посједовао лични афинитет за бављење директорством, идуће школ. године се пријавио на конкурс Десете београдске гимназије и био примљен. Сјајно је прихваћен у овом елитном средњошколском заводу; постао је признат и познат по својим надахнутим тумачењима књижевности, по зналачком вођењу литерарних дружина и других слободних активности (рецитатора итд.) ученичких, због чега је 1972. добио Октобарску награду Београда "Доситеј Обрадовић" - за изузетне резултате у васпитању и образовању.

Димитрије Машановић је потом од 1977. године радио као професор књижевности и српскохрватског језика на Педагошкој академији за разредну наставу у Београду, гдје остаје све до пензионисања 1995. године.

Осим успјешног просвјетно-педагошког рада у учионици, Димитрије Машановић се огледао у писању средњошколских уџбеника. Године 1984. Републички завод за унапређивање школства Црне Горе објавио му је "*Чиианку за IV разред средњеџ усмјереноџ образовања*" (коаутор Војислав Минић), која је била веома запажена и од мјеродавне стручне критике оцијењена као веома успио уџбеник, па је као таква доживјела пет издања!

Поље стручно-креативног, књижевног и научног интересовања мр Д. Машановића било је врло широко. Он се безмало пола вијека бавио књижевним и научним стваралаштвом. Од 1950. године до поткрај живота написао је и објавио на стотине књижевних радова, чланака, есеја, фељтона и приказа. Његове књижевне студије, огледи и рецензије привлачиле су пажњу стручњака и широког круга читалаца. Исто тако, његови педагошки и политички есеји уврстили су га у ред познатих педагога, есејиста и публициста. И његов хумор и сатира различитих жанрова оставили су трага у историји наше књижевности...

Димитрије Машановић се својим есејима, фељтонима и књигама о Петру II Петровићу Његошу сврстао међу врсне јужнословенске његошологе. Из ове проблематике објављене су му запажене књиге:

- ИСКРА ИЗ КАМЕНА - *личности и дјело Пејира Пејировића Њеџоша* ("Београдски салон поезије" - библиотека "Хеликон", Београд 1976, 128 стр.);

- ЛОВЂЕНСКИ ПРОМЕТЕЈ, *личности и дјело Пејира Пејировића Њеџоша* (Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1991, 248 стр.);

- РЕКЛИ СУ О ЊЕГОШУ - *критички азбучник* (Педагошка академија за образовање учитеља, Београд 1991, 120 стр.);

- ЊЕГОШ НА КОСОВУ (Књижевна заједница "Звездара", Београд 1990, 229 стр.), у којој студији на оригиналан начин тумачи косовски мит о Његошу.

Уз то, два опсежна рукописа о великом пјеснику и филозофу нашла су се у његовој оставини, и то:

- ЊЕГОШ И СЛОВЕНИ (фрагменти излазили као фељтон у београдској "Политици" непосредно прије ауторове смрти) и

- АНТОЛОГИЈСКИ ИЗБОР КРИТИЧКИХ ТЕКСТОВА О ЊЕГОШУ...

Ваља нам рећи: није само Његош био стална преокупација Машановићева; били су то и други Петровићи - Петар Први и Никола Први, о којима је такође много знао и мудро казивао, дакако и писао и стварао планове о објављивању њихових пјесничких крeација.

Други Машановићев омиљени писац био је књижевник Исак Самоковлија, о коме је обзнанио једну вриједну књигу (*Умјетности и хуманизам Исака Самоковлије*, Врњачка Бања, "Замак културе", 1980, 205 стр.) и више књижевних студија и есеја у периодичним публикацијама.

Машановићев богати стваралачки опус разасут је у бројним часописима, годишњацима, ревијама и зборницима са научних скупова на које се по позиву радо одазивао. Добитник је више награда за научни рад

из историје књижевности (на примјер, "Прва награда за студију о И. Самоковлији", Сарајево 1957); за књижевни есеј и савремену југословенску сатиру ("Домановићева награда", Београд 1992). Напокон, као признање његовог књижевног чина и стварања треба схватити и његово чланство у Удружењу књижевника Србије и у Удружењу књижевника Црне Горе.

Као врстан интелектуалац, широких видика, знања и културе, Д. Машановић је био одговоран сабесједник и сарадник какав се пожељети може. Био је веома елоквентан - одличан говорник. Учествовао је на многобројним стручним симпозијумима и научним скуповима, увијек плијенећи пажњу аудиторијума својом мисаоношћу, мудрој ријечју, новим приступом и чињеничком фактуром о теми коју је разматрао.

Био је крајње скроман, тих и једноставан, али и одважан кад затреба у одбрани својих ставова и гледишта - увијек принципијелан, разуман и трпелив, и само кад затреба бритак полемичар са мислима оштрим као брид ножа.

Веома се радо одазивао позиву издавача да говори на представљању нових књига, било то на међународним сајмовима књига у Београду, или на другим београдским трибинама. Био је истински књигољубац и књигозналац, човјек који се радовао свакој доброј књизи.

Димитрије Л. Машановић је уживао висок углед и био цијењен као стамена, умна и високоморална личност у свим срединама у којима је живио и радио. Таквим ће га памтити његови познаници, генерације ученика и студената које је задужио шчедрим преношењем искуства и знања, суптилним и увијек надахнутим тумачењем тајни књижевног дјела.

Памтиће се Димитрије Машановић и по књигама.

Requiem aeternam dona ei, Domine!

Др Душан Ј. Мартиновић

САДРЖАЈ

ЛУБИЛЕЈИ

- Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, *Ријеч на свечаној академији
поводом прославе њедесетогодишњице Историјског института
Црне Горе* 7

ГОДИШЊИЦЕ

- Др Новак РАЖНАТОВИЋ, *Ослободилачка борба Црне Горе и
Берлински конгрес* 15
- Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, *Почеци и фазе великог
раскола у комунистичком порећку* 33

ЧЛАНЦИ

- Проф. др Богумил ХРАБАК, *Три ошћинине каћуњана између
Црне Горе и Млечана (1420-1779)* 51
- Академик Бранко ПАВИЋЕВИЋ, *Државне реформе у Црној
Гори 1874.* 85
- Др Ђуро ТОШИЋ, *Породица Милорадовић-Свијетановић из
влашког рода Храбрена* 93
- Мр Мирослав ПЕРИШИЋ, *Град и драћанин у Србији крајем
19. века* 107

ПРИЛОЗИ

- Др Шербо РАСТОДЕР, *О историји, историјској науци,
објективности у историји* 129
- Перо РАИЧЕВИЋ, *О пробијању Покрајинског комитетца КПЈ за
Црну Гору из окружења у вријеме бијке на Сувијесци* 135

ИСТРАЖИВАЊА

- Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, *Професор Лазо Ђ. Појовић о
Пљеваљској гимназији* 157

- Проф. др Бојка БУКАНОВИЋ, *Пољед са сїрране* 181
 Мр Славко БУРЗАНОВИЋ, *О једном докуменћу из 1897 г.*
- О ићалијанској полићици према Албанији и Црној Гори 193

ПОЛЕМИКЕ

- Др Павле С. РАДУСИНОВИЋ, *Лековићеве клевети* 199
 Др Душан МАРТИНОВИЋ, *Нийи прошаџониста, нийи кривоћворци историјске истине* 213

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ, *О правним изворима за историју Црне Горе* 219
 Др Милош МЛОШЕВИЋ, *Уједињење Црне Горе и Боке 1813-1814, Зборник докумената књ. I-II, Подгорица 1998.* 225

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

- Др Бранислав МАРОВИЋ, *Проф. др Бранко Пећрановић, Југославија на размеђу (1945-1950), Подгорица 1998.* 237
 Др Шербо РАСТОДЕР, *Френсис Фукујама, Крај историје и посљедњи човјек, Подгорица 1997.* 239
 Др Бранислав МАРОВИЋ, *Голи оћок (1949-1956), Зборник радова са научног скућа, Подгорица 1998.* 243
 Соња ПЕТРОВИЋ, *Сима М. Ђирковић, Рабоћници, војници, духовници. Друшћва средњовјековног Балкана, Београд 1997.* ... 247
 Др Радивоје ШУКОВИЋ, *Др Душан Ј. Марћиновић, Цећињска чийаоница, Градска библиоћека "Њеџош" (1868-1998), Цећиње 1998.* 249
 Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Дурмићорски зборник 2, Зборник радова са научног скућа "На извору Вукова језика", Жабљак 1997.* 253
 Др Радивоје ШУКОВИЋ, *Ико Мирковић, Подгорићка ићамћарија и лисћ "Зейи" Јована-Јоза Вукчевића 1931-1941, Подгорица 1998.* 257
 Петар Т. РАКОЧЕВИЋ, *Драћиши Рашовић, На сћазии слободе, Подгорица 1996.* 259
 Др Шербо РАСТОДЕР, *Живко М. Андријашевић, Црногорске ићеме, Подгорица 1998.* 263
 Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Саво Маћов Марћиновић, Мемоари, живоћоћис, ићсма, ићјесме, ићриредии Душан Ј. Марћиновић, Подгорица 1996.* 265

ХРОНИКА

- Милош КОВИЋ, *Научни скућ "Берлински конгрес (1878) и срћско ићићање", Београд 8 - 11. сейћембра 1998.* 267

Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Округли сто "Парламентаризам у Црној Гори - историјски коријени и развој" Подгорица 16 - 17. октобра 1998.</i>	269
Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, <i>Међународни научни скуп "Европа и источно питање (1878-1923) - историјске и цивилизацијске промене" Београд 9 - 12. децембра 1998.</i>	273
IN MEMORIAM	
<i>Др Буро Вујовић (1925 - 1998) (Др Радоје ПАЈОВИЋ)</i>	277
<i>Димитрије Л. Машановић (1930-1998) (Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ)</i>	281

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЮБИЛЕИ

- Проф.д.-р. Бранислав КОВАЧЕВИЧ, *Выступление на торжественном заседании, посвященном празднованию пятидесятилетия Исторического института Черногории* 7

ГОДОВЩИНЫ

- Д.-р. Новак РАЖНАТОВИЧ, *Освободительная борьба Черногории и Берлинский конгресс* 15
- Проф. д.-р. Бранислав КОВАЧЕВИЧ, *Начала и фазы великого раскола в коммунистической системе* 33

СТАТЬИ

- Проф. д.-р. Богумил ХРАБАК, *Три общины Катуняна между Черногорией и Венецией (1420-1779)* 51
- Академик Бранко ПАВИЧЕВИЧ, *Государственные реформы в Черногории 1874 г.* 85
- Проф. д.-р. Джуро ТОШИЧ, *Семья Милорадович-Степанович из влашко́го рода Храбрена* 93
- М.-р. Мирослав ПЕРИШИЧ, *Город и горожанин в Сербии в конце 19 века* 107

ОЧЕРКИ

- Д.-р. Шербо РАСТОДЕР, *Об истории, исторической науке и объективности в истории* 129
- Перо РАИЧЕВИЧ, *О выходе с боями из окружения во время Сутеской битвы Черногорского краевого комитета КПЮ* 135

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

- Д.-р. Душан МАРТИНОВИЧ, *Профессор Лазо Дж. Попович о Плевальской гимназии* 157

- Проф. д.-р. Бойка ДЖУКАНОВИЧ, *Взгљад со стороны* 181
 М.-р. Славко БУРЗАНОВИЧ, *Об одном документе 1897 г. Об итальянской политике в отношении Албании и Черногории* 193

ДИССКУСИИ

- Д.-р. Павле С. РАДУСИНОВИЧ, *Клевета Лековича* 199
 Д.-р. Душан МАРТИНОВИЧ, *Ни гѐрои ни фалсификаторы исторической истины* 213

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Проф. д.-р. Михаило ВОЙВОДИЧ, *О правовых источниках истории Черногории* 219
 Д.-р. Милош МИЛОШЕВИЧ, *Объединение Черногории и Боки 1813-1814, Сборник документов кн. 1-2, Подгорица 1998* 225

ОБЗОРИ И ЗАМЕТКИ

- Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ, Проф. д.-р. Бранко Петранович, *Югославия на перекрестке (1945-1950 годов), Подгорица 1998* 237
 Д.-р. Шербо РАСТОДЕР, Френсис Фукуяма, *Конец истории и последний человек, Подгорица 1997* 239
 Д.-р. Бранислав МАРОВИЧ, *Гольи оток 1949-1956, Сборник трудов научногo симпозиума, Подгорица 1998* 243
 Соња ПЕТРОВИЧ, Сима М. Чиркович, *Рабочие солдаты, духовенство. Общество средневековогo Балкана, Белград 1997* . 247
 Д.-р. Радивоје ШУКОВИЧ, д.-р. Душан Й. Мартинович, *Читальный зал Цетиня, Городская библиотека "Негoш" (1868-1998), Цетине 1998* 249
 М.-р. Саша КНЕЖЕВИЧ, *Дурмиторски сборник 2, Сборник трудов научногo симпозиума "На извору Вукова језика", Жабљак 1997* 253
 Д.-р. Радивоје ШУКОВИЧ, Ико Миркович, *Типография Подгорицы и газета "Зета" Йована - Йоза Вукчевича 1931-1941, Подгорица 1998* 257
 Петар Т. РАКОЧЕВИЧ, *Драгoиша Рашович, Тропой свободы, Подгорица 1996* 259
 Д.-р. Шербо РАСТОДЕР, Живко М. Андријашевич, *Черногорские темы, Подгорица 1998* 263
 М.-р. Саша КНЕЖЕВИЧ, *Саво Матов Мартинович, Мемоары, житие, письма, стихи, Составитель Душан Й. Мартинович, Подгорица 1996* 265

ХРОНИКА

- Милош КОВИЧ, *Научный симпозиум "Берлинский конгрес" (1878) и сербский вопрос", Белград 8-11 сентябрь 1998 года* 267

Д.-р. Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Кру́лый стол "Парламентаризм в Черно́гории исторические корни и развитие", Подгорица 16 и 17 октябрь 1998</i>	269
М.-р. Ема МИЛКОВИЧ-БОЯНИЧ, <i>Международное научное собрание "Европа и восточный вопрос (1878-1923) изменения в политике и цивилизации", Белград 9-12 декабрь 1998</i>	273

МЕМОРИАЛ

Д.-р. Джуро Вуйович (1925-1998) (Д.-р. Радойе ПАЙОВИЧ)	277
Димитрије Л. Машанович (1930-1998) (Д.-р. Душан Й. МАРТИНОВИЧ)	281

TABLE DES MATIÈRES

JUBILES

Prof. dr Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Mot à l'académie solennelle à l'occasion de la fête du cinquantenaire de l'Institut Historique du Monténégro</i>	7
---	---

ANNIVERSAIRES

Dr Novak RAŽNATOVIĆ, <i>La lutte de libération du Monténégro et le Congrès de Berlin</i>	15
Prof. dr Branislav KOVAČEVIĆ, <i>Débuts et phases de la grande division dans l'ordre communiste</i>	33

ARTICLES

Prof. dr Bogumil HRABAK, <i>Trois communes des habitants des Katuns entre le Monténégro et la Vénétie (1420-1779)</i>	51
Académicien Branko PAVIČEVIĆ, <i>Réformes d'Etat au Monténégro 1874</i>	85
Dr Đuro TOŠIĆ, <i>La famille Miloradović-Stjepanović issue de la lignée valaque des Hrabreni</i>	93
Mr Miroslav Perisic, <i>La ville et les citadins en Serbie à la fin du XIXème siècle</i>	107

SUPPLEMENTS

Dr Šerbo RASTODER, <i>Sur l'histoire, la science historique et l'objectivité dans l'histoire</i>	129
Pero RAIČEVIĆ, <i>Sur la percée du Comité régional du PCY pour le Monténégro pendant la bataille sur la Sutjeska</i>	135

RECHERCHES ET SOURCES

Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Le professeur Lazo Dj. Popović au sujet du Lycée de Pljevlja</i>	157
---	-----

Prof. dr Bojka ĐUKANOVIĆ, <i>Un regard de côté</i>	181
Mr Slavko BURZANOVIĆ, <i>Sur un document datant de 1897 – Sur la politique italienne envers l’Albanie et le Monténégro</i>	193

POLEMIQUES

Dr Pavle S. RADUSINOVIĆ, <i>Les diffamations de Leković</i>	199
Dr Dušan MARTINOVIĆ, <i>Ni protagonistes ni falsificateurs de la vérité historique</i>	213

HISTORIOGRAPHIE

Prof. dr Mihailo VOJVODIĆ, <i>Sur les sources juridiques pour l’histoire du Monténégro</i>	219
Dr Miloš MILOŠEVIĆ, <i>Unification du Monténégro et de Boka 1813-1814, Recueil de documents, vol.I-II, Podgorica 1998</i>	225

PRESENTATIONS ET NOTES

Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Branko Petranović, La Yougoslavie aux confins (1945-1950, Podgorica 1998</i>	237
Dr Šerbo RASTODER, <i>Francis Fukuyama, La fin de l’histoire et le dernier homme, Podgorica 1997</i>	239
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Goli Otok (1949-1956), Recueil de travaux d’une réunion scientifique, Podgorica 1998</i>	243
Sonja PETROVIĆ, <i>Sima M. Cirković, Les ouvriers, les soldats, les ecclésiastiques. Les sociétés des Balkans moyenâgeux, Belgrade 1997</i>	247
Dr Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Dušan J. Martinović, La salle de lecture de Cetinje, La bibliothèque publique « Njegoš » (1868-1998), Cetinje 1998</i>	249
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Recueil de Durmitor 2, Recueil de travaux d’une réunion scientifique « A la source de la langue de Vuk », Žabljak 1997</i>	253
Dr Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Iko Mirković, L’imprimerie de Podgorica et le journal « Zeta » de Jovan-Joza Vukčević 1931-1941, Podgorica 1998</i>	257
Petar T. RAKOČEVIĆ, <i>Dragica Rašović, En puissance de liberté, Podgorica 1998</i>	259
Dr Šerbo RASTODER, <i>Živko M. Andrijašević, Thèmes monténégrins, Podgorica 1996</i>	263
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Savo Matov Martinović, Mémoires, biographie, lettres, poésies, préparé par Dušan J. Martinović, Podgorica 1996</i>	265

CHRONIQUE

Miloš KOVIĆ, <i>Réunion scientifique « Le Congrès de Berlin (1878) et la question serbe », Belgrade 8-11 septembre 1998</i>	267
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Table ronde « Le parlementarisme au Monténégro – racines historiques et évolution », Podgorica 16 et 17 octobre 1998</i>	269

Mr Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>Réunion scientifique internationale</i> <i>« L'Europe et la question orientale (1878-1923) – changements</i> <i>politiques et de civilisation », Belgrade 9-12 décembre 1998</i>	273
---	-----

IN MEMORIUM

<i>Dr Đuro Vujić (1925-1998) (Dr Radoje PAJOVIĆ)</i>	277
<i>Dimitrije L. Masanović (1930-1998) (Dr Dušan J. MARTINOVIĆ)</i>	281

CONTENTS

JUBILEES

- Prof. dr Branislav KOVAČEVIĆ, *A speech delivered on the occasion of 50th anniversary celebration of the Historic Institute of Montenegro.* 7

ANNIVERSARIES

- Dr Novak RAŽNATOVIĆ, *The liberation war of Montenegro and the Berlin Congress.* 15
- Prof. dr Brnislav KOVČEVIĆ, *The commence and the phases of the big split in the communist order.* 33

ARTICLES

- Prof. dr Bogumil HRABAK, *The three katun region communes between Montenegro and Venice (1420-1779).* 51
- Academician Branko PAVIČEVIĆ, *The state reformes of 1874 in Montenegro.* 85
- Dr Đuro TOŠIĆ, *The Miloradović-Stjepanović family from the Wallach clan of Hrabrens.* 93
- Mr Miroslav PERIŠIĆ, *The city and citizens in Serbia by the end of 19th century.* 107

CONTRIBUTIONS

- Dr Šerbo RASTODER, *About history, the science of history and its objectivity.* 129
- Pero RAICEVIĆ, *How the Regional committee of The Communist Party of Yugoslavia for Montenegro broke through the encirclement during the battle on the Sutjeska river.* 135

RESEARCH

- Dr Dušan J. MARTINOVIĆ, *Professor Lazo Đ. Popović on the grammar school in Pljevlja.* 157

Prof. dr Bojka ĐUKANOVIĆ, <i>A side view</i>	181
Mr Slavko BURZANOVIĆ, <i>About a document from 1897 - On Italian politics towards Albania and Montenegro</i>	193

POLEMICS

Dr Pavle RADUSINOVIĆ, <i>Leković's slanders</i>	199
Dr Dušan MARTINOVIĆ, <i>Neither protagonists, nor forgers of the historic truth</i>	213

HISTORIOGRAPHY

Prof. dr Mihailo VOJVODIĆ, <i>On legal sources for the history of Montenegro</i>	219
Dr Miloš MILOŠEVIĆ, <i>The union of Montenegro and The Bay of Kotor 1813-1814, Collection of documents, Book I-II, Podgorica 1998</i>	225

REVIEWS AND NOTES

Dr Branislav MAROVIĆ, <i>prof. dr Branko Petranović, Yugoslavia on the boundary (1945-1950), Podgorica 1998</i>	237
Dr Šerbo RASTODER, <i>Francis Fukuyama, The end of the history and the last man, Podgorica 1997</i>	239
Dr Branislav MAROVIĆ, <i>Goli Otok (1949-1956), Collection of papers from the symposium, Podgorica, 1998</i>	243
Sonja PETROVIĆ, <i>Sima M. Ćirković, Workers, soldiers, clergymen. The societies of the Medieval Balkans, Beograd 1997</i>	247
Dr Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Dr Dušan J. Martinović, The Cetinje reading room, The city library "Njegoš" (1868-1998), Cetinje 1998</i>	249
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Durmitor collection of papers 2, Collection from the symposium "On the source of Vuk's language, Žabljak 1997</i>	253
Dr Radivoje ŠUKOVIĆ, <i>Iko Mirković, The Montenegro Press and Jovan-Jozo Vukčević's newspaper "Zeta" 1931-1941, Podgorica 1998</i>	257
Petar T. RAKOČEVIĆ, <i>Dragiša Rašović, On the path of freedom, Podgorica 1996</i>	259
Dr Šerbo RASTODER, <i>Živko M. Andrijašević, The Montenegrin themes, Podgorica 1998</i>	263
Mr Saša KNEŽEVIĆ, <i>Savo Matov Martinović, Memoirs, biography, letters, poems, edited by Dušan J. Martinović, Podgorica 1996</i>	265

CHRONICLE

Miloš KOVIĆ, <i>Symposium "The Berlin Congress (1878) and the Serbian question", Beograd 8-11 September 1998</i>	267
Dr Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Round Table "Parliamentarism in Montenegro - the historic roots and developments", Podgorica 16 and 17 October 1998</i>	269

Mr Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>International symposium "Europe and the Eastern question (1878-1923) - political and civilizational changes", Beograd 9-12. December 1998.</i>	273
---	-----

IN MEMORIAM

<i>Dr Đuro Vujović (1925-1998) (Dr Radoje PAJOVIĆ)</i>	277
<i>Dimitrije L. Mašanović (1930-1998) (Dr Dušan J. MARTINOVIĆ)</i>	281

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXI

Бр. 3-4/1998.

*Издавач*ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3*За издавача*

Проф. др Бранислав Ковачевић, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректор

Мр Јасмина Ђорђевић

Садржај и резиме преveli

Делџфруза Кузњецова, руски

Перса Алигрудич, француски

Славица Перовић, енглески

Унос текста

Соња Шушањ

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица